Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Василь Шкляр
ЗАЛИШЕНЕЦЬ
Чорний Ворон

Тобі зозуля навесні
Кувала щастя, а мені
Вороння каркало сумне, —
Забудь мене, забудь мене…

Пісня

1921 року долю чотирилітньої війни, яку Росія розв'язала проти Української Народної Республіки, було вирішено на користь загарбника. Армія УНР опинилася інтернованою за колючим дротом колишніх польських союзників. Однак збройна боротьба ще роками тривала майже на всіх теренах України. Відчайдушний опір російським окупантам чинили повстанці Холодного Яру. На їхньому чорному бойовому прапорі був напис: «Воля України або смерть».

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Отамана Веремія ховали в Гунському лісі без прощальних сальв і промов. Ховали потай, уночі. Двоє похмурих чоловіків привезли підводою труну з тілом загиблого, а ще один привів із ближнього села священика.

Яму викопали за двадцять кроків на схід од старезного дуба, і тепер біля неї тихо світилася в темряві домовина — недавно стругана соснова дошка ще пахла живицею.

— Відкрийте віко, — попросив отець Олексій.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Він довго роздмухував кадило, черкаючи відсирілими сірниками, які сичали, ламалися і не хотіли горіти.

— Навіщо? — запитав той, що привів священика. Його ширша, ніж довша, голова і закандзюблений ніс робили чоловіка схожим на велику сову.

— Так треба, — сказав отець Олексій. — А може, там дохлий пес.

— Тут не до жартів, отче.

— Саме через те й годиться відкрити труну. Я можу зрозуміти все, окрім святотатства.

Двоє похмурих чоловіків підійшли ближче і поволі, знехотя зняли віко.

Десь у глибині лісу прокотилися ухкання-зойки сича. Якщо то правда, що темної ночі б'ються навкулачки чорти, то це могли бути і їхні крики.

— Так, це він, — сказав отець Олексій. — Я знав небіжчика. Але чому його поклали в брилі?

— Такою була Веремієва воля. Щоб його поховали у брилі й вишиванці, — пояснив той, що був схожий на сову. — Отаман так і до бою ходив. Хіба ви не знали?

— Дурна була звичка, — озвався один із похмурих чоловіків. — Ворог його впізнавав серед нас ще здалеку. Тільки й ціляли у цього бриля, поки не влучили.

— Зате й ми його бачили за версту, — сказав другий похмурий чолов'яга. — Завжди бачили, що він з нами.

— Дурна була заведенція, — повторив перший і сухо сплюнув через плече.

— Не твоє свиняче діло, — сказав той, що був схожий на сову. — Починайте відправу, отче. І якщо можна, то не розтягуйте. Бо нас тут і ранок застане.

— Добре, хоч чоботи зняли, — сказав отець Олексій. — Так йому буде легше іти до раю.

— Починайте відправу, отче.

Здалеку знов долинули моторошні ухкання-зойки, й отець Олексій подумав, що сичі так не кричать.

— …Боже духів і всякої плоти, Ти смерть подолав і диявола знищив, і життя світові Твоєму дарував — Сам, Господи, упокой душу усопшого раба Твого Веремія на місці світлім, на місці квітучім, на місці спокійнім, звідки втекла болізнь, печаль і зітхання; всяке прогрішення, вчинене ним словом або ділом, або помислом, як благий і чоловіколюбець Бог, прости, бо немає чоловіка, що жив, а не згрішив би…

Після короткої відправи труну опустили в яму, кинули зверху по жмені землі й засипали могилу. Але верх не виводили — все розрівняли і

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

притрусили падалішнім листям.

— Ви зрозуміли нас, отче, — сказав схожий на сову чоловік. — Ніхто не повинен знати цього місця. Вони його шукатимуть і мертвого.

— Але не знайдуть, — сказав похмурий чолов'яга і кинув свого заступа на підводу. — Навіть якщо надибають цю місцину, його тут уже не буде.

— Як то не буде? — спитав отець Олексій.

— А так. Вознесеться на небеса.

Отець Олексій перехрестився і мерзлякувато повів плечима.

Холодна осіння ніч дихнула йому прямо за комір.

— Запам'ятайте: нас тут було всього четверо, — майже з погрозою в голосі сказав той, що був схожий на сову. — Окрім нас, цього більше ніхто не бачив. Коли що… з нас і спитають.

Але він помилявся. На сусідньому дубі давно вже прокинувся старезний чорний ворон й одним оком сонно кліпав на це видовисько. Воронові було вже двісті сімдесят літ, проте він досі не стомився спостерігати за людськими дивацтвами і намагався ставитися до них з розумінням. Тепер він сидів на дубі, який ще міцно тримав на собі поруділе листя, вдихав теплий дух ладану, і чорному воронові було тут затишно. Білий місяць-четвертак не діставав його за дубовим листом, зате добре висвічував невеличку галявину, де копошилися люди. Ворон, хоч був і сліпий на одне око, відразу впізнав і священика, і чоловіка з довгим закандзюбленим носом — він їх бачив не вперше. Щоправда, чув погано, бо ворон, по правді сказати, був уже глухий як пень.

Глухий і підсліпуватий, а проте добре бачив, що йому треба. Наприклад, цього разу він завважив із подивом, що отець Олексій не тільки вкоротив молебень, але й не опечатав могилу…

Та ще чуднішою для нього буде інша причта на цій галявині, — це коли згодом сюди прийдуть інші люди, вони ґелґотатимуть нетутешньою мовою, чужі, рогаті, себто в рогатих шапках-будьонівках, незнайомі чорному воронові люди, прийдуть і відміряють двадцять кроків на схід од старезного дуба і стануть копати, і викопають труну, відкриють віко, та замість отамана знайдуть там тільки записку, від якої можна було здуріти.

Ворон тихенько реготне, затуливши дзьоба крилом, щоб не каркнути, щоб його не почули, бо тоді рогаті, зганяючи злість, стрельнуть ще й по ньому. Ворон не боявся смерті, але він не любив, коли пахне смаленим, а на старості літ ще й не терпів запаху горілого пороху.

2

Досі не можу собі пояснити, що то за радість така була перед

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

кожним боєм, яка тремтіла в усьому тілі, мовби жива істота.

Серце співало, в очах розвиднялося, лоскіт бігав долонями. Оце як є твердий рішенець, що сьогодні виступаємо, чи хай там навіть узавтра, то вже місця собі не знаходиш, щось аж трусить тобою зсередини. Я бачив, що так було не тільки зі мною, кожного з нас постигала ця втіха, тільки всяк переживав її по-своєму.

Той походжав, як півень, той начищав уже вкотре рушницю, ще хтось мугикав-насвистував, а той сидів непорушно — тільки очі горіли лихим вогнем. А коли раптом бій відміняли, напосідало таке, якби ото молодиця враз відмовила тобі в останню хвилину і ти залишився сам на сам зі своїм хотінням.

Ні, не було у нас зовсім страху, він звітрився разом з надією, бо коли в чоловіка уже й надія пощезла, то який може бути страх?

І немає тут чим хвалитися, сказала б сліпа ворожбитка Євдося, до якої прийшов я тоді, коли все починалося, тож я прийшов до сліпої Євдосі, котра вміла забрати біль із людського тіла, вміла навіть зцілити душу, прийшов і сказав: «Забери у мене, Євдосю, дві штуки нетребні, вийми їх із моєї душі, аби й знаку не зосталося». — «Які такі штуки нетребні?» — тихо всміхнулася невидющими очима Євдося, як усміхаються сліпі. «Страх і жаль, — сказав я. — Вийми з мене насамперед страх, тоді жаль». — А вона похитала головою: «Не можна без цього зборонцеві, без страху й жалю швидко себе загубиш», — сказала тоді сліпа Євдося, і я ще не раз пригадаю її слова, коли рубатиму голови, і це вже стане для мене ніяким не бойовиськом, а буденною роботою, від якої тільки болітимуть руки ночами.

Так було і тоді, коли ми захопили в полон китайців. Та який там полон, не було в нас ніякого брану, ворогам ми відразу давали раду шаблями, не тратячи куль, тож і того разу підвели косооких до колоди і я показав їм, аби поклали на неї голови. Теж не знаю, що то за чуднота така була, що китайці, які потрапляли нам до рук, мов заворожені, підставляли шиї під наші шаблі. Ніяких тобі благань про пощаду, жодного писку, цілковита згода з тим, чого не минути. І от, коли вже кільканадцять голів покотилося в багряну від крові траву, до колоди підійшов останній. Худий, невеличкого зросту, ноги колесом, мені здавалося, що якби я вхопив його за коліно і пожбурив чимдалі, то він і котився б, наче те колесо, хтозна куди, нещастя та й годі. Але от що цікавого було в тому нещасті: голова спереду поголена, а чуб на потилиці заплетений у косичку, і коли він став навколішки й поклав голову на колоду, то раптом узяв ту косичку й задер на тім'я. Це мене розсмішило.

Він що — боявся, щоб таку «красу» не від'єднали від голови? Чи прибрав її з потилиці, аби не заляпати кров'ю?

Рука моя опустилася. Я не знав, чи сміятися, чи що, але добре

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

бачив, що в цьому косоокому немає ні краплі страху, ніби він вирушав прямісінько в рай і, сучий син, боявся тільки одного — аби в тому раю його косичка була цілою, чепурною і не забризкана кров'ю. Тоді я вхопив його за того хвоста, різко підвів з колін і повернув до себе обличчям. Ні, жодної тіні страху не було в чорних шпаринах його очей, він дивився на мене з якоюсь тихою цікавістю і розумінням. А потім сказав:

— Чань воюєт за тот, кто дайот кусять. Ти дайось кусять — Чань будєт воєвать за твоя.

Я відпустив його косичку і замість того, щоб знову кинути косоокого на колоду, обернувся до хлопців:

— А що, заберемо цього ходю[1] з собою? Може, обтешемо і вимуштруємо, як собаку.

Тоді я ще не знав, що настане та чорна година, коли я залишуся в лісі тільки з оцим китайцем, і ми з'їмо з ним першу сиру ворону без солі.

> «Черный Ворон — непримиримо хитрый и упрямый враг. Возраста около тридцати лет. Высокого роста, черная борода, длинные черные волосы до плеч. Глубоко посаженные глаза тоже темные, взгляд тяжелый, медлительный, выражение лица суровое. Политически грамотен, бывший офицер царской, а потом петлюровской армии. Одет в защитное. Опоясан двумя портупеями, говорит, что с ними родился. Якобы мать ему рассказала, что когда он появился на свет, то был вот так накрест опутан пуповиной. Теперь имеет привычку постоянно закладывать руки за портупеи, так как очень неторопливый, почти неуклюжий в своих движениях. Даже странно, как при этом ему удается быть отличным наездником и метким стрелком.
>
> Сын лесничего, сочиняет стихи. Отряд Черного Ворона в настоящее время насчитывает около 300 пеших и 75 конных хорошо вооруженных бандитов. Оперирует преимущественно в Звенигородском, Черкасском, Чигиринском уездах, в частности в том же Холодном Яре, Лебединском и Шполянском лесах.
>
> По последним сведениям, толи убит, толи тяжело ранен в бою с 102-м батальоном, в результате которого батальон потерял помощника комиссара, разведчика, 23 бойца, тачанку, три лошади. Смертельно ранен командир батальона.

---

[1] Ходя — так тоді називали китайців.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Уполномоченный Какавишников».

(Із донесення уповноваженого Кременчуцького губчека

в Чигиринському повіті від 4 листопада 1921 року.)

І тільки вранці, коли випав легенький сніжок, він здогадався, що означали її слова.

— Взавтра ти снідатимеш на білій скатертині, — сказала тоді сліпа Євдося, і її сині, молоді, як у дівчини, очі тихо всміхнулися.

— Це ж у яких таких панів мені доведеться снідати? — спитав Чорний Ворон, зводячись на лікті у твердому дерев'яному ліжку, трохи закороткому для його отаманського зросту.

— Не у панів, а в панни. У білої панни, — знов усміхнулася сама до себе Євдося.

Її хата стояла глибоко в лісі серед боліт, що тяглися вздовж вузенької річечки Ірдинь, і, дивлячись зоддалік, можна було подумати, що цю хижу нетеча-трясовина поволі всмоктує в себе. Але ні — гніздилася вона на твердому глинястому острівцеві і якщо й осідала, то тільки від старості.

— Зараз я змию з тебе всю хворість, і вдосвіта ти підеш, — сказала Євдося. — Скільки я можу тебе калавурити[2]?

Серед кімнати стояла широка дубова кухва, наповнена до половини брунатною купіллю, від якої сходив гарячий трав'янистий дух. Поруч на долівці парували ще два казани з окропом.

— Кажеш, піду отак просто до білої панни? — перепитав Чорний Ворон.

— Атож. Може б, хоч до неї зголив свою бороду? Я тобі дам шмат окіска. Він гостріший за вогонь.

— Ще не вродилася та краля, заради якої я зголив би свою бороду.

Ворон зняв цупку полотняну сорочку і, коли залишився у самих спідніх, знічено глянув на Євдосю.

— Скидай, не соромся, — підохотила вона. — Однак я нічого не бачу. А як захочу, то й так роздивлюся що мені треба.

— Еге, не бачиш. А бороду як запримітила?

— Хіба ж тільки бороду? Я тебе обмацала всього, поки латала. Та й не одну бороду знайшла на тобі, аж дві.

— Як це — аж дві? — спитав Чорний Ворон і враз прикусив язика, зніяковів ще дужче.

— Ти таки трохи твердоголовий.

Вона дивилася нерухомими очима десь крізь Ворона, але він,

---

[2] Калавурити — стерегти.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

скидаючи спідні, все-таки затулився однією рукою, і коли нарешті заліз у кухву, відчув неабияку втіху. Темна гаряча вода огорнула його по груди.

— Скільки ж це я провалявся у тебе, Євдосю? — спитав він.

— Трохи не з місяць. Кінь тебе приніс непритомного.

— Де він? Де мій Мудей?

— Стоїть у повітці, жує сінце разом з козою Галькою. У нього було надрубане вухо, але вже загоїлось. Ти за нього не переживай, за себе подумай, — водила віхтем по його м'язах Євдося. — Може б, кидав тинятися лісом та брався до якогось діла. Не буде вже пуття з вояцтва вашого. Це я тобі кажу.

— Так мені казала й моя сестра Марія.

— А ти що?

— Витяг шаблю і хотів зарубати. Але ж… сестра все-таки.

— То це ти й мене можеш зарубати? — зумілася Євдося.

— Можу, — сказав він.

— Лихим ти зробився. Зачерствів. Кажуть, навіть своїх убиваєш, тих, що піддалися на амнестію[3].

— Ті, що піддалися на амнестію, не мої. Чека їх все дно знищить, але спершу витрусить душу і все випитає. Тут один шлях — або сюди, або туди.

Євдося примовкла, а коли змила йому волосся лугом[4], сказала:

— Але якщо ти й мене зарубаєш, то не матимеш нічки золотої, яку я тобі наворожила.

— Якої ще нічки?

— Побачиш. Прийде до тебе сьогодні вночі дівчина славна. Поділитеся з нею своїм здоров'ям.

…І вона прийшла, дівчина славна і чиста, що пахла понтійською азалією, духмяним кадилом і дикою орхідеєю, які росли на заболочених берегах річечки Ірдинь (багна, що ніколи не вимерзали, вберегли рослини дольодовикового періоду), і їх Євдося кидала в купіль. Тож вона, ця дівчина славна, прийшла і лягла біля нього, Чорний Ворон не бачив її у темряві, тільки чамрів од чистого повіву волосся і тіла, відданого йому на поталу, і, пригортаючи до себе дівчину славну, вроджену з того вулкану, що мільйон років тому вивергнувся на місці теперішнього Холодного Яру, він ділився із нею своїм здоров'ям, ставав коренем понтійської азалії, дикої орхідеї, кадила духмяного і переливав у них свою міць, а сам пив силу з її грудей, і так вони ставали єдиним

---

[3] Амнестія — застаріла форма слова «амністія».

[4] Луг — водний настій попелу, що вживався замість мила.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

колобігом.

— Озовися ж до мене хоч словом, — просив Чорний Ворон, відпускаючи її вуста зі свого цілунку, та вона не подала навіть голосу, тільки стогнала леготом орхідейним, а коли вже пішла від нього, то Ворон подумав, що це була химера-мана, яку наслала на нього Євдося, чи, може, то й сама Євдося прийшла до нього, позичивши у своєї молодості одненьку золоту нічку, хто його знає, але щось тут було нечисте з цією дівою чистою, бо, коли вона щезла, на тому місці ще довго тремтів сніп білого світла.

3

Вранці Чорний Ворон осідлав Мудея (до всього ще вкоротив праве стремено, бо його поранена права нога не розгиналася до кінця, тож була трохи коротшою за ліву), приострожив дончака-розумаку Мудея і, коли рушив своєю дорогою, то здогадався, що означали Євдосині слова про сніданок на білій скатертині. Цією скатертиною і був йому ось цей білий сніжок, що вперше сьогоріч притрусив землю і ще й тепер ліниво пролітав над Ірдинськими болотами. Біла панна зима тихо ступала йому назустріч.

Застояний Мудей поривався до бігу, поспішав розім'ятися — й відразу пішов дриндом, таким собі граційним клусом, від якого і вершник одразу вирівнювався у спині і розправляв плечі.

А за плечима у Чорного Ворона ще був карабін, кишеню чумарки відтягувала французька граната «кукурудза», і він дивувався, як з усім цим добром Мудей доніс його, непритомного, до Євдосі, як здогадався, що пораненого отамана треба доправити саме до знахарки. Ворон знав, що Мудеєві розуму не позичати, кінь рятував його вже не раз, але як те в нього виходило — важко сказати. Останнє, що Ворон пригадував із минулого бою, — це те, що лежав на землі геть розчавлений, не міг навіть звестися на ноги, і тоді Мудей також ліг біля нього, тихенько заіржав, припрошуючи в сідло. У тій коловерті вони загубили тільки Воронову смушеву шапку, за якою тепер він дуже шкодував, не так за самою шапкою, як за чорним шликом, на котрому було вишито два слова дівочою рукою: «*Вертайсь росою* ».

Він і тепер сидів у сідлі простоволосий, ріденький лапатий сніжок падав йому на довге волосся, падав на тихі дерева, на ще не замерзлу землю, і позаду залишалися сліди від копит, підбитих добрими японськими вухналями.

Довший час Ворон не правив конем, тут, серед боліт, Мудей знав дорогу краще за нього, він знав твердий путівець не оком, а чув його своїми копитами, чув усією душею, бо Ворон був певен, що в його товариша є душа. Тому він ніколи не міг повірити, що холодноярський

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

отаман Василь Чучупака загинув через коня. Усі як один стояли саме на цьому — винуватили отаманову кобилу Зірку (вона мала білу зірку на лобі), яка, мовляв, знатурилася, зірвалася за жеребцем, і коли Василь утікав від червоного ескадрону, його хтива англо-арабка зачула позаду іржання коня, розвернулася й понесла вершника на ворожу кінноту, понесла прямісінько чортові в зуби. Василь застрочив зі свого «люйса», скосив кількох кіннотників і ще встиг поміняти на кулеметі кружок, та коли вистріляв усі набої, то вихопив бравнінга і приставив собі до скроні.

Прокіп Пономаренко на прізвисько Квочка, який тоді уцілів, казав, що Василів передсмертний крик докотився аж до Мотриного монастиря:

— Живи-и-и!!! — на весь голос закричав Чучупака, і не знати було, до кого звертався він в останню хвилину — чи до брата, чи до свого гайдамацького полку, чи, може, до України.

Але Чорний Ворон міг покласти голову під копито своєму Мудеєві, що все це було не так. Василя Чучупаку не могла занапастити кобила. Так, того квітневого дня вона, його Зірка, справді поводилася норовисто. Василь їхав до хутора Кресельці в лісництво на раду отаманів, його супроводжували ще брат Петро Чучупака, боровицький отаман Павло Солонько, Гриб, Квочка, Юрко Залізняк. Усі були в гуморі — раділи першому, вже по-справжньому теплому сонцю і сміялися з найменшої абищиці. Сміялися і з отаманової кобили Зірки, яка, зачувши весняну теплінь, втратила сором і терлася об Солонькового жеребця, поки сідлом розірвала штани самому Солонькові. Той скипів: «Здай, Василю, її на мило, бо наберешся біди!» — «Я на Зірці ще увійду до Києва, — засміявся отаман. — А штани ми тобі залатаємо, скидай хоч зараз». — «Я б уже краще на козі їздив», — плюнув спересердя Павло Солонько.

А в хаті лісника Гречаного вже пахло упрілим борщем, однак до столу не сідали — мали надійти ще хлопці. Поки їх піджидали, сіли грати в підкидного, і Василь Чучупака до драних штанів ще й навішав Солонькові погонів. Той геть похнюпився, перестав з Василем і балакати. Коли це раптом бахнув постріл вартового, всі повискакували надвір і побачили, що лісництво оточила ворожа кіннота. Наші хлопці теж кинулися до коней, та не всі встигли. До того ж схарапуджені коні, прив'язані до тину, намертво позашморгували вузли на поводах, і Василь Чучупака шаблею розрубав того вузла, аби мерщій відв'язати Зірку. Він першим вихопився на пагорб і за мить уже міг розчинитися в лісі, але озирнувся й побачив, як скручують-в'яжуть його рідного брата і Павла Солонька…

А тепер стій-но, хлопці, знімімо шапки і добре подумаймо своїми твердими головами, як сказала б Євдося. Тепер нехай хтось пояснить

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

мені ось яку штуку: якби хтива англо-арабка Зірка сама розвернулася на тому пагорбі й помчала на іржання чужого жеребця, то чи не зміг би Василь Чучупака вчасно зіскочити з неї або й угатити кулю кобилі у вухо? Зміг би, ще й як!

Але ж він побачив, як в'яжуть його брата, та хай би навіть не брата, в'яжуть боровицького отамана Павла Солонька, який щойно журився за розірваними штаньми, сердився, що Василь навішав йому погонів, а тепер прощався з життям. І якби ж то тільки з життям! Попереду були катування в чекістських мордовнях, де, перш ніж стратити, тобі виколють очі й відріжуть язик. Василь це знав, може, краще за інших. Знав. І, йдучи на свій рішенець, не вагався ані секунди.

Тож хай там знатурилася чи не знатурилась англо-арабка, але він сам розвернув її наопач і помчав назад, щоб розсіяти ворожу лаву зі свого вірного «люйса» і визволити Петра й Павла. Я навіть переконаний, що Зірка несла його рівно і легко, бо добрий кінь завжди відчуває свого вершника, добрий кінь, повірте мені, уміє відчути запал і радість боротьби. А коли не вдалося розсіяти лаву, коли на другому кружку захлинувся розпечений «люйс» і Василь опинився в тісному кільці кінноти, то підніс до скроні бельгійського бравнінга, і покотилася довга луна від яру до яру, від хутора Кресельці аж до Мотриного монастиря:

— Живи-и-и!

І тоді до нього, вже мертвого, підійшов вислозадий командир ескадрону Митрюха Ґєрасімов, підійшов із жалем великим, що не вдалося живцем захопити отамана, але спершу він здивувався, бо замість страшного бандита побачив хлопця років двадцяти п'яти з білявим волоссям і блакитними очима, які дивилися у квітневе небо і всміхалися першому, вже по-справжньому теплому сонцю. Митрюха Ґєрасімов не витримав, ударив мертвого чоботом, тоді вихопив у когось гвинтівку і кольбою став гамселити в усміхнене, нестерпно красиве лице. Його орда сприйняла цю лють як наказ, кацап'юги юрбою налетіли на мертвого — дрібні, кривоногі, але дуже мордаті, з пласкими, налитими кров'ю мармизами, — вони з дикунським ґелґотанням і матючнею також почали гамселити отамана кольбами, і так гамселили, що приблуда із недалекого Жаботина Федька Пєсков, котрий показав їм дорогу на хутір Кресельці, напужив у штани, і довго не міг допетрати, що це воно таке гаряче (чи не кров?) стікає по литках. Перелякався в смерть вилупок, хоча й не знав, що через тиждень загойдається в зашморгу на сухій гілляці.

А кацапидли ніяк не могли вгамуватися, і хтозна, скільки б вони ще зганяли злість на мертвому, аж тут гримнув ще один постріл — то вже Митрюха Ґєрасімов вихопив мавзера і пальнув у синє квітневе небо.

— Давольно, прідуркі! Кто нам павєріт, что ето сам Чучупака! Атвєзьом-ка лучше бандіта к его радной матушке! Пусть палюбуєтся.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

І вони прив'язали понівечене тіло до коня й поволокли аж у Мельники[5].

Слідом їхала підвода, на якій везли зв'язаних Петра Чучупаку і Павла Солонька. Петро сидів скам'янілий, а Павло закусив нижню губу, і тоненька цівочка крові стікала йому на підборіддя.

4

Перед Чорним шляхом, що пролягав через ліс, Ворон потяг за повід ліворуч, але Мудей став як укопаний. Став, застриг вухами, і Ворон ще раз завважив, що праве вухо коня живе — навскіс надрубане, трохи вкорочене, проте чутливе і сторожке.

Зовсім недалечко заскрекотала сорока, видно, угледіла простоволосого вершника, а може, запримітила й когось іншого, бо чого б це Мудей зупинився ні сіло ні впало, коли йому велено було «цоб». Ворон зняв з-за спини карабін, взяв його навпереваги і повів очима поміж дерев, поки зачепився поглядом за густу вільшину. Проте нічого не застеріг, то приклав до рота долоню човником і тихо каркнув. За мить у вільшині теж почулося «кар», але якесь несміливе, тонкоголосе, мовби це ота сорока-білобока перекривляла Ворона. Втім, він добре знав, що це не сорока, і клацнув замком карабіна.

— Вороне, ти живий? — почувся голос, а за тим голосом із вільшини виплив вершник на легкому, як тінь, коні, при шаблі, у короткому кожушку й сивій високій шапці з блакитним шликом. — Ти живий…

Леле, це була Дося Апілат, грушківська молода козачка, яка воювала в холодноярському гайдамацькому полку ще з Василем Чучупакою, і Ворон бачив її, може, разів зо три, але так, не в бою. У бою, казали хлопці, це була сатана, вона рубала з обох рук, ординські голови сипалися, як кавуни, і в найгустішій ворожій лаві за нею залишалася кривава просіка. Ворон мало йняв тому віри, бо яка могла бути диявольська сила в тендітному тілі дівчини, хай і гінкому та пружному, але все-таки дівочому тілі, ліпленому не для того.

Що було насправді могутнім у Досі, то це її довга розкішна коса, яку непросто було сховати навіть у глибокій папасі, — Дося заправляла під шапку свій скарб по-факірському якимось особливим фасоном, із таким викрутасом, що Ворон аж рота розкрив, коли це побачив за першої їхньої зустрічі на подвір'ї Мотриного монастиря.

«Прив'язати?» — грайливо примружила ясні оченята, в яких гарцювало два скупаних у смолі чортиська. Він подумав тоді, що такою

---

[5] Мельхиседек — Матвій Значко-Яворський, визначний церковний діяч, настоятель Мотронинського монастиря за часів Коліївщини у третій чверті XVIII ст.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

косою не одному можна світ зав'язати, але сказав:

«Не треба. Я вже прив'язаний». Чорти в її очах застигли від подиву, Дося так крутнулася на підборах новеньких хромових чобіт, що з острогів посипались іскри.

Після того вони бачилися ще двічі, й щоразу вона глузливо перепитувала у нього: «То як, Вороне? Ти ще на припоні?» Якщо зараз вона знов це спитає, він не подивиться на холод, стягне її з коня й отут, прямо на білій скатертині, покаже, чия шабля замашніша.

Тільки… звідкіля тут Дося взялася?

— А чутка пішла, що тебе вбито, — сказала вона.

— Спершу я теж так подумав.

— Ти часом не привид? — вона під'їхала до Чорного Ворона впритул, і тепер у її очах посміхалося двоє лагідних янголят. — Можна доторкнутись до тебе?

— Якщо не боїшся.

Дося провела пальцями по його бороді, злегенька торкнулася вуст.

— А звідки вертаєш?

— Та з того світу.

— І шапку там загубив, еге?

— Подарував, — Ворон примружив око на Досиних янголят. — А ти як тут опинилася? — здивовано спитав він, хоч дивуватися не було чому: Чорним шляхом вона завжди поверталася в Грушківку, тож і тепер їй лежала така дорога, тільки цього разу Дося їхала в своє село надовго, вважай, до весни, адже на зиму лісовики йшли під землю. Майже до середини березня вони осідали в землянках, і Досі там було б, може, й весело, але трішки незручно і страшно — не тому, що вона така пані, але… зрозумій мене, Вороне, я все-таки жінка, мені треба вчасно й помитися, і розчесатися, і ще дещо зробити, а це не так просто, як вашому братові. Хоч воно кожному важко жити кротом.

— А мені й під землею весело, — сказав він.

— У гурті, може, й так, — погодилась Дося. — Але… ти ж не любиш, коли від жінки пахне козою?

— Якщо молодою і чистою, то чого ж?

Ворон сіпнув ніздрями — відчув якийсь невловимо знайомий запах, що легенько війнув від Досі. Дражливо приємний, але невгаданий.

— А що, хлопці не можуть вирити для тебе окрему земляночку?

— Хіба що на двох із тобою, — засміялася Дося так білозубо, ніби хто жменю перлів сипнув перед ним, і сміялася виклично й довго, поки на очі їй не набігли сльози. Вона враз притихла й міцно стулила губи.

— Досю, — сказав він, — пробач.

— За що?

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Не знаю… — Ворон так зніяковів, аж Мудей переступив із ноги на ногу. — Ти така гарна…

— Не бреши. Давай краще попрощаємось, Вороне, га? Попрощаймося до весни. — Вона підняла праву руку вгору, він зробив так само, і їхні відкриті долоні спершу притулилися одна до одної, а потім зімкнулися в дружньому потиску. Це був чоловічий жест прощання, але ж Дося мала вояцьку славу, а отже, і право на козацький звичай.

Потиск її руки був міцний, ця рука справді вміла тримати і шаблю, й рушницю, тільки ж на Ворона знову війнуло не порохом, а… чим, чим? — чимось невловимо знайомим, що могло сходити лише від жінки.

— До весни? — подивилася йому глибоко в очі.

— До весни.

Дося торкнула коня острогами, і він, легкий, мов тінь, поплив убік Чорного шляху. Та від'їхавши кроків на десять, вона враз натягла повід.

— Гей, Вороне! Тримай!

Він і не зоглядівся, як у повітрі майнула сива папаха з блакитним шликом, і Ворон випростався у стременах майже на повен зріст, аби її упіймати.

— Це щоб не замерз у Холодному Яру!

Довга важка коса, вивільнена з-під папахи, розгорнулася, мов жива, обвилася довкола шиї, сягнула пояса й лягла аж на круп коня.

Вершниця щезла за деревами, а він, спантеличений, ще довго тримав у руці ту шапку, поки нарешті накинув на голову.

Накинув — і швидко зняв, припав обличчям до її ще теплого споду.

Ні, не може бути. Подих йому перехопив запах понтійської азалії, кадила духмяного і дикої орхідеї…

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

«В Гуннском лесу опять появилась банда Веремия в количестве 80 штыков и 30 сабель при 2 пулеметах «максим» и 5 «льюисах». Бандиты среди белого дня совершили внезапный налет на Златополь, ограбили волисполком, телефонную станцию, захватили в плен начальника милиции, который, по некоторым сведениям,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

работал на них. Известно, что среди бандитов существует обычай, когда один из них берет себе псевдоним погибшего главаря, однако есть основание считать, что атаман Веремий не погиб и продолжает свое кровавое дело. Предпринимаются все попытки выяснения этого факта.

Уполномоченный Дьяконов».

(Із донесення уповноваженого Кременчуцького губчека

в Чигиринському повіті від 6 грудня 1921 року.)

Вони під'їхали чотириколісною бричкою до хати — це край села, біля Кривого Узвозу, де жили Веремієва мати та його молода дружина Ганнуся, і спершу спокійно так почали розпитувати, де їхній господар, чи не давав знати про себе, коли він востаннє навідувався додому? Мати й Ганнуся в один голос божилися, що не з'являвся він хтозна й відколи, як завіявся десь ще в Пилипівку, то тільки його й бачили.

Високий приходень у шкірянці з тонкою гусячою шиєю, обсипаною прищами, сказав, що коли чоловік завіявся невідомо куди, то треба піти в управу і заявити: мовляв, він одкинувся од хати, від жінки і матері, то й вони, жінка і мати, відмовляються від нього; а не зречетесь — будете відповідати перед соввластю, якщо він подався у банду чи в петлюрівську шайку.

Та як же ми будемо відмовлятись од нього, — мати на те, — коли невідомо, чи він хоч живий, чи, мо', вже його кісточки десь у сирій землі, гріх же великий — відмовлятись од мертвого.

А що, може, чули щось про загибель його? — ще дужче витягнув гусячу шию той у шкірянці. Та де ж бо ми чули, як ні слуху ні духу від нього, — знизала плечима Ганнуся й мимохіть приклала руку до свого лона, де віднедавна почула, що воно вже ворушиться.

Вона справді не знала, що з Веремієм, — докотилася чутка, що загинув під Гунським лісом і там його поховали, а потім люди казали, що ні, то брехня, отаман не з тих, кого так легко вбити, він тільки поранений і переховується в надійному місці, то він лишень підманив так червоних, поклавши в труну іншого чоловіка у брилі й вишиванці, аби його більше не шукали і дали спокій жінці та матері. Десь, мов, прохопився словом його ад'ютант на прізвисько Чорт, що начебто отримав чудернацьку записку від Веремія, — Чорт прийшов до клуні, де вони з отаманом умовлялися стрітися, якщо розминуться в бою, та замість отамана знайшов там тільки записку, нашкрябану його рукою:

«Мене буде поховано в Гунському лісі за двадцять кроків на схід од старезного дуба».

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Але хто ж це знає наперед, коли жде його смерть і де його закопають?

Потім ще люди стали шептатися, що козаки поховали Веремія на старому цвинтарі в їхньому-таки селі, поховали серед ночі, так, щоб навіть жінка і мати не знали, бо рано чи пізно викажуть своїми слізьми могилу отамана. Довго мучилися-вагалися Ганнуся з матір'ю, не хотіли брати гріха на душу, та й страшно було, але невідання було ще тяжчим, і тоді вони вдвох уночі таки пішли на старий цвинтар, де вже давно не ховали нікого, пішли і знайшли там свіжу могилу серед запалих гробків та похилених трухлявих хрестів. І стали копати, й докопалися, грішники, до труни, натерпілися страху до холодного поту, тільки та свіжа труна також була без небіжчика, але… лежала в ній закривавлена Веремієва вишиванка.

— Аґа, ні слуха ні духа, значіт, — рипнув своєю шкуратянкою той, що мав прищаву гусячу шию. — І атказиватся ат нєво ви нє сабіраєтєсь. Ну так сматрітє жє! Єслі вдруґ етот слух ілі дух паявітся, таґда пєняйтє на сєбя! Таґда і вас пахаронят зажіво.

Заброди пішли, але Ганнуся знала, що це тільки початок. Вони б давно з'їли їх із матір'ю живцем, та не зробили цього тільки тому, що сюди ще міг навідатися Веремій. Вони не відчепляться від них, поки не знайдуть його живого чи мертвого. Серце підказувало їй, що Веремій живий, інакше чого б ото замість небіжчика клали в труну лише його одяг? — така омана була для неї незрозумілою і навіть зловісною. Ганнуся тільки розуміла, що хтось затіяв зухвалу гру, і цей хтось скоріше за все був її чоловіком, а раз так, то він — живий, мертві не годні на жарти, навіть якщо за життя вони були вдатні до найхимерніших витівок. А якщо Веремій живий, то все, що він робить, має свій глузд, і рано чи пізно чоловік неодмінно до неї обізветься чи подасть якийсь знак.

Так собі міркувала Ганнуся, стоячи біля причілка хати, аж поки вгледіла на вершечку акації чорного ворона. Той сидів трішки надутий і сонний, але Ганнуся побачила в ньому недобру прикмету, відчула якесь лихе віщування, аж млість підкотила до горла. Її навіть знудило, але це вже було не вперше відтоді, як вона зачула важкість у лоні, і даремно Ганнуся нарікала на ворона — той був настільки старий, що вже не міг і не хотів нічого віщувати. Він просто спостерігав зверху за людською метушнею, бо це було єдине, що його ще цікавило в цьому нескінченному житті. Марнота над марнотами, все намарне, — думав ворон, дивлячись услід бричці, яка віддалялася від Кривого Узвозу.

Котяться ці колеса в один бік, а потім знов повернуть назад.

І чи віщував він, чи ні, а наступної ночі хтось постукав у вікно — дрібно так, як це робив Веремій, — вони з матір'ю обидві кинулися зі сну, але то був якийсь чужий чоловік. Він не сказав нічого, лиш передав

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Ганнусі вісточку, писану друкованими літерами:

«Якщо хочеш мене побачити, то приходь у суботу після заходу сонця до Високої Греблі».

2

Ніколи я не був мародером, та завжди з якимось дурним лоскотом у грудях любив потрусити потайні чужинські кишені, планшетки й портфелі, які носила не дрібнота, а здебільшого «риба» серйозніша, — в суконних френчах, шкірі і хутрах. Траплялися там, звісно, й коштовні речі, та ще цікавішими були всякі папери, що стосувалися нашого брата більше, ніж кого іншого. Я не кажу про більшовицькі агітки, які годилися нам хіба що на «козячі ніжки», а от їхні приписи та настанови були для мене справжніми знахідками.

Чого коштувало бодай оте «суворе попередження», яке я знайшов у планшеті головного черкаського «бебеха»[6] Яші Гальперовича, котрий так необачно відважився дістатися на автомобілі аж до Кременчука — непоказного містечка, якому, мабуть, ніколи й не снилося, що воно стане губернським містом, але хай низенько вклониться Холодному Яру та його лісовикам, — це через них виникла ґвалтовна потреба створити новий губернський центр ближче до «осиного гнізда бандитизму». І потяглися до Кременчука всі оті губревкоми, парткоми, БеБе, губчека, військкоми та всілякі інші «коми», яких наплодила комуна.

Однак я не про те, я хочу сказати про головного черкаського «бебеха» Яшу Гальперовича, який наважився вирушити в таку небезпечну дорогу на авто лише з чотирма чекістами-охоронцями, якщо брати до уваги й шофера. А наважився Гальперович покозиритися на американському «пірсі» з відкритим верхом тільки тому, що довкола головних доріг кишіли тоді регулярні частини червоних, котрі день у день прибували цілими ешелонами на станцію Бобринську й розповзалися, як мурашва, в напрямку Чигирина, Кам'янки, Черкас, Звенигородки, Знам'янки… Були то невеличкі на зріст, карячконогі, пихаті й нахраписті москалі, довготелесі, товстошкурі латиші з крижаними очима, вовкуваті й вічно голодні китайці, яких наші селяни називали «сліпими», юродиві з лиця чуваші та башкири, і в усіх на язиці крутилося одне загадково-страхітливе слово «Хальднияр». Усі вони думали-гадали, що ж воно таке, цей «Хальднияр», що ж воно за сила така незвичайна, на яку їх перекинули з найвіддаленіших фронтів, проте цього ніхто не міг до пуття розтлумачити. Москалі казали, що

[6] «Бебехи» — від абревіатури ББ — спецчастини, призначені для боротьби з бандитизмом.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Хальднияр — це якась древня фортеця ще князя Долгорукого, де всі люди велетенські і довгорукі, чуваші та башкири вважали, що Хальднияр — це ім'я якогось великого полководця, щось таке, як Чингізхан, котрий так розперезався, що не хоче визнавати комуну, китайці сподівалися, що це така закраїна, обгороджена високим муром, де хоч і холодно, зате повно рису і всілякого їдла, але тим їдлом не хочуть із ними ділитися, а латиші нічого не думали, вони просто були латиськими стрільцями і мовчки ждали наказу.

Отож головний черкаський «бебех» Яша Гальперович сміливо, з вітерцем і форсом вирушив у відкритому американському «пірсі» на Кременчук, і так не дуже далеко й заїхав, як за Худоліївкою вигулькнуло йому назустріч кілька кіннотників у рогатих шапках-будьонівках з величезними ганчір'яними зірками на лобі.

Яша Гальперович звелів водієві зупинитися, аби розпитати в будьонівців, чи не чути тут на дорогах контри.

— Какой часті? — спитав він суворим командирським голосом, завваживши, як кіннотники обступають «пірса» з усіх боків. Либонь, такого ще й не бачили.

— А что — нє відно? — пика будьонівця, який нагнувся над Яшею, аж лисніла від посмішки.

— Я спрашіваю, какой часті!

— Особово назначєнія, — відповів нахаба. — Ілі я на вовкулаку похож?

Я ледве не розреготався, спостерігаючи за цією комедією, бо то й справді був мій хорунжий на прізвисько Вовкулака. Сам же я сидів верхи у придорожньому лісочку, щоб не сполохати чекістів довгим чубом і бородою.

— Попрошу пред'явіть документи! — Вовкулака впер дуло карабіна в нагрудну ліву кишеню френча.

— Да как ви смєєтє? — верескнув Яша Гальперович, і його бурякове від злості лице раптом взялося крейдою. Він побачив, що кіннотники, які з усіх боків милувалися «пірсом», в одну мить звели рушниці. До горлянки шофера навіть було приставлено довгу кавалерійську шаблю, і коли в того від хвилювання ворухнувся борлак, то на ньому з'явилася червона цятка.

Яша все зрозумів, його напружена позитура ураз зів'яла.

Один чекіст викликав у мене повагу. Він потягся правою рукою до нагрудної кишені, начебто дістати документи, та зненацька в тій руці, мов з рукава, з'явився маленький, як іграшка, револьвер «кобольд», бідолаха приставив його до підгорля й натиснув на спуск. Постріл був зовсім тихенький, мій Мудей після відра ячменю пахкає голосніше, а це так — ніби комар чхнув, і слава Богу, бо в наші плани не входила стрілянина. Але й після того слабенького пуку голова чекіста якось так

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

чудно тріпнулася, і він, уже мертвий, зовсім спокійно відкинувся на спинку сидіння, викликаючи в мене не тільки повагу, а й схвалення.

Хлопці, щоб не заляпати таку гарну машину кров'ю, витягли з неї зомлілого Гальперовича та ще двох напівпритомних чекістів і потягли в лісочок. Вовкулака, вмостившись поруч із водієм, наказав правувати за ними.

По правді сказати, я лише тут, у переліску, дізнався, хто потрапив у наші сіті. Коли переглянув їхні документи, серце моє заспівало.

Гальперович, трохи оговтавшись, попросив мене відійти убік поговорити віч-на-віч.

— Ви — Чьорний Ворон?

— Білих воронів не буває, — пояснив я йому.

Яша Гальперович нервово кивнув, навіть спробував усміхнутися. Потім, натужно ковтаючи повітря, прошамкотів:

— Маіх папутчікав слєдуєт нємєдленно ліквідіровать. Таґда я, как начальнік уєзднаво ББ, смаґу вам пріґадітся.

— Цікаво, — сказав я. — Чим же?

— Для сваіх прідумаю вєрсію, как я чудом вирвался із бандітскіх кахтєй. А патом, нємноґа спустя, смаґу передавать вам чєрєз связних очень важную інформацію.

— Наприклад? — подав я надію Яші.

— Напрімєр, ґдє і каґда на вас ґатовітся аблава. Ілі кто срєді вашіх людей являєтся нашім аґєнтом.

Мене вразила його дурість. Напевно, страх потьмарив Гальперовичу мізки, бо він плів нісенітницю. Я сказав:

— Для початку ти сам зліквідуєш своїх. Зарубаєш їх шаблею.

— А можно с револьвера? — облизав він сухі губи.

— Ні, не треба лякати горобців. Ти їх зарубаєш.

— Я, знаєте, не кавалєріст, не умею арудовать саблей.

— А ти бий тупим боком, — порадив я. — Поміж вуха. Як кролів.

— Таґда паставтє всєх траіх рядишком спіной ка мнє.

Ми підійшли до чекістів, що тремтіли в оточенні моїх хлопців, і я наказав їм стати рядком один біля одного.

— Страчувати вас напросився таваріщ Гальперович, — сказав я, подаючи йому шаблю. — Поверніться до нього спиною і станьте на коліна.

— Іуда, — процідив рудий вирлоокий «бебех», схоже, що вихрест, але першим повернувся і став навколішки. Він знав, що так легше вмирати, тому ще й нагнув голову. Те саме зробили й інші — мовчки, з якоюсь викличною покорою.

Цього вирлоокого Гальперович, звісно ж, і рубонув першим.

Проте вдарив не тупим боком, а гострим, і я подумав, що шаблю він тримає не вперше. Рубав не по шиї — по тім'ю. Жертви без жодного

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

звуку падали ницьма з розколотими черепами, червона юшка бризкала Яші на чоботи й галіфе.

Головний черкаський «бебех» подивився на мене з псячою відданістю й почуттям виконаного обов'язку:

— Ну как?

— Іуда, він і є іуда, — зітхнув я. — Не хочу об тебе навіть шаблю поганити. Повісити його.

Він упав на коліна, благав його вислухати, щось белькотів про «сєкрєтноє сотруднічєство», а потім загріб п'ятірнею жменю землі, змішаної з кров'ю і мозком його «таваріщєй», запхав до рота й почав жувати.

— Нє вєрітє? Клянусь вам… Я готов зємлю гризть!

— Вона не твоя, — сказав Вовкулака.

Яша Гальперович так заївся збагрянілою землею, розмазавши її по всьому писку, що мені стало бридко. Несосвітенна мара вилупила до мене великі, мов курячі яйця, баньки, белькотіла якесь безглуздя, а потім ухопила мене за чобіт і припала до нього своїми закривавленими губами.

Я махнув хлопцям, щоб не зволікали. А мої хлопці полінувалися зробити це врочисто, звісивши з міцної гілляки кругленький зашморг. Вони нагнули молоду березу, прив'язали за шию Яшу Гальперовича його ж таки паском майже до вершечка і відпустили. Гнучке деревце не вирівнялося, лишень шарпнулося вгору й загойдалося так, що Яша час від часу діставав ногами землі, але, метляючи ними, тільки відштовхувався вгору й бовтався на бідній березі, мов яка потороча.

Жаль було залишати в лісочку «пірса», проте їхати битими шляхами нам не годилося, а для лісу цей тарантас не підходив.

За ліпших часів він би нам знадобився, чорноліський отаман Пилип Хмара таку машину колись запрягав кіньми й катав дівчат, але то ж Хмара, він навіть випускав власні гроші у своїй окрузі — ходили в його Цвітній та по інших селах тільки такі кредитки Тимчасового уряду, на яких стояла печатка-тризуб і підпис «Хмара». Нам, сірим, зараз було не до того. Ми тільки забрали з машини скриньку гранат «мільса», кулемет «шоша», взяли також ящик доброго вина з печеною поросятиною та паляницею. Розжилися ще на два новенькі парабелуми, три револьвери «штаєр» і вже згаданий німецький «кобольд», але цю іграшку важко назвати трофеєм, бо вона годилася хіба що для дам та самогубців. Мене більше потішив планшет Гальперовича.

Хлопці повкидали мертвяків назад у машину, навіть Яшу Гальперовича відчепили з берези й поклали туди, де взяли. Націдивши з бака бензину, облили трупи й викотили «пірса» на дорогу — з вогнем у лісочку не бавилися, бо ще покійний Василь Чучупака постановив давати по двадцять шомполів «на голе тіло» кожному, хто занапастить

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

бодай одне дерево. Лише тут, на дорозі, Вовкулака, закуривши цигарочку, кинув сірника на мокрого Яшу.

— Обсохни, стерво!

Ми вже були далеченько, коли рвонув бензобак і над «пірсом» закурів чорний дим.

У планшеті Гальперовича я знайшов давно відому нам пожовклу «Инструкцию агитаторам-коммунистам на Украине», яка, між іншим, мені дуже подобалася. Наче писав її не Троцький, а сам Симон Петлюра. Чого варта була хоча б ось така правда-матінка:

> «Вы должны помнить, что коммуну, чрезвычайку, продовольственные отряды, комиссаров-евреев украинский крестьянин возненавидел до глубины души. В нем проснулся спавший сотни лет вольный дух запорожского казачества и гайдамаков. Это страшный дух, который кипит, бурлит, как Днепр на порогах, и заставляет украинцев творить чудеса храбрости. Это тот самый дух вольности, который давал им нечеловеческую силу в течение сотен лет воевать против своих угнетателей — поляков, русских, татар и турок…»

Але це було невинне застереження порівняно з тим приписом, що я знайшов у планшеті. Мені він нічого нового не відкривав, однак потрібен був козакам, які, виморені роками боротьби, змучені лісовим життям, ні-ні та й подумували про амнестію. Таких я навчився розпізнавати здалеку. Зажуриться чоловік, ходить, як припутень, не їсть, не п'є, світ йому не милий. Я силоміць не тримав нікого, відпускав заломлених та зневірених під три вітри. Забороняв тільки покидати загін самовільно, без попередження, і брати з собою зброю — там, голубе, скажеш, що воював косою. І якщо когось видаси, то знаєш сам: дістанемо й на тому світі.

Той припис мав гриф «Совершенно секретно»:

> «Поддавшихся на амнистию бандитов националистической окраски поначалу ни в коем случае не расстреливать и не брать под стражу, а наоборот, после тщательной проверки привлекать к работе в соворганах, в частности в милиции, использовать в качестве агентов, секретных сотрудников, информаторов для оперативного выявления оставшихся в лесу банд и подполья. Амнистированных главарей немедленно отправлять в Харьков якобы для дальнейшего осведомления и только там после допросов уничтожать».

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Коли ми повернулися до Лебединського лісу, я зібрав козаків, прочитав уголос цей папір і передав його шеренгою, щоб кожен міг роздивитися на власні очі. Втім, усі й так знали, що в більшовицьку амнестію може повірити лише дурень. Але змора і безпросвітність боротьби робили своє.

Папір повернувся до мене, я зіжмакав його, кинув під ноги і наступив чоботом. Потім сказав:

— Ще раз повторюю вам, що нікому не боронитиму явитися на амнестію. Це приватна справа кожного. І так само присягаюся вам, що особисто я залишатимуся в лісі доти, поки зі мною буде хоч один козак. А там як Бог дасть.

3

«*Вертайсь росою* » … Завжденний сум оселився в Чорному Воронові після того, як зустрів її — ту, що колись присоромила його, бравого офіцера з трьома Георгіївськими хрестами на грудях, устидала тяжко й негадано, розбудивши в ньому приспаний гонор.

У Ворона (тоді ще не Ворона, а штабс-капітана Черноусова — зробили в армії з Чорновуса) за плечима вже була Омська школа прапорщиків, була війна «за царя і отечество», потім за «душку Керенського», де він сам напросився до ударного батальйону смерті і не раз ходив попідручки з кістлявою свашкою. Першого «георгія» отримав за те, що під обстрілом німців зняв із колючого дроту вже мертвих трьох юнкерів. І ось нагорода самої долі — перед Лютневою революцією він дістав призначення до Другої дивізії, яка дислокувалася тоді в Умані, за п'ятдесят верст од його батьківської домівки.

Прибувши до штабу дивізії, зайшов до канцелярії, де черговий офіцер оформляв документи, і тут Черноусова підждав отой випадок, що перевернув його сонну, прибиту війною душу. У кімнаті сиділо ще дві молоденькі панянки, які, пирскаючи смішком, перешіптувалися між собою, й одна з них так подивилася на незнайомого штабс-капітана, що той почав затинатися.

Сірі насмішкуваті очі, коротка русява стрижка, а далі — не питай. Туальденорова блузка з чорною краваткою, легенька ситцева спідниця, а нижче — тримайтеся, панове офіцери! — рожеві фільдеперсові панчохи щільно облягали ноженята в черевичках на високому підборі. Московським модницям — стулити варги[7] й не дихати.

Штабс-капітан Черноусов, відповідаючи на запитання поручника, затинався, немов контужений:

---

[7] Варги — губи.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— В Мос-скве я п-поначалу бил пріпісан к восьмому грєнадьорскому полку, а п-п-потом…

— Хвилинку! — раптом озвалося це диво в рожевих фільдеперсах. — А чому ви розмовляєте по-московському? Хіба ви не українець?

Тут георгіївському кавалеру зовсім заціпило. Вона що — знущається? Чи це в них такі жарти? Він розгублено повів бровою у бік штабіста, на обличчі якого заграла змовницька усмішка.

— А й справді, — відклавши ручку, поручник теж заговорив українською. — Настає наше время. Армія українізується. Треба ловить момент. Ви де хочте служить — в Умані чи, може, в Черкасах?

— У Черкасах, — не довго думаючи, відповів він: звідти ще ближче було додому.

— Ну от і добре. Там якраз у двісті дев'яностому полку є місце ротного.

— Дякую. З такої оказії дозвольте запросити вас, пане поручнику, і вас, милі панни, на келих шампанського.

Він обернувся до панночок, але бачив тільки одну — в її сірих очах тепер було більше цікавості, аніж насмішки. Може, тому, що він зопалу попросився на службу в Черкаси, погордувавши таким славним містом, як Умань, де навіть у військовому штабі водилися он які шляхетні красуні.

— Давайте знайомитись, — сказав він, хвилюючись і радіючи, що з якоїсь бентежної далини до нього повертаються рідні слова.

— Афанасій Карпович Калюжний! — поручник майже вискочив із-за канцелярського столу, виструнчився і, подаючи руку, пристукнув підборами. — А я з самого ранку думаю, чого це ніс свербить? Да, дозвольте представить! Це наші… е-е-е… штабні співробітниці…

— Манюня, — панночка з яскраво напомадженими карміновими губами та штучною «мушкою» на щоці, зробивши граційний кніксен, піднесла йому майже до губ гладеньке зап'ястя.

Він узяв її руку, але, перш ніж поцілувати, перепитав:

— Манюня — тобто Марія?

— Ні, — засміялась вона. — Просто Манюня.

О, це була ще та пересмішниця, іншим разом він би з нею пожартував не так, але зараз… поруч стояла панна з такими вельможними очима, що Манюня біля неї враз розчинилася в повітрі разом зі своєю «мушкою».

— Тіна, — вона подала йому тонку прохолодну руку, він затримав її у своїй, і знов, цього разу вже геть по-дурному, спитав:

— А Тіна — це… Валентина?

— Тіна — це я, — сказала вона.

Увечері вони вчотирьох сиділи в ресторації «Софія», неподалік

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

знаменитого уманського парку, де колись князь Потоцький розсипав замість снігу гори цукру, щоб серед літа покатати на санях свою примхливу пасію Софію; штабс-капітан Чорновус (уже Чорновус) замовив для панн шампанське «Абрау», для панів офіцерів — карафу житнівки, попросив принести кав'яру, доброї смаженини і ще всякої всячини.

— Да-а-а, запуталі вас баришні со своімі імєнамі, — сказав поручник Калюжний, який після другої чарки почав зриватися на російську говірку. — Ну, что ж, вазьмом, к прімєру, хоть і мєня. По матрікулу я Афанасій, а мать, родниє і блізкіє всєгда називалі мєня Фанєй. Фаня, і всьо.

— А ми вас будемо звати Панасом, — суворо подивилася на нього Манюня. — Може, тоді ви пам'ятатимете про українізацію армії.

— Да, пробачте, — знітився поручник. — Називайте мене Панасом, якщо вам так більше наравиться. А тут, за столом, можна і Фаньою.

— Ні, — заперечила Манюня. — Фаня — це по-баб'ячому. А ви, Панасе, все-таки старшина. Давайте вип'ємо за ваші хрестини, за ваше нове ім'я. — Чорна «мушка» затремтіла на її щоці.

Вони випили ще і ще, поручник Калюжний так розм'як, що більше скидався на Фаню, ніж на Панаса. Відкинувшись на спинку стільця, він розчулився:

— Ах, харашо-то как, друзья моі!

Справді, було хороше, трішки меланхолійно й тривожно, як то завжди буває за першого знайомства із вродливою жінкою.

А тут ще ця мелодія! Скрипаль у чорному фраку з білим нагрудником і довгими, схожими на пташиний хвіст фалдами, скидався на печальну сороку, і ця несусвітня сорока, окільцьована пейсами, не грала, а малювала смичком якийсь позахмарний світ — з медовими ріками й цукровими снігами.

— А ви звідки родом? — Сірі очі відкрито дивилися на Чорновуса з-під русявого чубчика.

— Я народився в Лебединському лісі під волоським горіхом.

Це була правда. Його батько був лісником, жили вони в лісництві, а пологи приймала стара повитуха Перчиця — матінка сліпої Євдосі.

— Ми земляки, — сказала Тіна. — Я зі Шполи. І, мабуть, зривала горіхи з того дерева, під яким ви народилися.

— А я вот із самого Кієва, — вліз, як середа в тиждень, Фаня-Панас. — Із Шулявкі. І балакаю не по-рускі, а по-шулявскі, ви мєня понялі? І всє ми землякі, всє із Кієвской губєрнії. Так шо, земляк, давай! Вип'єм за твою службу в Черкасах.

— Фаня у нас поліглот, — похвалила його Манюня. — Він уміє

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

розмовляти по-малоросійському, по-хохляцькому, по-шулявському і навіть українською, коли тверезий. Правда ж, Фанічка?

— Так точно, душа моя, — радо погодився поручник. — І нє токо розмовляю, но і пою. Жалко, шо нєт гітари.

— Ну, чому ж немає? Гей, музики! — Манюня пішла до оркестрового помосту, де стояла фісгармонія, трішки там пошепталася й повернулася з гітарою. — Тільки дивись мені, Панасе, бо за струни відповідаю я.

Поручник Калюжний провів пальцями по струнах, трохи їх підладнав і заспівав хрипкувато-солодким голосом:

Ах, зачєм ти мєня целовала,
Жар безумний в груді затая,
Нєнаглядним мєня називала
І клялась: я твоя, я твоя!
А тєпєр ти на сценє шантана пойош,
За брільянти, за дєньгі, наряди
Старікам ти сєбя продайош
Раді грєшной порочной услади…

— Браво! — вигукнула Манюня, і «мушка» на її щоці знов лукаво тріпнула крильцями. — А ти, Фаню, й по нотах співаєш?

— Нє, токо по жєнскіх компаніях! — відказав поручник.

Чорновус подивився в сірі очі — у них не було й іскорки сміху. Вони, ці очі, дивилися десь далеко-далеко.

— А вам не підходить наша жіноча компанія? — спитала в нього Манюня.

— Чому ж?..

— Ну, ви ж не захотіли служити в Умані.

— Я, мєжду прочім, єщьо могу всьо ізмєніть, — поручник Калюжний ревниво подивився на Машоню. — Ми можєм оставіть штабс-капітана і в Уманє.

— Не варто, — сказав Чорновус. — Жереб випав.

Вечір не скінчився так, як малювала йому скрипка. Він сподівався, що проведе Тіну додому, можливо, вона ще покаже йому Софіївський парк з його темними гротами, призначеними для потаємних зустрічей і перших цілунків. Та коли вони вийшли з ресторації і зупинилися під блідим газовим ліхтарем, вона подала йому тонку прохолодну руку.

— Щасти вам, пане капітане. Дасть Бог — побачимося.

* * *

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Наступного дня він уже був у Черкасах, куди також докотився грім революції. Той грім розбудив Україну, яка, здавалося, не прокинеться вже ніколи. Колись офіцерові ударного батальйону смерті Черноусову навіть уві сні не могло привидітися, що він стане курінним 25-го Черкаського куреня і, зупиняючи ешелони на станції Бобринській, ставитиме до муру тих солдатів та офіцерів, з якими пліч-о-пліч ішов за «царя і отечество».

Але й більшовицька пропаганда робила своє. Виморені війною і затуркані обіцянкою «земельки», багато вояків утікало додому, дехто кинувся «грабувати награбоване», повсюди вешталися ватаги дезертирів — своїх і чужих, які перетворилися на бандитів і головорізів. Зрештою і в його курені залишилося всього-на-всього двадцять сім козаків, одрізаних від розпорошеної Армії УНР, й одного разу на станції Цвіткове на них посунула хмара п'яних москалів-дезертирів, що вивалила з вагонів у пошуках легкої здобичі. З образливою матючнею та улюлюканням вони заходилися зривати з козаків жовто-блакитні військові відзнаки. Якийсь дикун з розхристаною на всі груди гімнастеркою — чи не їхній ватаг — під загальний регіт підійшов до курінного Чорновуса й потягся п'ятірнею до його лівого рукава, на якому золотів тризуб.

— А ето што за цацкі?

Чорновус на вагання часу не мав: вихопив шаблю, махнув з усього плеча, і чужа рука, відтята по лікоть, упала на землю.

Натовп ураз принишк, очманілі москалі, потупивши голови, дивилися на відрубану руку, яка ще жила й ворушила розчепіреними пальцями.

— А тєпєрь всєм по вагонам! — скомандував Чорновус. — Станція окружена, за нєпослушаніє растрєл на мєстє!

Юрба, мов дим, повалила назад у вагони, підмівши й свого верховоду, який від болю та жаху здурів — оглядаючись на перон, він поривався забрати мертву руку.

У тій колотнечі з вошивою кацапнею наздогнала біда й Чорновуса — він підхопив тиф. Довго била його трясця, марив днями й ночами, і навіть тоді, коли побачив над собою її сірі очі, думав, що йому привиджується. Та ні. Немає лиха без добра, тож і цього разу так випала карта, що доправили його знов-таки аж до Умані, до земської лікарні, де вже лежало чимало наших. А поміж сестер-жалібниць, котрі доглядали за ними, якимось дивом опинилася Тіна. Не дивом — сама напросилася, коли почула, що хворим бракує догляду, адже мало хто мав охоту ходити біля тифозних.

Диво було тільки в тому, що тут вона побачила знайомого штабс-капітана. Лежав худий, змарнілий, обстрижений наголо.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Це… ви? — ворухнув пошерхлими губами, які спекла вогневиця.

— Ми, — всміхнулась вона.

— Де я?

— У Лебединському лісі під волоським горіхом. Оце вдруге народилися на світ. Я — ваша повитуха і зараз буду вас сповивати.

Тіна тоді не лише виходила його, а й ще раз вирвала з обіймів тієї кістлявої свахи, що любила ходити з ним попідручки. Якось до Умані вдерлися москалі і, певна річ, наскочили на лікарню.

Спершу в коридорі почулися тупіт і крик, потім у сусідній палаті бахнули постріли. Один, другий, третій… За якусь мить прибігла Тіна з сувоєм марлі і ні сіло ні впало почала обмотувати йому руки — від долонь аж до ліктів: «Скажеш, обкидало виразками».

Щойно скінчила, як до палати зайшло двоє вилицюватих з наганами.

Ще зовсім молодий козак Петрусь, який лежав на сусідньому ліжку і шепотів собі нищечком молитву, не витримав, натяг на голову простирадло. До нього першого й підійшли.

— Нам твая ґалава нє нужна, ти нам ладошкі сваі пакажі! — Вони здерли з Петруся простирадло і втупилися в його руки. — Аґа, всьо панятно, ну так палучай!

Гахнув наган — Петрусева голова підстрибнула на подушці, і він навіки затих із дірочкою в лобі, навіть не зрозумівши, що вони вгледіли на його руках. А що? Коли долоня порепана й мозоляста, то, виходить, ти пролетар, а якщо чиста і чепурна, то — буржуй.

— А ето што за варєшкі такіє? — убивця витріщився на Чорновусові забинтовані руки.

— Язва, — сказала Тіна російською. — Страшниє язви обсипалі єго рукі.

— Сібірская, што лі?

— Єщьо пострашнєй. Прєждє, чєм сюда входіть, вам слєдовало би одєть марлєвиє маскі.

— Тваю мать! Ємєля, рвьом когті атсєдова!

Москалюги миттю звітрилися з палати, можна було перевести подих, але поруч лежав мертвий Петрусь, за стіною стогнали поранені, і Чорновуса раптом охопив сором за ці перев'язані руки. Було мерзенне відчуття, що він когось перехитрив, виміняв своє життя на Петрусеву смерть. Він навіть не подякував Тіні за кмітливість, за порятунок, цілий день пролежав мовчки, а ввечері сказав їй, що вже зовсім видужав.

— Поможи мені добратися до Мокрої Калигірки, — попросив він.

— Куди-и-и? — здивувалася Тіна. — Тобі ще треба піддужати.

— Та я здоровий, як бик! — він сердито скочив із ліжка й випростався на повен зріст, трохи не дістаючи головою стелі. Але

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

похитнувся, взявся за металеве бильце, яке ледь не зігнулося в його руці.

— Ну. І що далі? — знизу вгору дивилася на нього Тіна.

— Далі? Я починаю нову війну. І тут мене ніхто не спинить. Навіть ти, моя пташко. Чуєш? Я починаю нову війну.

Він і цього разу не попрощався з нею по-людському. Пішки, обминаючи села й гамірні місця, добирався додому. По селах чулася безладна стрілянина, моторошні крики, голосіння жінок і валування собак. Уночі небо палахкотіло загравами пожеж — здалеку було видно, де порядкують московські каральні загони.

У Лисячій балці, недалечко від Мокрої Калигірки, його перестріли козаки Семена Гризла і привели до отамана — перевірити, хто такий. Кремезний, хоч і приземкуватий, Гризло здивував насамперед своїм убранням: синій жупан, розшитий жовтими позументами, шаровари, козацька шапка-бирка, з-під якої над чолом стриміло пасмо русявого чуба. Гострі кінчики вусів були хвацько закручені вгору, що надавало обличчю отамана веселого молодецтва.

— Відкіля будеш? — зміряв він Чорновуса очима. — Тіки не крути хвостом, бо моя шабля зразу чує брехню.

Чорновусові не було чого кривити душею, і Гризло йому повірив. Та і як не повірити землякові, якщо отаман навіть пригадав його батька — знався-бо чи не з усіма лісниками в окрузі.

— Приставай до мого коша, — запропонував Гризло.

— Я не проти, — відповів Чорновус. — Але дозвольте, пане кошовий, спершу провідати рідних, а тоді вже порадимося, як бути далі.

Гризло похитав головою.

— Що то за козак, який журиться за домівкою? Нема коли радитися. Вчора в Мокрій Калигірці більшовики розстріляли сорок наших людей та ще й повісили шістьох жидів, які шили нам одяганку і чоботи. Треба негайно поквитатися.

— Треба, — сказав Чорновус, розглядаючи отаманів жупан ще з більшою цікавістю. Не вірилося, що таку жупанину могли скроїти калигірські жиди.

— Ми повинні показати кацапам і нашим селянам, хто тут господар, — вів далі Гризло. — У містечку стоїть чимала частина, та якщо вдарити знагла, то можна її втовкти. Я вже сьогодні можу виставити три сотні кінних.

— Уночі! Треба вдарити вночі, пане отамане, — втрутився у розмову козак із широко ошкіреним ротом, з якого визирали чималі ікла.

— Цей любить воювати тіки вночі, — поблажливо осміхнувся Гризло. — Через те й назвали його Вовкулакою. Не переживай, буде тобі і вночі.

Гризло вислав до Мокрої Калигірки стежі на вивідки. Саме була

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

неділя, базарний день, і Чорновус, перевдягнувшись у жебрака, теж сходив у містечко, яке трохи знав. Ще змалечку їздив сюди з батьком на олійню, до млина, на базар, де батько завжди купував йому маківники, золотисті медяники-коники й довгі м'ятні «кумхвети» в позлітках по два за копійку, від яких язик прилипав до піднебіння. Але найцікавіше було, коли після базарування вони заходили до Беня в оранду-корчму. Тут стояв такий дух, що відразу туманіло в голові і щипало в очах. Назустріч їм виходив Бень у довгополому лапсердаку, горбатий, з рудою борідкою, проте милий і чемний жид, який мав лісника Чорновуса за великого приятеля. «Гой, Якове, — казав він, ставлячи перед батьком пузату зелену пляшку, — який славний у тебе мальчик. Такий міг вирости хіба в лісі». І тут Бень, мов штукар, діставав із-за спини, з-під свого горба в'язочку бубликів, таких твердих, що не вкусиш, їх доводилося смоктати, як і ті «кумхвети», подавав малому, а в другій руці корчмаря вже невідь-звідки з'являлася низочка чехоні для батька. Вони вдвох випивали по чарці, до столу підтюпцем дріботіла заклопотана Бениха, по-чудернацькому закутана в чорну хустину так, що стирчали рожеві вуха, й ставила на стіл курячі тельбушки, смажені на гусячому смальці, — страву для дорогих гостей.

Бениха теж не забувала про «мальчика», наливала йому смачнющого вишневого ситра, яке шпигало в ніс і поколювало в роті.

Потім Бень приносив коробочку з намальованою грайливою дівчиною, що смоктала довгого цибуха, відкривав ту коробочку і, заплющивши очі, гучно втягував носом повітря. Це був дорогий тютюн, батько любив подиміти. «Від фабрики Когана!» — хвалився корчмар, хоч сам не курив. Коли батько починав збиратися додому, Бень просив посидіти ще, бо ось-ось має над'їхати Рефуль із Звенигородки, він приїде з дванадцятьма музиками, і тут буде такий «маюфес»[8] що всіх накриє курява. «Та я й так бачу, які тут маюфеси крешуть», — казав батько, показуючи на встелену соняшниковим лушпинням долівку з глибокими виямками від закаблуків.

Чи міг тоді бідолашний Бень передбачити, який «маюфес» влаштують йому червоні головорізи?

Опираючись на сучкуватий костур, Чорновус шкутильгав безлюдною вулицею до базару (хоч давно зрозумів, що базару сьогодні не буде, — люди сиділи по хатах), поглядав спідлоба туди-сюди, поки й побачив розгромлену оранду. Чорні діри вибитих вікон, навіть рами потрощені, двері зірвані із завісів, під облупленими стінами — бите скло, черепки, розвіяне пір'я…

Невдовзі він угледів і Беня — на шибениці серед повішених перед базаром упізнав його по рудій борідці та горбатій спині, яку не

[8] Маюфес — жидівський танець.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

випростав навіть тягар смерті.

Чорновус пошкандибав у бік млина, і тут на греблі його перестрів кінний роз'їзд.

— Куда, старче, путь дєржіш? — спитав вухатий москаль, такий п'янющий, що однією рукою тримався за повід, а другою вчепився у гриву коня.

— Іду на багатиє сьола.

— А нє скажеш, ґдє здєсь вєсьолиє дєвкі жівут?

— Я чєловєк нє здєшній.

— А випіть хошь?

— Нє, мнє би покушать.

— Таґда дєржі, — вухатий дістав із кишені штанів цукерку. — Паабєдаєш!

Він зайшовся таким божевільним реготом, що ледве не випав із сідла.

Це була м'ятна «кумхвета» із Беневої корчми.

Зате щедрим виявився Гризло. Того вечора він подарував Чорновусові рушницю Манліхера, кольта, дві «кукурудзи», а насамкінець підвів коня-дончака, на якому грав кожен м'яз.

— Не знаю, як він і зветься, — сказав, ніби виправдовуючись, Гризло. — Позичив в одного рогатого, та забув спитати ім'я. Ет, нехай буде хоч і Мудей, аби добре носив.

— А хто такий Мудей? — схвильовано спитав Чорновус, беручи коня за вуздечку.

Гризло знизав плечима.

— Хто його знає. Мудей, та й усе. На ось, візьми ще нагайку.

Кінь був гінкий, довгоногий — отаман знав, для чийого зросту його підбирав. Чорновус не міг вгамувати тремтіння в руках, коли мацав себе по кишенях. Нарешті знайшов цукерку, розгорнув, підніс на долоні коневі.

Від дотику шовкових губ лоскіт пробіг аж у грудях. Серце його заспівало. Він притулився лицем до шиї коня і не бачив, як засвітилися очі у Гризла.

Операцію розпочали о четвертій ночі, коли п'яна москальня захропла найміцнішим сном. Спершу тихо, без писку, вкоськали застави, прибрали стійки біля школи та цукроварні, а потім ударили з усіх сил. Москалі вискакували з дверей та вікон у самій білизні, спросоння тікали навпрошки хто куди бачив, миготіли кальсонами через тини, перелази, городи, садки. Але ж якою доброю мішенню були ті кальсони вночі! І як злагоджено стукотіли «максими» та «люйси», як весело репалася «кукурудза», як тонко й заливисто тьохкали кулі! Злякано іржали коні, багато їх уже без вершників тупотіли темними вуличками, збиваючи з ніг своїх і чужих. Зойки, стогони, прокльони,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

брудна московська лайка злилися в суцільний лемент, що дражливо пах ворожою кров'ю.

Коли потрохи розвиднилося, вони побачили, якого чосу завдали москалям. Містечко було всіяне трупами, що, розпластані й зкоцюрблені, валялися в пилюзі, в бур'янах, попідтинню, на городах, левадах. Один неборака звисав із плоту в таких загиджених кальсонах, що бридко було дивитися, інший десь по дорозі загубив свою голову (видно, наткнувся на шаблю) й захолов у калюжі смолянистої крові, ще один лежав на купі гною з випущеними кишками.

Чорновусові сподобалося, як його новий товариш Мудей спокійно переступає ворожі трупи — тривожно форкнув тільки тоді, коли вгледів перед собою вбитого коня. Обминув його, відвернувши голову, й далі пішов твердим, пружним кроком.

Попрацювали вони, як добрі молотники, але Гризлові було мало.

— Хлопці, це ще не все! — кричав він, змахуючи кров із розбитої брови. — Їх багацько розбіглося по кущах! Виловімо всіх до одного. Чуєте? Всіх!

Та козаків не треба було підганяти. Розгарячілі від бою, збуджені запахом чужинської крові, вони розсипалися полем, балками, перелісками, заглядаючи в кожну шпарину. Як не тут, то там виринав Гризло, і над полем розлягався його радісний крик:

— Усіх до одного! Чуєте, хлопці?

Правий вус отамана, почервонівши від крові, що стікала з брови, опустився вниз, але молодецтво так само вигравало на його розпашілому виду. Чорновус аж рота розкрив, коли Гризло витяг з кущів зіщуленого москаля і так рубонув його навхрест, що голова відлетіла разом з плечем та рукою.

«Добре, батьку!» — крикнув йому Чорновус, завертаючи коня у виярок, порослий низькими кущами ожини. Він уже спустився вниз, як раптом Мудей зупинився і сторожко поворушив вухами. Чорновус шарпнув за повід, цмокнув, та кінь тільки мотнув головою і подивився у бік вузенького рівчака. Саме туди він пішов охоче.

У рівчаку причаїлося двоє. Чорновус одразу впізнав вухатого москаля, який учора тицьнув йому для насмішки «кумхвету», а біля нього трусилася напівгола дівка. Ряба з лиця, зате тілиста, повногуба й така гаряча, аж парувало з неї.

Ти ба, стерво вухате, — під ним земля западається, а воно ще й курву за собою тягне. Що ж вона собі думала, ця телиця намахана? Чорновус так і спитав, зводячи кольта:

— Що ж ти собі думала, коли тікала з оцим вуханем?

— Він мене силою поволік.

— Нєправда, ана сказала, что любіт мєня, і сама пабєжала, — зацокотів зубами вухатий. — Нє стрєляй, ми с нєй паженімся і уєдєм в

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Пєнзу.

— Поїдеш, — сказав Чорновус. — Тільки далі. Спасіба тєбє, радімий, за канфєтку.

Кольт підстрибнув у руці, але куля пішла бездоганно — якраз у те місце на лобі, де дідько припечатує москалям зірки.

— А ти, шльондро, йди сюди і задирай спідницю, — наказав Чорновус. — Всиплю тобі по сраці, щоб пам'ятала.

Дівуля вилізла з рівчака, підійшла до нього й, нагнувшись, слухняно задерла спідницю, під якою світилося голе-голісіньке тіло.

Він замахнувся нагайкою, та Мудей зненацька зірвався й помчав угору — мабуть, подумав, що вершник підняв трійчатку на нього. Чорновус зупинив коня й озирнувся на дівку, яку все-таки мусив полоскотати нагайкою. І тут він розсміявся глухим, розкотистим сміхом. Хвойда блискала п'ятами вже по той бік виярка — пригнувшись мало не до землі, вона, як вепр, розсікала ожинові зарості, аж галуззя летіло над нею.

Слава про перемогу повстанців у Мокрій Калигірці миттю облетіла довколишні села. До Гризла почали сходитися селяни зі всієї Звенигородщини. Несли зброю, харчі, приводили коней.

Отаман хотів наставити Чорновуса начальником штабу, та згодом усе повернулось інакше. Партизанити краще малим загоном: зручніше маневрувати, переховуватися, уникати переслідувань, та й харчуватися легше. Що більше прибувало людей, то все це давалося тяжче і тяжче. Гризло вирішив розділити свій кіш на два загони — з одним Чорновус відійде до Лебедина. А як буде треба, зійдуться докупи і ще разом підуть на Київ.

Коли Чорновус формував свій відділ, до нього попросився нічний одчайдух Вовкулака. Гризло не образився.

— Так — то й так, — погодився він. — Жаль мені розлучатися з таким козарлюгою, але для початку це тобі буде добра підмога.

Отаман трішки спохмурнів, та потім загадкова усмішка заграла в його закручених вусах.

— А знаєш, чого Вовкулака пішов до лісу?

— Ну, як чого… — не зрозумів Чорновус.

— Начитався Шевченка. Я часто питаюся у новачків: чого ти до мене прийшов? І чую: в того москалі хату спалили, того пограбували, у того дівчину зґвалтували… У нас завсігди так було — поки заброда не заллє сала за шкуру, ми нічичирк. А цей мені каже: прочитав «Кобзаря». Ти таке чув коли-небудь? Щоб чоловік прочитав Шевченка і став «бандитом»? От де сила! Це я до того, аби ти знав, що треба часом почитати козакам уголос. Краще за всяку муштру.

І ще одну пораду дав Гризло: якщо Чорновус ступив на повстанську стежку, то мусить узяти нове ім'я, інакше москалі

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

помстяться на його родині. Він, Гризло, цього не зробив, бо на Звенигородщині його знають усі як кошового Вільного козацтва. Кожен сірко вам скаже, хто такий Гризло і з ким він б'ється.

Був жовтень 1920-го. Стояло бабине літо. У повітрі ясотіло павутиння.

Чорновус поглянув у синє-синюще небо. І побачив на вершечку граба великого хижого птаха, такого чорного, аж синій відлиск пробігав по ньому.

— Чорний Ворон, — сказав він. — Як почуєш, батьку, щось про Чорного Ворона — то буду я.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Увечері після заходу сонця Ганнуся низько запнулася хусткою, щоб менше хто її впізнавав, як зустріне когось, нап'яла стару свиту, взула розтоптані чоботи — бабуся та й годі, — зрихтувала до кошика трохи харчів — шматок сала, хліба, кілька варених картоплин, навіть горнятко борщу. В останню мить ще згадала за свічку, взяла сірники й вирушила до Високої Греблі.

Те, що хтось покликав її саме туди, гріло в Ганнусі надію побачити Веремія, бо то було їхнє місце.

Урочище Висока Гребля лежало верст за три від села, там, на пагорбі, стояв вітряк Веремієвого дядька Трохима, котрий теж подався до лісу. Щось манливе було в тому вітрякові — він притягував Ганнусю ще дівчинкою, вона часто бігала туди послухати вітер у крилах, подивитися, як обертається величезний камінь і сиплеться з рукава пахуче борошно. Ганнуся бачила, як велике колесо крутить триб із дерев'яними зубами, від чого все тут двигтіло й ходило ходором, але ніяк не могла собі пояснити, чому воно крутиться і виграє в раменах таємничим голосом вітру. А одного разу вона там таке уздріла, що — матінко рідна! — хтось живий приліпився до крила й кружеляв по колу, опинявся на самім вершечку вниз головою, а потім злився з раменами і став невидимим у шумовинні вітру. Дядько Трохим злякався, потяг за мотузку гальмо й зупинив млина.

Ганнуся впізнала того шибайголову, який змагався з вітром, — то був Ярко, найдужчий у селі парубчисько, що жив біля Кривого Узвозу. Про нього що завгодно можна було почути, казали, що він розгинав руками підкови, кулаком забивав у землю кілки, міг подовгу стояти на голові, вигинатися колесом і котитися куди йому треба, а то якось підліз під бугая, взяв того за передні ноги й підняв над землею. Бугай так

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

перелякався, що потім, люди казали, сахався навіть корів. Але то пусте, ось де небачене диво — хлопець став вітром, розчинився у ньому, став вихором, веремією, бо, видно ж, недарма він і звався Ярком, по-дорослому — Веремієм.

Похитуючись, він зійшов на землю з крила вітряка, довго дивився стуманілим поглядом на Ганнусю, потім ні сіло ні впало спитав:

— Хочеш теплого борошна?

— Хочу.

І вона їла тепле просяне борошно прямо з його руки, як лоша.

— А хочеш — підемо вниз на берег і нап'ємося з джерела?

— Хочу.

І вона пила воду з його пригорщі.

— А хочеш покружляти отак зі мною?

— Хочу…

Того ж вечора вона злилася з вітром, їй було зовсім не боляче, тільки солодкий страх пронизував тіло, як на гойдалці понад безоднею, коли душа стискається в макове зерня.

Ярко пообіцяв, що коли вони поберуться й стануть на ноги, то відкупить у дядька Трохима цього млина. Але невдовзі Ярка постригли в солдати. Повернувся він через довгих шість років, бо після німецького фронту ще воював у кінно-гарматному дивізіоні Армії УНР під командою полковника Алмазова. Коли в листопаді двадцятого петлюрівці відходили за Збруч, Ярко вирішив пробиратися додому: краще пропасти, ніж іти з ганьбою на чужину. Він повернувся цілий-цілісінький, з одним невеличким шрамом, та й то у такому місці, що його могла побачити тільки Ганнуся. «Боже! — сплеснула вона в долоні, коли вгледіла вперше. — А якби…» — «Я б тоді застрелився, — сказав Ярко. — Прямо з гармати».

Вони одружилися, взялися будувати нову хату, вже й верх викинули, та прийшли денікінці й усе пустили за димом. Тоді Ярко подався до лісу. «Я недалеко, не плач, — сказав він Ганнусі. — Буду навідуватись».

Невдовзі всі почули про отамана Веремія. Отаман-вітер. Сьогодні він у Гунському лісі, а взавтра вже на станції Фундукліївка перевіряє документи в більшовицьких комісарів чи десь під Златополем товче продзагін, який виїхав дерти «развйорстку»[9].

Додому навідувався зрідка. Одного разу прийшов уночі з чужим, схожим на сову чоловіком, який мав ширшу, ніж довшу, голову й закандзюбленого носа. «Не бійся, Ганнусю, це Чорт, — сказав

---

[9] Продрозверстка — непосильний податок, яким радянська влада обкладала українських селян і забирала його силоміць.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Веремій. — Гарний хлопець, то він тільки зверху такий набурмосений». Чорт спробував усміхнутися, проте став ще страшнішим. Повечерявши, він пішов надвір вартувати отаманову ніч. Це було чотири місяці тому, вони любилися довго й жадібно, після того вона завагітніла і прийняла це як Божу ласку. Шкода було, що минуло стільки часу, а про це досі не знав Веремій.

Біля Високої Греблі Ганнуся підіймалася до вітряка, що похмуро маячів на пагорбі, і за кожним кроком відчувала дедалі гострішу тривогу. Що там? — чи не ждуть її часом оті, в шкуратянках, що приїжджали бричкою, а тепер вирішили посміятися з неї, поглухмитися, заодно й довідатись, чи знає вона про смерть чоловіка. Якби знала, то не прийшла б…

Вітряк стояв холодний, закостенілий, давно вже тут не мололося, замок із дверей було зірвано, крила скидалися на перекошений хрест.

Ганнуся зійшла на приступку, яка так заскрипіла, що в неї похололо всередині. Якби тут був Веремій, він би побачив її ще здалеку навіть крізь щілину й, певна річ, обізвався б, не ждав, поки в неї вискочить серце. Не думає ж він, що це якась бабуся приблукала сюди. «Його там немає, — міркувала собі Ганнуся, — але хто ж тобі, голубко, сказав, що це він тебе повинен тут ждати, а не ти його. Заходь, заглянь у вітряк, не бійся. Якщо тебе хтось чужий пантрує, то вже не втечеш».

Вона піднялася рипучими приступцями до дверей, насилу їх відчинила — протяжний скрегіт дернув по душі, і холодний протяг війнув із темної пустки, пропахлої мишами та пташиним послідом.

Схоже, тут нікого не було. Ні своїх, ні, слава Богу, чужих.

А якщо Веремій лишив у млині який знак, то як вона це побачить?

Ганнуся боязко поставила кошика, навпомацки знайшла в ньому свічку, дістала сірники, та тільки-но засвітила вогонь, як у піддашші щось залопотіло, забилося, вона вся стислася, не дихала, поки нарешті здогадалася, що то прокинулися від світла чи кажани, чи сови. Пересилюючи страх, глянула вгору й побачила двійко горлиць, що смирненько сиділи на жорнах із приплющеними очима.

Ганнуся погасила свічку, взяла кошика й вийшла надвір, де було не так лячно, як у млині. Їй нічого не лишалося, як ждати.

Може, Веремій ще надійде, а може, його по дорозі щось насторожило чи сполохало. Ганнуся до болю в очах вглядалася в темряву, вслухалася в ніч, поки зрозуміла, що його не буде.

Повагавшись, зав'язала в білу шматину окраєць хліба та кілька вже холодних бараболь, потім знов заглянула до млина, поклала той вузлик за поріг. Причинила важезні двері, що знов завищали іржавими завісами, й пішла. Пішла, так і не помітивши тут ще одного птаха, який

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

примостився на крилі вітряка. Це був чорний ворон. Він дивився услід Ганнусі і, хоч був сліпий на одне око, бачив усе, що його цікавило. Зараз ворон якось так чудно ворухнув шиєю і крильми, наче «знизав плечима».

2

Ніщо так не придушує чоловіка, як безнадія.

Уперше вона заглянула нам в очі восени двадцятого року після замирення поляків із росіянами. Українська армія, яку ми так виглядали і з якою збиралися вимести москаля з рідного краю, перейшла Збруч, де поляки, колишні наші союзники, кинули її в табори з повним завішенням зброї. Але ми цього ще не знали. Не відали всієї правди. Нас годували легендами, а потім дехто з нас і сам почав їх вигадувати. Так було легше. Я ж вірив лише в одну легенду — ту, яку ми залишимо по собі нащадкам. Що довше протримаємося проти окупанта, то більша надія на майбутні сходи нашої боротьби. А якщо зараз складемо зброю — то це вже на віки вічні.

Якби ми знали правду про нашу армію, уряд, про розгубленість наших головних провідників, то могли б і самі все повернути інакше. Могли зібратися докупи й піти на Київ. Та бракувало нам гетьмана, який придушив би анархію і самоправство.

Бодай такого, як Василь Чучупака, — терпіти не міг балакунів, котрі мали язики довші за шаблю. Ніколи не забуду, як на гамірній нараді в монастирі він грюкнув об стіл рукояттю бельгійського бравнінга — й залягла така тиша, що чути було, як у старому сволоку ворушиться шашіль. Любив порядок, послух і добрий тютюн. У кімнаті ігумені, де Василь розмістив свій штаб, плавав дим дорогих цигарок, на столі перед ним лежала червона коробка «Camel» з одногорбим синім верблюдом, і всім було зрозуміло, що отаман Холодного Яру недавно потрусив ешелон із денікінцями.

Можна, можна було йти на Київ, якби не сліпа віра в повернення нашої армії. У вересні двадцятого, коли в Мошнах зібралися три курені холодноярців (уже під проводом Деркача), коли надійшла Степова дивізія Костя Блакитного, підоспіли загони Лютого, Голого, Мамая — нас лише в цій місцині налічувалося тридцять тисяч, а скільки ж було по всій Україні!

Ну, добре, зійшлися, а чим закінчилося?

Узяли Черкаси, переповнені червоними з їхніми бронепотягами, мітрельєзами Гочкіса й далекобійними гарматами (з Дніпра навіть гатили бронеплави), розтрощили москалів упень, хоча й не одному нашому коневі хвоста відірвало, потім набрали солі, мила, сірників, тютюну і розійшлися по своїх кутках замість того, щоб іти далі. Е, що

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

тепер казати! Пізно про це говорити й думати.

Правильно тоді сказав Трохим Голий, коли ми стали перекурити при дорозі: «Мій вояка — сіра селянська кобила: хоче — везе, хоче — ні. Набрали дядьки доброго краму, то вже рвуться додому жінок порадувать. Вони, бач, звикли більше коло своїх стріх воювати. А то б…» — Голий замріяно поглянув у небо й побачив на телеграфному стовпі два необірваних дроти. Миттю дістав мавзера: бах-бах — і дроти повисли, а Трохим так, ніби це йому було завиграшки (таки любив отаман позадаватися), дмухнув у дуло мавзера й гукнув до своїх козаків: «Заводь нашу!»

І поїхали голівці на городищенські насиджені гнізда, затягнувши улюблену пісню:

Ой, наїхали хлопці, еге-гей,
Ой, із України.
Та попускали коней, еге-гей,
Ой, та по долині…

Співали так, наче Україною було насамперед їхнє Городище та довколишні села біля нього, а вони оце заїхали в дикі поля, налетіли в черкаські краї погуляти та й попускали тут своїх коней пастися.

Але то був час, коли здавалося, що все ще попереду. Той час минув, настала година примарних сподівань, одчаю і неймовірної втоми.

Іноді з-за кордону ні-ні та й з'являлися посланці, які присягалися, що там, за Збручем, збирається на силі й формується нова наша армія, що незабаром пролунає загальне гасло — сигнал до всеукраїнського повстання. Це вони так підтримували наш дух.

Проте надія на перемогу танула, а нашої армії не було й не було. Думаю, що, якби не чорна безвихідь, мало хто з повстанців заломився б, пішов на амнестію, зрадив ліс. Нерви більше не витримували. І в мене вони теж були не залізні. Я вже терпіти не міг закордонних емісарів, котрі приходили нас підбадьорювати, готовий був розстрілювати їх як провокаторів. Навесні двадцять першого ще один такий розумака прибився до нас, випоров з підкладки полотнянку[10], яка свідчила, що він є представником повстанського штабу Юрка Тютюнника в Польщі.

— Улітку все розпочнеться, — казав він. — Українці в польських таборах уже отримали зброю, з нетерпінням ждуть головного наказу. В серпні над Україною кружлятимуть літаки, робитимуть мертві петлі, і то буде гасло — сигнал до початку загального повстання. — Він підняв угору пальчика й притишив голос, ніби виказував бозна-яку таємницю:

[10] Полотнянка — документ, посвідка на полотні.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Будьте уважні, запам'ятайте: літаки робитимуть мертві петлі.

— Слухайте, ви! — перебив я його. — Ваші байки й підбадьорки нам не потрібні. Ми вже три роки воюємо без вашої допомоги і, слава Богу, тримаємося. А якщо ви такий одукований[11], то їдьте повчати когось іншого. Інакше я вас арештую!

— Та як ви так можете, пане отамане? Ви ж сієте серед повстанців зневіру!

— Зате я ніколи їм не брешу.

— Я вже був і в отамана Загороднього, і в Голика-Залізняка, і в Гупала… Усі вони вислухали мене з розумінням… — і далі плів нісенітницю емісар.

— Ви їх своїми брехнями заведете під дурного хату. А мене — ні. Ідіть звідси, бо я вам покажу, що таке мертва петля. Он на тому дубі.

Я його випхав з нашого табору, як паршиву вівцю. Потім трохи жалкував: може, погарячився? Яка ж то тяжка річ — не вірити обіцянкам, якщо вони збігаються з твоїми сподіваннями.

3

«Бандой Черного Ворона совершен дерзкий налет на Лебединский сахзавод, где во время агитационного культурного мероприятия в клубе завода бандиты устроили националистический шабаш. При этом они произвели кровавую расправу над ответственными советскими работниками, вследствие которой есть много убитых и раненых.

Бандиты также забрали с завода около 100 литров спирта, двести пятьдесят миллионов советских рублей из кассы. Трудность их поимки состоит в том, что активное ядро банды Холодного Яра распыляется на мелкие группы с целью ускользновения из под удара охвативших его со всех сторон частей 74 бригады, 467 и 68 полков. Пользуясь густотой леса и чрезвычайной пересеченностью местности, бандиты вновь активно группируются вне холодноярских лесных массивов шайками по 40–80 человек, а потом при первой необходимости собираются в более крупные отряды.

Губинформатор Антропов».

(З інформаційного зведення Кременчуцької губчека

[11] Одукований — освічений.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

від 28 серпня 1921 року.)

…Подих йому перехопив запах понтійської азалії, кадила духмяного і дикої орхідеї. Якась дивна чортівня вийшла з ним сеї ночі, та не знати, де в неї хвіст. Євдося… Дося — дві відьми раптом з'єдналися в одну, бо це ж одне й те саме ім'я, — лиш тепер подумав собі Чорний Ворон, коли за Досею вже й смуга лягла. Дві чортиці. Одна старша, друга молодша, й ось ця старша позичила у молодшої ніченьку золоту, чи, може, молодша випросила у старшої чарів на одну ніч, бо чого б це Дося опинилася аж біля Ірдинських боліт?

Ворона приніс сюди Мудей після того, як його потовкло біля Старосілля, та якби ж тільки його одного. Сам бачив, як упав підкошений кулеметною чергою Маковій, потім Їжак, за ним Добривечір… Після гранатного вибуху полетів-покотився з коня Вовкулака, та швидко схопився на ноги, підбіг до вбитого коня, впав на коліна. Видно, був контужений, бо щось кричав, заїкаючись і, вже не відаючи, що робить, намагався зняти з убитого коня сідло. «Покинь! — гукнув йому Ворон. — Покинь і — за мною!» — та Вовкулака його не чув — чи оглух від вибуху, чи геть знетямився, бо й далі розсупонював сідло. Ворон розвернув Мудея, кинувся до Вовкулаки, і тут його спершу вдарило в ногу, потім пропекло наскрізь, шарпнуло зсередини, в очах спалахнули свічки. Він завалився на шию коня, чіпляючись за його гриву, й уже нічого не бачив, та ще якийсь час крізь темряву чув, як стугонять копита, тільки не міг збагнути, чи то вони крешуть під ним, чи по ньому…

Очі розплющив у лісі. Лежав горілиць на землі, тупий загуслий біль підказував, що він ще живий, проте звестись на ноги не міг. І тоді Мудей зігнувся в колінах, опустився й ліг біля нього.

А все починалося так весело! Невеликим загоном, тридцять п'ять козаків, вони майже парадом зайшли в Капітанівку. Всі як один були перевдягнуті в будьонівське манаття, а Вовкулака їхав попереду ще й з червоним прапором. Треба було бачити цю самовдоволену пику з вишкіреними зубами. І як йому пасував червоний прапор! Вовкулака не випускав його з рук навіть тоді, коли шаблею шаткував москалів, що охороняли в Капітанівці зсипний пункт[12]. Вони теж зустріли їх весело, хоча трохи й розгублено:

— Какой празнік, ребята? Пачєму нікто нє прєдупрєділ?

— Пєрвоє мая! — сказав Вовкулака.

— Да какой к чьорту май, осень на дварє!

— Ну, тоді празнік октября, — городив своє Вовкулака.

— Вот чудак, єшо далеко да актября.

---

[12] Зсипний пункт — місце, приміщення, де збирали забране в селян зерно.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— То у вас далеко, — сказав Вовкулака. — А в нас він уже четвертий рік тягнеться, і краю не видно.

Він так себе розпалив тими червоними святами, що вже не витримав, — не чекаючи отаманового сигналу, висмикнув шаблю, махнув раз, другий, хлопці йому підмогли, й шестеро охоронців зсипного пункту лягли трупом, навіть не писнувши.

Один, щоправда, якось таки прослизнув поміж оглашенними «будьонівцями» й кинув ноги на плечі.

І тут Вовкулака подивував Чорного Ворона ще одним хистом: не довго думаючи, він замахнувся держаком прапора й запустив його, наче списа, навздогін утікачеві. Древко полетіло, як змій, тягнучи за собою червоного хвоста, і влучило бідоласі прямо в потилицю. Він ткнувся носом у куряву, придурився, що мертвий, але Вовкулака оживив його кінчиком шаблі, примусив підвестися, а потім ще й наказав обтрусити виваляного в пилюці прапора. Лише після цього він спровадив нещасного туди, де немає ні свят, ні буднів, ніяких тобі прапорів, а тільки вічний спокій і благодать.

— Ти часом не служив у донському війську? — спитав Ворон у Вовкулаки.

— А то чого б?

— Донці спритно воюють піками.

— Проти кого? — спитав Вовкулака.

— Проти нас, звісно.

— Ні, не служив. А що там воювати тою пікою? І дикун зможе, — показав Вовкулака ікла, й Ворон здогадався, що він сміється.

У Капітанівці вони ще запалили волосний виконком, перед тим забравши в його голови «громадський податок» — сто десять мільйонів совєтських рублів, сто вісімнадцять рублів сріблом та п'ять золотом. По дорозі заодно підпалили ще комнезам, спровадивши його голову до небесної канцелярії, й оскільки диму вже було забагато, подалися чимдалі від гріха аж на Старосілля.

Далі теж усе відбувалося весело, а подекуди й зовсім кумедно. Уже верст через десять наші «будьонівці» наштовхнулися на кінний відділ міліції, який нишпорив на дорогах спільно з летючим загоном ББ. Червоний прапор тут краще було згорнути й сховатися, тож вони почали відходити вбік — до хутора Заяча Балка. Але ворог зрозумів, що тут щось нечисте, здійняв стрілянину й почав їх переслідувати, поки загін Чорного Ворона не потрапив з вогню у полум'я. З іншого боку на них сунули відразу два ескадрони кавалерійського полку. Оскільки позаду пер летючий загін, то їм не залишалося нічого іншого, як швиденько прослизнути до хутора, що ховався у вибалку.

І тут почалося найцікавіше! Сміливці кавполку, побачивши, що до хутора втікають будьонівці, а слідом за ними женеться якась банда, з

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

криками «ура» рвонули в атаку на переслідувачів. Їх зупинив кулеметний вогонь летючого загону. Кавалеристи спішилися і з коліна відкрили стрільбу по своїх. Так «радімиє» воювали між собою хвилин зо п'ять, поки нарешті дотумкали, що тут щось не те. Порозумівшись, вони з потрійною люттю кинулися наздоганяти козаків, які тим часом теж упіймали ґаву. Замість того щоб тікати чимдуж до лісу, хлопці повитріщали очі на цю комедію, ждали, поки червоні перетовчуть одне одного, а тоді вже й самим накинутися на те, що зостанеться. Вовкулака навіть приготувався розгорнути прапора, щоб було веселіше — атака з червоним прапором під вигуки «Слава!» могла налякати й самого люципера.

Та москалі вже перегрупувалися і, розділившись навпіл, пішли в обхід балки підковою. Поки загін Ворона вихопився нагору, червона кавалерія мчала вже за якихось двісті кроків. Приймати бій, що його нав'язує ворог, та ще й у відкритому полі — не партизанське то діло. Козаки нападали знаскоку неждано-негадано, їхньою козирною картою була несподіванка.

Розсипавшись полем, щоб уникнути прицільного обстрілу, вони помчали до лісу, який виднівся удалині чорною смугою. Але коні втомилися, загрібали ногами, надсадно хропіли. Чорна смуга ставала виразнішою, ліс ближчав, однак ворог уже сопів у спину.

Відстрілювалися з револьверів поспіхом, навмання, хоча Воронові вдалося зняти з коней двох найпрудкіших кавалеристів.

Застрочив ручний кулемет, скинув угору руками й покотився на землю Маковій. По обидва боки від Ворона дибки стала трава.

Кулі, вже не свистіли, а фуркали — то полетіли горезвісні «дум-дум», які, влучаючи в жертву, не залишали їй жодного шансу.

Упав кінь Їжака, той заліг, поклав на коня карабін — пах-пах, і затих. За ним вилетів із сідла Добривечір, нога застрягла в стремені, зляканий жеребець волочив його по землі.

Вовкулака вже попід лісом сам розвернув свого румака їм назустріч.

«Тіка-а-ай, я заступлю!» — крикнув до Ворона, високо, майже на повен зріст, піднявся в стременах і пожбурив гранату — одну, другу. Зі скаженим іржанням здибилися передні скакуни, скидаючи з себе вершників, а коні, що мчали за ними, закрутилися, замісили ногами на місці. Тоді котрийсь із кавалеристів відповів Вовкулаці тим самим — граната, зашкварчавши в повітрі, розірвалася під його румаком. Кінь упав, перекинувся набік і, дриґаючи ногами, почав битися головою об землю.

А контужений Вовкулака замість того, щоб тікати до лісу, заходився знімати сідло…

Тепер важко сказати, чи його зарубали на місці, чи захопили

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

живим, щоб замордувати на допитах. Перед очима у Ворона і зараз стояло це майже потворне і таке своячe лице, схоже на страхітливу маску — ощирене, з червоними голими повіками і лисими бровами, які Вовкулака обсмалював біля нічних багать. Якщо вночі не було роботи, він понад усе любив посидіти коло вогнища, подмухати в нього, поки не спалить вії і брови, не наковтається диму до глибокого кашлю. Може, від того вогню лице його було задубіле й червоне, як мідний казан, одначе Вовкулака не проміняв би свою фізіономію ні на чию іншу. На декого вона справляла куди більше враження, ніж бомба в його руці. Особливо, коли Вовкулака виходив на сцену…

Тоді вони робили трус на Лебединській цукроварні — вийшов такий водевіль, що сам дідько позаздрив би. Ще за тиждень вістовий приніс поголоску: наступної суботи у клубі цукрового заводу збереться чи не вся повітова верхівка, приїде начальство зі Шполи, Звенигородки, Кальниболота, щоб відгуляти свято врожаю. Це вони виконали місячний план заготівлі хліба, здерши серпневу «развйорстку». Буде концерт, місцевий аматорський гурток навіть готує виставу «Шельменко-денщик», після чого, звичайно, гряне бенкет.

Ворон відчув, як у нього замлоїло під «ложечкою» — так було завжди, коли передчуття віщувало цікаву роботу. Він любив гучні бенкети і також готувався до них на совість. Цього разу насамперед постановив не робити ближчими днями ніяких випадів, зачаїтися у Лебединському лісі аж до суботи. Тільки нічні звідуни ходили на вивідки, серед них, певна річ, і Вовкулака, який, крім важливих вістей, десь роздобув ще й книжечку Квітки-Основ'яненка. Тепер він подовгу сидів з тою книжечкою біля нічного багаття, жадібно щось там вичитував, наче то був детальний план їхнього нападу на Лебединську цукроварню.

Після того читання Вовкулаці щось зробилося з мовою, наче йому язика на другий бік повернуло, бо вже суботнього ранку він промовляв до Ворона:

— Я, ваше високоблагородіє, Шельменко-денщик, будучи сказать, не люблю неправди опущ хріну, правдою живу на світі і, будучи, усім її у вічі так і сиплю, мов піском.

— Та сип уже, — засміявся Ворон.

— Так отож. Істинно глаголю вам, ваше високоблагородіє, теє-то будучи, що не треба було нам тую машину загранишну палити, оце б зараз, будучи, і підкотили б на ній до клубу, яко проверочна чрезвичайка. Та позаяк писаніє глаголить, що паленого не воскресиш, то поїдемо, ваше високоблагородіє, на фаетоні. Хтось, будучи, верхи поїде, а ми, кілька душ, із кучером покотимо на фаетоні, щоб декому в носі закрутило.

У них справді була припасена для такого діла ресорна бричка з

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

відкидним верхом, на якій їздив покійний смілянський начміл[13] Косовороткін. Начміла вони, перестрівши в Балаклеї, чемно спровадили їсти землю, а фаетончика, бач, зберегли. Напинало на ньому було дуже доречним, бо ще зранку почало супитися на дощ, і вони навіть стали переживати за червоне начальство, аби негода не зірвала їм свято. Щодо самої операції, то воно з дощем, напевно, ще ліпше, сотня охорони заводу, змішана з москалів і китайців, може нализатися ще до полудня (спирту на цукроварні — втопитися можна), тоді з ними легше буде балакати. Ворон вирішив, що для такої балачки вистачить двох десятків козаків, аби менше привертати увагу на під'їзді до Лебедина, та й тих треба розбити на невеличкі групи й запустити з різних боків.

До полудня, коли мали розпочатися врочистості, набрякле хмарами небо вже погуркувало передгроззям, однак крізь браму цукроварні раз у раз проїздили брички, бідарки, підводи, верхівці й зупинялися на подвір'ї ближче до клубу, де їх зустрічав мідним ревом оркестр. Добре наобідані гості (бо де ще та святкова вечеря!) — червонопикі, масні, розпашілі, в парадних френчах, рипучих чоботях і портупеях, — лінькувато-весело козиряли один одному, ручкалися, щось там собі погукували для годиться й повагом сходили на ґанок. Тут, біля дверей, стояло двоє червоноармійців у білих кітелях, вони перевіряли документи, а перед деякими начальниками тільки витягувалися у струну й віддавали «честь».

Зала була просторою, вони розвалькувато всідалися кому де належало, бо всяк і скрізь знав своє місце — кому ближче до сцени, а хтось, може, й середульшого ряду ще не доскочив. Ось так, без штовханини і метушні, гості заповнили залу вщерть, познімали кашкети й заходилися обмахувати ними спітнілі обличчя — тут і так варило перед грозою, а ще ж нахекали такими випарами, що мухи падали на льоту.

Начальник Звенигородської повітової ЧК Сєня Кацман — симпатичний молодик, тільки сухоребрий і косенький на одне око, — сидячи в першому ряду, теж обливався потом, але не знімав ні кашкета, ні шкірянку, бо, казали, аматорським драматичним гуртком заправляє така кралечка (вона й сама гратиме в п'єсі), що мусиш триматися форсу.

По праву руку від Сєні Кацмана сидів діжкуватий начальник упродкому[14] Сиром'ятніков, із пащеки якого тхнуло, як із жомової ями, а лівобіч крутив на всі боки качиною головою начальник ревкому Долбоносов. У нього й справді був ніс-долото, плескатий і довгий, як у

---

[13] Начміл — начальник міліції.

[14] Упродком — повітовий продовольчий комітет.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

качура.

Біля Долбоносова сидів, високо закинувши ногу на ногу й помахуючи носаком хромового чобота, воєнком Красуцький, добродушний хитрий хохол, чепурний та наодеколонений, як і всі потайні п'яниці. Сєня Кацман, по правді сказати, глибоко в душі зневажав і Сиром'ятнікова, і Долбоносова, і Красуцького, які сліпо робили свою роботу, не розуміючи політичного моменту.

Це вони, йолопи, придумали сп'яну безхлібне свято врожаю, забравши в хохла усе до зернини. Нічого, надійде час — і Сєня їм пригадає, хто дражнив гусей, компрометуючи владу. А зараз він сидить поміж ними тільки з обов'язку, сподіваючись, що хоч вистава виправдає його приїзд на це ідіотське збіговисько. Не так сама вистава, як та кралечка, що гратиме сьогодні на сцені.

Ще дужче Сєня зневажав голодранців, які сиділи позаду, — всіх отих комнезамівців, партійців, активістів, котрі були ніким, а хотіли стати всім тільки через те, що, ледацюги, світили голими сраками. Нічого, надійде час — і Сєня поставить до стінки цих крикунів із вічно голодними очима. Спершу їх, потім Красуцького, тоді Долбоносова, за ним Сиром'ятнікова. Ні, навпаки, спершу Сиром'ятнікова, бо від нього так тхне, що Сєню ось-ось виверне.

За активістами і всякою босотою сиділи в останніх рядах, тримаючи між колін гвинтівки, три десятки червоноармійців, — цих нагнали сюди охороняти поважне зібрання. Їм до одного місця і це свято, й вистава, але мусять сидіти на чатах, щоб і комар не влетів до зали. Сєня цих не стрілятиме, такі, як вони, самі стрілятимуть, виконуючи його накази.

А решту всіх до стінки: «Аґо-о-онь!!!»

Сєня здригнувся, бо надворі і справді тарахнуло. Починалася гроза.

— А етот клубішко с ґрамаатводом? — занепокоївся Сиром'ятніков.

— Нє боісь, — скосив на нього око Сєня. — Здєсь тебе нічєво нє ґгозіт. Ето сама пгігода пгівєтствуєт нас нєбєсним салютом! Пага начінать.

Тим часом до клубу підкотив фаетон — якраз тоді, коли вдарила блискавка і струсила на землю важкі краплі дощу. З-під напинала вискочило четверо запізнілих, але дуже суворих «начальників», один із них був бородатий, тому охоронець у білому кітелі, що стояв на ґанку, попросив пред'явити документи.

— Пшол вон! — гримнув на нього бородань. — Ти что, не відіш — губчека! Щас я лічно проверю, кого ви здєсь собралі!

— Но… пазвольтє.

— Долой с глаз оба! — сказав бородань таким тоном, що «білі

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

кітельки», вхопивши ноги на плечі, дременули до своєї касарні, де вже також порядкувала всюдисуща «чрезвичайка».

Охоронну сотню заводу акуратно роззброювали до з'ясування особливих обставин.

Троє «губчекістів» тихенько зайшли до зали, а четвертий із коридору шмигнув за лаштунки. Може б, на них звернули більше уваги, якби саме тут не зірвалися оплески — публіка вимагала починати.

І все почалося. Розсунулася завіса, на сцені з'явився… солдат ще аж тої давньої-давньої царської армії, у білій безкозирці, білих штанах і синьому мундирі з червоними відлогами.

— Шєльменко-дєнщік, — прокотився шепіт у залі. — Ти сматрі, какой страшний, шельма.

Але страшною в солдата була тільки мармиза. Коли ж він заговорив, то рядами прокотився смішок.

— Я, Шельменко-денщик, будучи сказать, не люблю неправди опущ хріну, правдою живу на світі і, будучи, усім її у вічі так і сиплю, мов піском. А тому, будучи, й глаголю вам так, як книжка пише. Попрошу всіх пред'явить документи!

Шельменко, вишкіривши зуби, зробив до зали такі круглі очі, що всі засміялися. Навіть солдатня, що сиділа в задніх рядах, загиготіла, мов по команді, хоча й не второпала, до чого він хилить, цей ряджений комедіянт.

— Я, будучи, не той денщик, що ви собі думаєте, — вів далі навіжений Шельменко. — Я, теє-то, денщик начальника губернської чека і, будучи з ним в отсій залі, ще раз наказую всім пред'явить документи.

Він примовк і, поки розгублена публіка перезиркувалася між собою, вихопив із кишені «кукурудзу», замахнувся нею і загарчав:

— Всьо оружіє на пол! Клуб окружон і в случає сопротівлєнія будєт забросан гранатамі!

Після такої команди всі, хто сидів у залі, шугнули очима на двері, але з місця ніхто й не рипнувся: біля виходу стояло троє невідомих, кожен тримав у одній руці гранату, в другій — револьвер.

— Випалнять пріказ! — гаркнув бородатий, клацнувши безпечником бравнінга.

На якусь мить у клубі спресувалася тиша, потім її сколихнув крик начальника ревкому Долбоносова:

— Прєкратіть ідіотскіє шуткі!

Він схопився на ноги, права рука потяглася до кобури, але тут гримнув постріл — божевільний Шельменко послав кулю із кольта прямісінько в його перенісся. Мрія Сєні Кацмана почасти справдилася. Долбоносов шарпнувся, обм'як і важко опустився на своє місце. Його качина голова впала на груди, ніс-долото націлився у підлоіу,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

показуючи, куди сказано було скласти зброю.

— Може, комусь іще не понятно? — повів кольтом по першому ряду юродивий Шельменко.

Сєня Кацман, Сиром'ятніков, Красуцький, а за ними й інша козирна братія, хапливо відстібали кобури разом із пасками, кидали зброю додолу, демонстративно відсуваючи ногами далі від себе.

Червоноармійці в задніх рядах також загрюкали рушницями об підлогу, заважаючи одне одному і брязкаючи дулами, бо довгі трилінійки акуратно не вміщалися біля ніг.

Щоб вони ворушилися швидше, один із контролерів, які пильнували залу, — це був Петрусь Маковій, — підійшов до задніх рядів і так замахнувся гранатою, що москалики в один мент понагинали голови, затуливши руками вуха, наче боялися не «кукурудзяних» осколків, а тільки оглушливого вибуху.

— Атставіть! — гукнув оглашенний Шельменко. — Усім розтулити вуха, бо зараз наш самодіяльний хор виконає славень «Ще не вмерла Україна».

Після хвацького помаху його руки, в якій поблискував кольт, на сцену висипало кільканадцять хористів (вони ж таки, видно з усього, збиралися грати й комедію, бо зодягнуті були, як лицедії, — хто в сурдуті з краваткою-бантом, хто в старорежимному офіцерському строї, хто у драній селянській куцині, одна ж прехороша панночка красувалася в рюшах, оборках й мереживах), так от, ці хористи-лицедії миттю вишикувалися у три рядочки, прибравши щонайсерйознішого вигляду під урочистий момент.

Однак причинний Шельменко й далі загадував свої забаганки:

— Усім, хто є в залі, наказую, будучи, встати і, теє-то, разом із хором по правді співати наш славень! А хто не зможе, не знатиме слів чи ще з якої дурної причини, той буде, звиняйте, розстріляний зараз же.

Після такого попередження публіка стала на ноги, окрім, певна річ, начальника ревкому Долбоносова, якому вже підвивали чорти. Побачивши, як підвелося начальство, виструнчилися, звісно, й москалики в задніх рядах. Вони і з відтуленими вухами погано тямили, чого від них хоче цей навіжений з вовчим оскалом. Та коли йдеться про розстріл, то й глухий уторопає, що йому кажуть.

Тим часом здуряний Шельменко, повернувшись боком до хору, махнув кольтом, як той капелан диригентською паличкою, і хор ушкварив:

Ще не вмерла Україна,
І слава, і воля,
Ще нам, браття-українці,
Усміхнеться доля.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Стіни розсунулися від того могутнього співу, високо вгору піднялася стеля, і грім за вікном приєднався до хору.

У залі теж співали всі до одного, а хто й не співав, то жваво порушив губами, виокруглював рота, боячись стулити пельку навіть там, де годилося. Ні, це треба було бачити й чути, як вони дружно співали, як кутуляли щелепами, зажовуючи незрозумілі слова, натужно ковтали повітря, аж борлаки їм ходили ходором, ревли, белькотіли, мугикали, мукали, але все те, хоч як це дивно, зливалося в єдину цільну мелодію, в переможну осанну, від якої мороз гуляв поза спиною. Може, так до ладу все виходило тому, що хор злагодженим багатоголоссям накривав і вирівнював злякане белькотання зали, хоча й тут, поза сценою, дехто співав по-справжньому, вкладаючи в гімн «душу й тіло».

Сєня Кацман пам'ятав із цієї пісні лише перший рядок: «Ще не вмерла…» — зате він знав, що це страшенна крамола, яку треба випікати розпеченим залізом. Та що вдієш, мусив придурюватися, що він також співає, — добре, що стояв у першому ряду зовсім близько до хору, ніхто й не второпає, як воно є насправді, — і Сєня широко роззявляв рота, підкивував собі головою, скидаючи вгору тонкі бровенята, сполохано водив очима, одне з яких було косеньке, та саме воно запримітило, що начальник упродкому Сиром'ятніков теж меле губами, а воєнком Красуцький з почуттям виводить кожне слово.

Напрочуд зворушливий вигляд мали голомозі москалики — чудні такі, дрібні, вухаті, наївні, шмаркаті, ну геть тобі діти, вони гули, як жуки, але так натхненно, що можна було заридати від цього видовища. У всіх роти стояли літерою «о», і з оцих о-подібних дірочок, як із дупел чи нір, зринало якесь навдивовижу жалісне гудіння жуків.

Чорний Ворон аж замилувався ними, навіть виникло дурне бажання продовжити їм на хвилинку-другу життя, хай би ще й затанцювали, адже вони, ці ховрашки, незабаром згинуть, як роса на сонці. Проте він знав і те, що далі зволікати ризиковано, стількох людей не можна довго тримати в покорі навіть під гіпнозом гімну і «кукурудзи». Тому, коли до клубу зайшли ще Сутяга і Козуб, він рішуче махнув бравнінгом: пора!

Вовкулака й далі залишався на сцені, продовжував диригувати хором і залою, а Маковій з Колядою почали виводити почесних гостей із клубу. Брали по троє-четверо під варту й конвоювали до комори з цементною підлогою. Надворі репіжив дощ, гриміло, стіни в коморі були грубі, тому постріли звідти майже не чулися. Так — ніби хто батогом ляскав.

— Невже ви нас г-гастгєляєтє? — із тремтячим подивом запитав Сєня, коли його виводили в першій трійці разом із Красуцьким та Сиром'ятніковим. — Це буде вашою великою помилкою. Ви могли б нас

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

обміняти…

— Ну ти, міняйло! — дулом револьвера Коляда штовхнув його між лопатки. — Ти шо, Дзіржінський чи шо! За тебе не дадуть і собачого хвоста.

Зненацька Сєня зірвався й побіг. Зігнувся, запетляв по-заячому, але Коляда не поспішав. Поволі підвів «штаєра» у витягнутій руці, прискалив око і, відпустивши втікача ще кроків на п'ять, натиснув на спуск. Якраз у цю мить вдарив грім, заглушивши постріл, Сєня ткнувся лицем у калюжу.

— Громом убило, чи шо, — знизав плечима Коляда. — Мені ще бабуся казали, що не можна бігати в грозу, бо вб'є. Хутчій ховайтеся, хлопці, в комору.

— Якби знав, де впадеш… — сам до себе буркнув Красуцький. Він уже змирився зі смертю. — Збиралися дивитись виставу, а вийшов…

— Концерт, еге? — співчутливо сказав Коляда. — Ходімо, бо змокнете.

* * *

А виставу зіграла сама доля, яка послала Чорному Воронові третю зустріч із жінкою, що розбудила в ньому приспаний гонор. Щоразу вона була інакшою, невловно інакшою, тільки знайома ще з першої зустрічі іронічна посмішка і зараз тремтіла в її сірих очах. Тіна бачила, як, перш ніж підійти до неї за лаштунками, він дістав з кишені хустину, витер руки, чоло. Ще раз роззирнувся довкола, чи ніхто не помітить їх разом.

— Мені не сниться? — спитав.

Збіса гарною була ця керівниця аматорського драмгуртка і хористка — гіпюрова блузка з рукавами-буфами робила її поставу ефірною, високий комірець відкривав недоторканно білу шию, а з-під напуску-німба короткої зачіски дивилися такі вельможні очі, що він мимоволі звернувся до неї на «ви».

— Звідки ви, Тіно?

— Звідтіль, — сказала вона. — І все ближче до вас, пане отамане. Я тепер учителюю в Лебедині.

— У Лебедині? Вчителюєте?

— Ви, мабуть, і не знали, хто я за освітою.

— А що я взагалі про вас знаю? Хоча… одного разу ви дали мені урок на все життя. Тіно… Тіно… Чому Бог зводить нас тільки па мить?

— Але ж зводить.

— Якби я знав, що ви будете тут… Пробачте. У вас тепер можуть бути неприємності.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Пусте. Ви ж нас примусили це робити, хіба ні? — і знов цей іронічний усміх.

— Скажете, що співали під страхом смерті. Можливо, так би воно й було, якби…

— Що?

— Якби відмовилися. Прощавайте, Тіно. Мені пора.

— Прощавай, отамане, — холодно, хоча й на «ти», сказала вона. — Дасть Бог — побачимося. — Точнісінько так вона колись попрощалася з ним біля ресторану «Софія» в Умані.

Він повернувся й швидко пішов. Та враз почув її оклик:

— Отамане, не задавайся!

Оглянувся, здивовано скинув бровами.

— Бачу, ти так нічого й не второпав.

— Що?

— Це я все придумала, — сказала вона. — І виставу, і все це збіговисько.

— Он як!

Але Ворон спершу її не зрозумів. А коли дійшло — остовпів.

Ось чому все лягло так у масть.

Злість зганяв на недобитках червоної залоги, що охороняла цукроварню. Саме тоді хлопці, упоравшись із «радімими», підвели до колоди китайців. Їх також потримали під дощем — стояли мокрі як хлющі й цокотіли зубами. В одного з них голова спереду була голомоза, а на потилицю спадала туго заплетена косичка. Він гордо тримав цю круглу, як кавун, довбешку і не трусився.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Наступного дня, в неділю, Ганнуся ледве дочекалася вечора і знов подалася до Високої Греблі. Може, вчора щось сполохало Веремія, може, він прийде туди сьогодні. Їй легше пройтися полем, ніж сидіти вдома в невіданні.

Покрадьки, озираючись на всі боки, вона піднялася на пагорб до вітряка, відчуваючи, як млоїть у грудях, як нудота підкочується до горла. Зупинилась, віддихалася, ловлячи себе на тому, що боїться зазирнути за двері млина, пересвідчитися, чи на місці її вузлик із їжею.

Ні, його не було. Відчинивши двері, Ганнуся помацала рукою за порогом, потім засвітила свічку, але від вузлика не лишилося й сліду. Якби яка звірина розшарпала чи птиця склювала, то видно було б, а так — ні, їжу хтось забрав. Спершу в Ганнусі обережно скинулась хвилька

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

сліпої радості, що, може ж, це Веремій таки навідався уночі, та здоровий глузд підказав: ні.

Темне черево млина дихнуло на неї холодним сопухом мишви й пташиного посліду: хто? Веремій не міг з нею так гратися.

Хтось чужий придумав ці дурні піжмурки, тільки навіщо? Якби хотів позбиткуватися над нею, то зробив би це ще вчора.

Але ж хтось і випадково міг заглянути до млина й натрапити на її гостинець. Тільки хто ж тоді написав їй записку? Хто покликав її до того місця, яке так багато означало для них з Веремієм?

Сама не своя верталася вона додому.

У хаті не світилося, хоча мати ще не спала. Сиділа на лежанці й по-совиному дивилася в темряву.

— Ходила? — спитала.

— Ходила.

Ганнуся роздяглася, тихо, як тінь, підійшла до матері, сіла на теплу черінь. Так і сиділи вдвох мовчки, дивлячись у темну стіну. Не діждавшись, що скаже Ганнуся, мати обізвалася сама:

— Заходила ввечері Танасиха. Каже, що бачили на базарі в Чигирині чоловіка, схожого на Ярка. Тіки перевдягнутого в старця. Обірваний, заріс, зачубатів. Надворі холодно, а він, біднесенький, босий і в солом'яному брилі.

— Хто бачив? — спитала Ганнуся.

— Ну, люди… Хто ж. Бачили, як він просив милостиню.

— І ви їм вірите, ма'?

— Начебто, каже Танасиха, хтось його впізнав. Хотів щось спитати, а він хамуль-хамуль — невідомо де й дівся.

— Ярко ніколи не проситиме милостині, — сказала Ганнуся.

— Ну, воно так, але люди чогось же говорять.

— Вони мало нам наговорили?

— І бриля, бач, сюди приплели, — зітхнула мати. — То я подумала, може…

— Ох, сил уже немає це слухати.

День у день їх обступали нові чутки: то казали, що пораненого Веремія переправили лікуватися аж до Польщі, то пішов поголос, нібито він сидить у черкаському допрі, хтось божився, що бачив його в Онуфріївському монастирі перевдягнутого ченцем, інші запевняли, що отаман продовжує воювати, тільки вже далі від своїх країв, прибравши собі нове ім'я — чи то Вовгура, чи Босий, чи Туз…

До цього ще й доточили бувальщину, буцімто козаки Босого чи того ж таки Веремія зупинили поїзд десь між Бобринською і Цвітковим, усіх військових переколошматили за своїм звичаєм, а хто був у цивільному — перевірили, як годиться, документи. Розгарячілі від доброї роботи козаки підвели до отамана переляканого в смерть

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

чоловічка, який не мав ніякої посвідки.

Підвели та й питають, що з цим жидом робити — повісити зразу чи полоскотати, щоб зізнався, хто він такий? «Ану дайте йому сала, чи їстиме?» — звелів отаман. Дали бідоласі цілу четвертину, він уп'явся в неї зубами, відривав великі шматки й глитав, не пережовуючи. «Е, видно, що жид, але жид хороший, — засміявся отаман. — Відпустіть його».

Ганнуся навіть не всміхнулася на ту розповідь, вона взагалі вже забула, коли сміялася, але ці балачки підігрівали надію, що Веремій живий. Ось і сон їй приснився недавно: четверо дужих чоловіків внесли на їхнє засніжене подвір'я труну з його тілом.

Він у брилі, в закривавленій вишиванці, шароварах і босий.

Ганнуся хотіла припасти до нього, оплакати, та Веремій раптом підвівся і сів. Вона хоче його покласти, злегенька тисне йому долонею на груди, аж чує — під долонею б'ється серце.

На ранок справді випав сніг, прихопив морозець, подвір'я засніжило, як у Ганнусиному сні. Вона вхопила десяток яєць, побігла до ворожки Хтодихи, щоб та розтлумачила, до чого цей сон, і баба Хтодиха довго не думала: «Хоч воно, доню, у снах все виходить навиворіт, але тут, єй-бо-пресь, правда. Живий твій Веремій. Кров, не буду брехати, є, десь його зачепило, але смерть не взяла».

Зраділа Ганнуся, полетіла додому сказати матері про сон і бабу Хтодиху, прибігає, аж тут її обухом по голові:

— Паєхалі с намі, мілашка! Апазнаєш труп сваєво бандіта!

Біля їхніх воріт стояла підвода, двоє військових забрали Ганнусю й повезли аж у Матусів, де мали показати їй убитого.

Вони були впевнені, що це Веремій, проте інструкція вимагала, аби хтось із рідних чи знайомих засвідчив смерть.

Дорогою ті двоє грілися самогоном, реготали, щось цвенькали до Ганнусі, та вона не обізвалась до них ані словом, сиділа закам'яніла, не відчуваючи холоду, і їй здавалося, що лоно її теж закам'яніло. Не помітила, скільки вони їхали до Матусова, час зупинився для Ганнусі, тепер їй було байдуже до всього на світі, навіть до того, що недавно ще так гріло її зсередини.

Зупинилися неподалік волосної управи біля якоїсь стайні, і тут Ганнуся побачила таке, від чого заворушилося волосся на її голові.

Він стояв у повен зріст, притулившись спиною до стіни конюшні, стояв роздягнутий, босий, простоволосий, лише закривавлена вишиванка та білі сподні прикривали його від холоду.

Лице вже взялося намерзом, очі були заплющені, на впалих віях біліло дві смужечки паморозі.

— Ярку!..

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Минув якийсь час, поки Ганнуся зрозуміла, що він неживий.

Його тіло, пролежавши цілу ніч на морозі, так задубіло, що ці анцихристи для розваги поставили його на ноги й зіперли на стіну. Видно, знущалися ще й із мертвого, жбурляли в нього мерзлими кізяками, яких тепер повно валялося під стіною конюшні.

— Ярку… Це не ти…

Вона справді не могла розібрати, він це чи ні, підійшла впритул, з жахом вдивлялася в його лице, спотворене смертю й наругою, переконувала себе, що це не Веремій. Схожий, проте не він… Ні, ні, казала собі Ганнуся, це якийсь інший чоловік, а тим часом щось їй нашіптувало, що вона може помилятися, адже не раз бачила, як смерть змінює людину. Мученицька смерть змінює до невпізнанності.

Вона обдивлялася його лице, шукаючи рідних рис, розглядала шию, руки, обдивлялася його — пальці, та бачила тільки сліди знущань із убитого.

— Что скажеш, мілашка?

Ганнуся не знала, що їм казати. Вона не мала ніякої певності.

Біля конюшні вже зібрався цілий гурт москальні.

— Может, єшо заглянєш пад кальсони? — крикнув котрийсь із них. — Там бистрєй апазнаєш!

Від дикого реготу Ганнусі заклало у вухах.

— Авжеж, — сказала вона. — Загляну. Тільки занесіть його до стайні.

— Єщьо чєво! Там ти єво ізнасілуєш.

Кацапи знов заіржали.

— Атставіть! — крикнув котрийсь із старших, що був не в шинелі, а в білому кожусі. — Ідьот апазнаніє! Занєсті бандіта в памєщєніє, а свідєтєльство в пратакол!

Вони занесли його в конюшню, поклали на соломі, й Ганнуся попросила, щоб її залишили тут саму.

Не минуло й хвилини, як вона вийшла.

— Так, це він, — підтвердила Ганнуся.

— Вот і ладнєнько, маладчінка. Дамой тєбя тоже атвєзут, — сказав той, що був у білому кожусі. — Падпіші вот здєсь.

Ганнуся задерев'янілою рукою поставила на папері закарлюку й відчула, як у її жилах поволі прокидається кров.

Щось гостро скинулося в лоні. Воно було живе. І сон був на життя.

Того шраму, який на Веремієві могла бачити тільки Ганнуся, на тілі вбитого не було.

Сам сатана вигадав неп[15], щоб узяти нас за горлянку. Ми почали

[15] Неп — нова економічна політика, яка тимчасово полегшувала становище селянства з метою відвернення його від антирадянської боротьби.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

втрачати найбільшу опору — селянина, якому нарешті дали дихнути, дозволили погосподарювати, пожити з розв'язаними руками. Хай і в неволі, зате з масною кісткою. Ще зовсім недавно село зустрічало нас, як своїх боронителів, мішками несло хліб, сало, курей, давало кращих своїх синів, а тепер — відвернулося.

«Вибачайте, хлопці, — ховаючи очі, казали дядьки, — часи змінилися, пора б і вам братися до якогось діла, бо в лісі ви вже нічого не виходите. Вертайтеся додому, хазяйнуйте і живіть, як люди».

Такі балачки виводили мене з терпіння. Одного разу змучені, голодні, вимоклі на дощі, ми верталися до Лебединського лісу після невдалого нападу на гамазей торфової виробки біля Іванової Гаті й залізли в клуню перепочити та обсушитися.

Самі не зогляділися, як і поснули на соломі. Іноді напосідала така втома, що сон валив з ніг.

А вранці до клуні зайшов отой «хитрий дядько», пропахлий гноєм і дьогтем. Очі бігають туди-сюди, видно, казати боїться, але й мовчати не може:

— Хто вас сюди просив? — почав жалібно-тонким голосочком. — Хочете загнати мене в могилу? Ну подумайте своєю головою: ви оце відсиділися та й пішли собі далі, а хтось донесе, що ночували в мене.

— Хіба ж ми не за твою шкуру воюємо? — не зовсім доречно спитав Коляда.

— Та на дідька ж мені ваша війна, як ти виспався та й пішов, а мене взавтра повісять, — відрізав дядько. — Минулося. Ви вже не заступники наші, а кара Господня! Через таких ще не один на той світ піде…

Він на хвильку затнувся, міркуючи, чи не далеко зайшов, тоді плямкнув примирливо:

— Пождіть, я зараз.

Вийшов із клуні й швиденько вернувся з полумиском вареників. Вони були холодні, мабуть, лишилися з учорашньої вечері, проте білі й пухкі, приготовлені з доброго питльованого борошна. Я бачив, як у нашого китайця Ході зрадливо ворухнувся борлак, — ми вже добу не мали ріски у роті.

— Частуйтеся, хлопці, але не дражніть собак, — сказав дядько. — Чуєте? Що хочте робіть, а собак мені тут не дражніть.

Саме під цей момент з рипом відхилилися двері, і до клуні просунулася волохата морда — симпатичний сірко світив на нас розумними очима. Замість гавкати — тільки облизався.

— А хто тобі, дядьку, сказав, що ми дражнимо собак? — спитав Коляда. — Ми з ними більші друзяки, ніж з отакими, як ти.

Він узяв із рук хазяїна полумиска й поставив його перед носом

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

сірка. Той нюхнув, узяв у зуби вареника, та їсти не став.

Запитально дивився на хазяїна.

Ми вже не мали сил і сміятися. Клуню покинули голодні і злі.

Від люті розгромили в селі споживчу кооперацію.

Коло дедалі звужувалося. Невдовзі ми вже не могли собі дозволити в селах навіть такі легенькі фортелі, як от із цією споживчою кооперацією. Той-таки сатана придумав проти нас ще й «інститут відповідачів» — більшовики розстрілювали селян за зв'язки з лісовиками чи за найменшу підозру в неблагонадійності.

До чорних списків відповідачів-заручників (їх ще називали десятихатниками) потрапляли найпорядніші люди. Звідтоді ми намагалися обминати села, не заходити в них без нагальної потреби.

Я бачив, як хлопці падають духом. Страшно сказати, що робить із людьми безнадія. Говіркі стають мовчазними, веселі — зажуреними, хоробрі — боягузами, а певні — зрадниками.

Хто б міг подумати, що заломляться такі отамани Холодного Яру, як Деркач, Семен Чучупака (двоюрідний брат Василя), Панченко, а разом із ними ще майже сотня гайдамаків.

Соромно й гірко було дивитися, як їх обробляв миршавий чекіст Птіцин (чи Птічкін, чи Канарєйкін, як там його у біса)[16] — молоде, зелене щеня, що рано вбилося в пір'я ще в латиському загоні ВЧК «Свеаборг», який у вересні 1918-го охороняв — кого б ви думали? — охороняв у Горках самого Леніна. Потинявшись чекістськими смітниками, Птіцин нарешті опинився у Кременчуцькій губернії, а відтак у супроводі ескадрону в'їхав у село Мельники, де на базі 25-ї стрілецької дивізії було створено постійний військовий гарнізон.

Мельники — село братів Чучупаків — лежало верст за п'ять від Мотронинського монастиря, і Птіцину стало трохи не по собі, коли звідти, з-за лісових валів, долинув гул монастирських дзвонів. Він уже знав, що ті дзвони сповіщають про появу в цих краях ворожої сили, її потугу, шляхи пересування.

Однак про двобій не йшлося. Виходити з лісу гайдамакам було не з руки (не їхня то справа — вести фронтальні бої з регулярними частинами), а червоним сунутися до лісу було вкрай небезпечно.

Поселившись непроханим гостем у просторій хаті священика, де жила гарненька попівна, Птіцин насамперед наказав розвісити по селу та узліссях оголошення:

«Граждане Холодноярской округи!

Чрезвычайный съезд Советов Украины объявил:

---

[16] Насправді Пташинський — зросійщенний хохол-ренегат.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

амнистию всем, кто прекратил борьбу против власти рабочих и крестьян и сдает свое оружие. В селах Чигиринского уезда в районе Холодного Яра шайки атаманов Чучупаки, Черного Ворона, Деркача, Полтавца и других чего-то ждут, на что-то надеются. Но впереди — только верная гибель!

На ликвидацию бандитизма в Холодный Яр направлены огромные войска, которые твердой рукой восстановят порядок. Заблудшим и обманутым дается возможность вернуться к мирному труду!

С 26 июня по 2 июля включительно объявляется амнистия всем атаманам и членам их банд, кто добровольно сдаст оружие и заявит о прекращении дальнейшей борьбы против Советской власти. Каждому амнистированному будет выдан об этом документ с гербовой печатью. Задерживаться и арестовываться амнистированные не будут. Прием бандитов производится в помещении гарнизона в селе Мельники в течение всего светлого дня суток.

Уполномоченный Кременчугской Губчрезвычтройки Птицын.

Начальник военного гарнизона Штеренберг».

У відповідь швидко з'явилися листівки із закликами не вірити московським катам, бити на кожному кроці жидо-кацапську комуну.

А через кілька днів якесь хлопченя принесло до штабу записку, адресовану Птіцину:

«Якщо все, що ти кажеш, правда, то приходь до нас у ліс — поговоримо. Життя тобі гарантуємо. Приходь, якщо не боягуз».

3

Птіцин не був боягузом, але перед тим, як вирушити до лісу, взяв у заручники й посадив під арешт усіх родичів Чучупаки, які мали бути розстріляними в разі його смерті.

До лісу пішов без зброї, взявши лише мандат на право оголошувати амнестію. Не зоглядівся, як опинився в оточенні трьох козаків, котрі зав'язали йому очі й, водячи колами, привели до землянки.

Тут Чорний Ворон і побачив цього блідого чоловічка, значно молодшого, ніж він його уявляв. Чи від того, що в землянці було

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

темнувато й накурено, чи, може, то в нього було вроджене, але Птіцин часто і дрібно моргав маленькими, справді пташиними очима.

Ворон понуро дивився на Деркача, Чучупаку, Панченка: як можна було привести цю гниду в табір?

У землянку напхалося з півсотні людей, майже всі вони сиділи на лавах за довгими столами, на яких було вдосталь випити й закусити, — ще одна дурниця отаманів, котрі дозволили собі таке панібратство з чекістом. Воронові не сподобалося й те, що, коли Птіцин зайшов, усі притихли й не зводили з нього очей, ніби це справді було велике цабе, якому треба заглядати в рот.

— То оце вони такі — орли губчека? — вийшов наперед Деркач, намагаючись говорити глумливо, але в нього це не виходило. — Цікаво… І як же вас величати?

— Пьотр Птіцин, — кліпнув уповноважений. — Ви нє смотрітє, что у мєня такая фамілія. Я, между прочім, хахол.

— А чого ж не говориш по-нашому? — спитав Деркач.

— Я вабщє-то родом с Адєси. Но єщьо в дєда моєго била фамілія Птах. Нє разгаваріваю, зато всьо панімаю. Ви можетє гаваріть на мовє, мнє будєт очєнь пріятно. Удівітєльно мєлодічний язик.

Деркач простодушно подивився на Чорного Ворона. Мовляв, а бачиш?

— А «вітки» вип'єш? — спитав він у Птіцина.

— Что такоє «вітка»?

— Розбавлений спирт.

— Я вабщє-то нє п'ю. Жєлудок падводіт.

— А ми розбавимо тобі джерельною водичкою до десяти градусів, — заспокоїв його Деркач. — Інакше яка може бути балачка?

— Развє что для разгавора, — погодився Птіцин.

— Добре, сідай уже, — насупився Семен Чучупака. — Розбалакалися.

Ворон здивувався ще дужче, коли Семен посадив цього покруча майже на покуті поміж собою і Деркачем, а збоку примостився ще й Панченко. Підвівся б з могили Василь Чучупака — всіх трьох вивів би за вал[17].

Першу чарку Птіцин цідив крізь зуби, видно, справді був хворий або остерігався сп'яніти в товаристві «головорізів».

Одначе випив до дна, дрібно закліпав просльозілими очицями й потягся до сала, ніби хотів ще раз усім нагадати, що його дід мав прізвище Птах. Закушуючи, Птіцин кидав короткі позирки по кутках: його, вочевидь, здивувало, що в підземній «хаті» стіни вибілені вапном. Угорі на покуті висіли образи Богоматері та її Сина, а нижче —

[17] За валом у Мотронинському монастирі розстрілювали ворогів і зрадників.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

розгорнуті полотнища двох прапорів.

Жовто-блакитний і чорний — холодноярський бойовий прапор, на якому срібною заполоччю було вигаптувано: «Воля України або смерть».

Його погляд затримався на цьому написі, Птіцин перестав жувати, ніби, чогось не розуміючи, вчитувався в кожне слово по складах.

Деркач знову налив.

— Давай ще по одній.

— Пастойтє, ми так і пагаваріть нє успєєм, — сказав Птіцин.

— Встигнемо, — Чучупака простяг до нього свою чарку, запрошуючи поцокатися. — Ми ще не готові до серйозної балачки. Головне, що ти прийшов, не побоявся.

— А чєво мнє баятся, я ведь шол на пєрєгавори, а нє сватацца.

— Ну, то й не сиди, як засватаний, — сказав Деркач. — Будьмо.

Птіцин покрутив носом, однак другу чарку хильнув сміливіше. Після третьої його бліде лице взялося рожевими плямами, він розслабився й повів очима по столах, приглядаючись до лісового товариства.

Воронові сподобалося, що хлопці вже давно перестали витріщатися на Птіцина й загомоніли про своє, зачадивши міцним бакуном. Вони мовби відгородилися димовою завісою і від чекіста, і від отаманів, котрі з ним чаркувалися.

Птіцин, помітно сп'янівши, не міг розібрати, чи то так накурено, чи на очі йому накотився туман.

— Всьо ето харашо, в смислє водку п'янствовать, — сказав він. — Но мнє нада к вєчєру нєпрємєнно вєрнуться в штаб гарнізона. Іначє Штерєнбєрг… будєт волноваться.

Він натякав, що в Мельниках під арештом сидять заручники, яких розстріляють, не дочекавшись його увечері. Але Семен Чучупака порадив:

— А ти напишеш йому записку, що переговори затягуються до завтра. Це ж діло непросте, тут багато чого треба обміркувати.

— Справді, напишеш записку, йому передадуть, — сказав Деркач, наливаючи ще по чарці.

Птіцин випив, узяв квашеного огірка, але не їв його, тільки розглядав з усіх боків, наче вперше побачив такого цікавого овоча.

— Ех, рєбята, жізнь-то какая начінаєтся! — проказав він замріяно. — Вам би сєять, пахать, а ви тут… Перед вамі всє галубиє далі аткрити.

Птіцин поклав огірка на стіл, підпер рукою свою пташину голівку, що вже не трималася на в'язах, і задивився десь у «голубу далечінь», видиму тільки йому. Ця сиза далина вже пливла, хиталася й вислизала з-під його стуманілого погляду.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

І тут хтось із хлопців хрипко затяг упівголоса:

Закувала та сива зозуля
Вранці-рано на зорі…

До нього стиха приєднався другий, третій, а далі всі підхопили цю пісню й повели її разом, бо знали й співали «Зозулю» не вперше. Та зараз вона мовби набрала іншого змісту.

Ой, заплакали хлопці-молодці,
Гей-гей, та на чужині в неволі, в тюрмі…

І голоси їхні теж були тепер іншими, сама чорна туга співала тими голосами — і не про далеких запорожців, що каралися в тяжкій неволі, а ось про цих нетяг, що сиділи за нетесаними столами, прикривши долонями очі, не дивлячись один на одного, а тільки чуючи свою невідступну журбу. Це вони, козаки-нетяги, плакали-побивалися, викликаючи свою долю-задрипанку, яка давно від них відцуралася, це вони благали буйного вітра визволити їх із тяжкої неволі, а тим часом катюги кували їм ще міцніші кайдани.

І ніщо й нікого тепер не обходило, крім цієї пісні, — співали козаки, співали старшини й отамани, до самозабуття віддаючись цій багатоголосій журбі. Вони навіть не помітили, як, зачувши ту пісню, змінився з лиця їхній «гість» — тієї хвилини він залишився сам із собою, але якось ураз принишк, наставив вуха, потім обхопив руками звислу на груди голову й заціпенів.

Раптом чекіст дрібно затрясся, пересмикуючи плечима. Ворон спершу подумав, що він, виродок, сміється, та ні — Птіцин плакав. Звичайно, це були п'яні сльози, але він, не ховаючись, змахував їх, аж поки скінчилася пісня.

Коли запала тиша, Птіцин обізвався першим:

— Ету пєсню пєлі у нас дома, — сказав він, шморгаючи носом. — і так на душє чьо-то грустно стало. Е-е-х…

Воронові майнула збитошна думка, що зараз він схопиться на ноги й скаже: «Ребята, я остаюсь с вамі! Навсєгда! Какая там в хрєна амністія, нє вертє етім большевіцкім басням, ми с вамі будєм стаять да канца!»

Та це малювала пустотлива уява. А Птіцин сказав:

— Дєд мой, ну, котрий по фамілії Птах, часто пєл ету пєсню.

Він так усім забив баки тим дідом, що розм'яклий Семен Чучупака згадав і свого:

— А мій дід, чи то пак, прадід, як прийшов із царського війська, то теж любив увернути кацапське слівце. Оце, було, стане в сажу коло

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

свиней і давай з ними по-московському цвенькати: «Чу-чу, пакосна!»

— Как-как? — перепитав Птіцин.

— Чу-чу! — повторив Чучупака. — Це ж так у нас до свиней погукують, коли вони шкоду роблять. То дід, чи то пак, прадід отак-о до них і звертався: «Чу-чу, пакосна!» Через те й на нього почали казати Чу-чу-пака. Відтоді ми всі Чучупаки.

— Любопитно, — сказав Птіцин. — Очєнь даже любопитно. І что, только со свіньямі разгаварівал па-рускі?

— А з ким же іще? — здивувався Семен Чучупака. — У Мельниках більше ніхто й не вмів по-московському.

— І что, ані єво панімалі?

— Хто? — не зрозумів Семен.

— Свіньї.

— Як оце я тебе.

— Удівітєльно, — знизав худими плечима Птіцин.

Не чекаючи запросин, він уже сам перекинув до рота чарку, важко заковтнув, але не втримав — пійло вирвалося йому з горлянки. Птіцин пирхнув, затулив долонею рота, і між пальців йому потекла руда юшка.

Його взяли попід руки (він уже ледве пересував ногами), вивели надвір, а коли згодом знов допровадили в землянку, на Птіцина страшно було дивитися. Він був землисто-зелений.

Перш ніж покласти чекіста спати, Деркач посадив його за стіл, дав недогризок олівця і клапоть паперу. Птіцин, трохи подумавши, написав напрочуд твердою рукою:

> «Совершенно секретно. Начальнику гарнизона тов. Штеренбергу. Ввиду исключительной важности и конфиденциальности переговоры продлены до завтрашнего дня. Прошу не волноваться. Птицын».

— Ну, от і добре, — сказав Деркач. — Через годину записка буде у штабі. То, може, з цього приводу ще «вітки»?

Але Птіцин його вже не чув. Як марафонець, що з останніх сил доніс радісну звістку до місця призначення, він мертвий упав головою на стіл і захріп. Його кинули на підстилку в кутку землянки, де він проспав аж до ранку.

І хто б міг подумати, що вранці цей здохляк прокинеться зовсім іншою людиною. Умившись холодною водою до пояса, він одмовився від сніданку та похмільної чарки, зібрався в кулак і попросив скликати всіх, хто готовий його вислухати. А коли в землянку знов напхалося повно людей, Птіцин зарядив таку проповідь, що всі розвісили вуха.

Ворон теж його слухав і дедалі більше переконувався: отаман,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

котрий дозволяє ворогові вести пропаганду в своєму таборі, заслуговує розстрілу. Та поки що й він мусив спостерігати, як цей чекіст-агітатор вправляється в красномовстві, вимальовуючи сині далі перед змореними безнадією людьми. Совєтська влада, казав він, не зацікавлена в переслідуванні амнестованих, бо їй потрібні саме такі, як ви, мужні люди. Перед вами сьогодні відчиняються всі двері. Я знаю, казав він і показував пальцем у натовп, ніби справді мав когось на увазі конкретно, — ти хочеш повернутися до жінки, дітей, хочеш працювати коло землі — і ти будеш на ній працювати, бо тільки ти знаєш ціну мирного життя… Я знаю, ти, — показував він пальцем в інший бік, — хочеш служити у Красній армії — і ти будеш служити в ній командиром, бо маєш багатий військовий досвід; я знаю, — тицяв він ще на когось, — ти не проти працювати в міліції — і ти будеш хорошим міліціонером, бо сам добре знаєш, що таке злочин і як з ним боротися… Хіба ж такий вибір не кращий за неминучу загибель?

Він говорив три години, не стуляючи рота. І його не перебивали. А потім ще й почали ставити запитання: чи не будуть їх переслідувати; продподаток їм буде накладатися такий само, як і всім, — чи більший; чи не позбавлятимуть амнестованих права голосу; чи дозволятиметься їм виїздити у великі міста й на шахти?

Звичайно, їм усе дозволялося. Їх чекало нове життя в новій Україні!

Той, хто обирав це щасливе життя, мусив явитися з повинною і здачею зброї впродовж тижня.

— Схаменіться! — нарешті не витримав Чорний Ворон. — Кого ви слухаєте?

Він схопився з лави, випростався на повен зріст, ледь не вдарившись тім'ям об дубову балку, і втупився в Деркача.

— Ти забув, що ти в Холодному Яру!

Деркач, ховаючи очі, мовчав.

— А ти й за брата забув? — Ворон перевів олов'яний погляд на Чучупаку.

— Мертвих не чіпаймо, — тихо мовив Семен.

— Он як. Тоді зоставайтесь здорові!

Він вийшов із землянки і вже поривався до свого Лебединського лісу, але ще хотів побачити, чим воно все скінчиться.

Стояв біля чагарнику, теребив у руках нагайку, не знаходячи собі місця. Не помітив, коли до нього підійшов Панченко.

— Я знаю, що вони мені життя не дадуть, — сказав він. — Але за три роки лісових поневірянь я так вимучився, що згоден бодай три дні пожити по-людському, переночувати в теплій постелі, а тоді вмерти.

Ворон мовчки теребив нагайку.

— Пробач, — знову озвався Панченко. — Якщо ти колись

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

захочеш мене убити, то я на тебе серця не матиму. Але дозволь з тобою попрощатися, бо чує моя душа, що більше ми не побачимося.

Ворон подивився в його провалені очі. Вони зустрілися поглядами — і враз обнялися. Міцно, по-чоловічому.

— Прощавай…

* * *

Сидячи на присторчі старезної липи, Чорний Ворон бачив усе як на долоні. Спершу дорогою з лісу вихопилися вершники, а вслід за ними посунули піші. Усіх було близько сотні. Лісовики сходили яром не з боку Мельників (соромно було гайдамакам заходити впокореними до «столиці» Холодного Яру), а ближче сюди до Головківки.

Вони брели вервечкою мовби наосліп, опустивши голови і не дивлячись один на одного. Спускалися схилом униз, униз, униз…

На майдані було поставлено стіл, накритий червоною скатеркою, на ньому — каламар, ручка, папери. Біля столу стримів червоний прапор із серпом та молотом, тут же переминалися з ноги на ногу Птіцин, начальник гарнізону Штеренберг, командир батальйону Третьої московської бригади Козлодоєв, місцеве начальство. Неподалік столу по обидва боки стояли порожні вози.

Майдан оточили червоноармійці.

Товклося тут чимало роззяв, дітвори, десь узявся юродивий Варфоломій, що жив у богадільні при Чигиринському Свято-Троїцькому монастирі, але завжди з'являвся там, де з якоїсь особливої оказії скупчувалося чимало люду. Худющий — сама шкіра та кості — Варфоломій улітку і взимку ходив у довгій чорній хламиді з накинутим на голову клобуком. Рідко хто бачив його лице, ніхто не знав його віку і вгадати не міг, бо навіть старі люди пам'ятали Варфоломія таким, як оце зараз, — безпритульним юродивим блукальцем, віщуном, що наперед угадував лихо. Через те селяни його побоювалися, бо казали, що за ним ходить біда, що начебто він її насилає, хоча насправді Варфоломій нічого не насилав, він тільки вгадував наперед те, що мало відбутися.

Здавна ж відомо, що Бог, відбираючи в чоловіка розум, іноді дарує йому за це виняткову здатність пророкувати.

— І не почуєте більше дзвонів! — тряс кулаками до неба Варфоломій. — Упадуть вони до ніг, та не ваших! І все завалиться. Бо звізда на лобі личить худобі.

Хмара куряви котилася все ближче до Головківки.

— Їдуть! Їдуть! — галасувала дітлашня.

Першими на майдані з'явилися вершники на чолі з Деркачем, Семеном Чучупакою і Панченком. Коли вони злізли з коней, до кожного

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

підійшло по двоє червоноармійців — один забирав і відводив убік коня, другий показував на порожній віз, куди треба скидати зброю. На перший віз полетіли шаблі, карабіни й револьвери Чучупаки, Деркача, Панченка…

І тут сталася чудасія. Тонкосльозий Птіцин так розчулився від цього «врочистого» моменту, що повернув усім трьом отаманам зброю і поставив їх поруч біля себе. Для них це було несподіванкою. Семен Чучупака, Деркач і Панченко так розгубилися, що від хвилювання наступали один одному на ноги.

Тим часом на майдан потяглася вервечка піших. Вони скидали на вози зброю, потім під погуки червоних командирів шикувалися лицем до столу, до кумачевого прапора і зніяковілих отаманів, що стояли на почесному місці, низько опустивши голови.

Коли «завішення» зброї завершилося, слово взяв Птіцин. Він співав тієї самої, що й під час агітації в землянці, тільки цього разу довго не говорив — агітувати вже не було кого. Лісовики по черзі підходили до столу, де на заздалегідь виготовлених бланках з печатками вписували їхні імена й прізвища. Ніхто нічого не уточнював, вписували ті імена, які вони самі називали, й відразу видавали документи на руки. Після цього кожен, уже як повноправний совєтський громадянин, міг собі йти під три вітри.

Кожен… окрім отаманів. Птіцин пояснив, що вони, як чільні командири, мусять ще скласти звіти про діяльність своїх загонів.

— Я так і знав… — зречено мовив Панченко.

Його, Семена Чучупаку й Деркача того ж дня повезли під конвоєм аж до Кременчука. Більше про них не чули. Не судилося бідному Панченкові переночувати в теплій сухій постелі жодної ночі.

Птіцин на тому не вгамувався. Він учинив акцію, яка вразила Чорного Ворона дужче, ніж те, що відбулося на майдані.

Відразу після амністування холодноярців червоні посунули до Мотриного монастиря — їхня лава тяглася лісовою дорогою від хутора Кресельці аж до плоскогір'я, на якому гніздилась обитель. У хвості ще не знали, де він, той монастир, а передні вже колошматили «осине кубло».

Щоправда, поперед них прибіг юродивий Варфоломій, загупав кулаками у браму, заволав так, що луна покотилась ярами:

— Ховайся хто може — люципер іде! На лобі звізда, на голові ріг — передушить усіх!

Заплутуючись у полах довгої хламиди, Варфоломій вибіг на середину монастирського подвір'я.

— Горе, горе вам, невісти Христові! Гаспиди йдуть рогаті — будуть вас ґвалтувати! Тікайте!

Одначе ніхто й не думав тікати. Черниці покладалися на молитву і Божу ласку. Вийшла зі своєї келії матінка Єпистимія, висока ставна

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

ігуменя, сказала, що коли вже судилося комусь стати мучеником-страстотерпцем, то на те є воля Господня і треба прийняти це як благоденство.

— Атож, — підтакнула їй кривенька карличка Онися, яка повсякчас ходила хвостиком за ігуменею, мов ад'ютант. — Я їм як дам оцим бучком, то згадають вони Онисю не раз, — посварилася вона в повітря паличкою, на яку спиралась, кульгаючи.

— Маладєц, Аніся, — похвалила її ігуменя Єпистимія. — Ти каво уґодно паставіш на мєсто, нє так лі?

Матінка Єпистимія була родом із Томська, але й тут уже знали, що в черниці її занесло років із двадцять тому нещасливе кохання, а в Мотрин монастир їй склав протекцію, як вона сама любила казати, не черкаський єпископ Миколай, а сам Господь Бог. З гайдамаками Холодного Яру ігуменя мирилася тільки тому, що вони захищали обитель від войовничих приблуд, охочих до монастирських статків.

— Атож, — сказала Онися, — у мене палиця довга, а жарти короткі.

— Харошая ти дєвочка, ані такіх баятся, — усе ще грайливо намагалася говорити матінка Єпистимія, але Онися чула, що голос її тремтить.

Навіть Об'явлення Іоанна Богослова не малювало черницям того страхіття, яке вже було на порозі.

Спершу все подвір'я монастиря залила повінь смердючої солдатні з диким матюччям, реготом і ґелґотанням. Наказ вони мали один — зняти монастирські дзвони. Раз і назавжди знищити головну систему оповіщення гайдамацького краю, цієї проклятої Холодноярської «республіки», з якою довелося воювати довше і тяжче, ніж із поляками, німцями, Денікіним, Врангелем, Махном.

І під голосіння черниць вони скинули монастирські дзвони (їх потім також відвезуть до Кременчука, а далі — до Харкова, як свідчення перемоги над цією новітньою Січчю, що підняла шаблі з-за прадавніх валів), отож вони з великим трудом скинули дзвони, і через те, що дуже намучилися, і від жіночих плачів так розлютилися, що запалили дзвіницю Івано-Златоустівської церкви.

Страшний вогонь стугонів над дзвіницею — криваво-червоний, язикатий, зловісний.

— Звірі! — кричав, здіймаючи до небес довгі худющі руки, Варфоломій. Він так задер голову, що клобук спав на плечі, відкривши його висушене, як у мумії, обличчя. — Упаде ще й друга звізда на ваші лоби однорогі!

Він метався поміж безбожників, хапав їх за руки, за поли, поки хтось не зацідив йому кольбою в обличчя, Варфоломій упав навзнак, і москальня пішла по його мощах потоптом, наступаючи ратицями на

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

голову, груди, живіт, ніби хотіла зрівняти його з землею, і на якийсь час здалося, що його справді розтоптали, розплющили так, що тільки шкіра зосталася, прикрита чорною пожмаканою хламидою, та за хвилю із землі знов піднялися його мощі, і Варфоломій здійняв до небес кістляві руки.

— Смерте, перекинься на звізди і роги!.. Казав мені ще Мельхиседек[18], що любиш ти хіба тих, хто боїться тебе.

Але вони його вже не чули. Оскаженілі, розбурхані вогнем і жіночим лементом, заброди кинулися одне поперед одного по коморах, льохах, келіях гребти все, що траплялося під руку, на ходу жлуктили солодке причасне вино, пускаючи по підборіддях червоні патьоки, набивали роти й кишені проскурками. Вони вдерлися до другої — Свято-Троїцької — монастирської церкви, де почали хапати й ховати за пазуху все, що блищало, — золочені хрести, трисвічники, срібні дискоси, дароносиці, чаші…

На це богохульство мовчки, міцно стуливши вуста, дивилися з мальованих парсун, що висіли серед ікон на рівні зі святими, сам блаженний ігумен Мельхиседек, Іван Гонта й Максим Залізняк у чернечому підряснику — у правиці Залізняк тримав свяченого ножа з написом «Ось вам», а лівою перебирав вервицю. Над його правим плечем було три рядки нотного напису пісні: «Ой, не буде ліпше, ой, не буде краще, як у нас на Україні».

Але Залізняк, як і ніж його, були тільки мальовані, він не міг зупинити драпіжників, які трощили ікони, хапали, били, ламали, перекидали все догори дном. Вони натрапили на книгозбірню, та оскільки цупкий папір не годився на самокрутки, то одривали від книг позолоту та срібні фібули, а решту кидали зо зла у вогонь під дзвіницю. Полетів туди фоліант у шкіряній палітурі «Маргарет святого Іоанна Златоустого з душеполєзними поучальними словами», друкований в Острозі літа 1595-го, полетіла «Євангелія», друкована 1600 року, ось уже захеканий кацап'юга пер до кострища п'ятсотлітні хроніки Мотронинського монастиря…

І тут скам'яніла від жаху ігуменя Єпистимія, яка до цього смиренно спостерігала за всім, що коїться, необачно вихопилася йому навперейми, силкуючись відібрати манускрипти.

Кацап'юга, щоб потертись об неї, впустив рукописання на землю, став борюкатися з матінкою і, регочучи, так себе розпалив, що повалив її на землю й шугнув лапищем під рясу.

Кривенька Онися кинулася боронити матінку Єпистимію, заходилася лупцювати паличкою ґвалтівника по товстому озаддю, приказуючи: «А на, а на!» — та це його лише підохочувало, кацап'юга

---

[18] Мельхиседек — Матвій Значко-Яворський, визначний церковний діяч, настоятель Мотронинського монастиря за часів Коліївщини у третій чверті XVIII ст.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

ще більше звірів, плутаючись лапами в одіяннях ігумені, і його вже ніщо не могло зупинити.

Якийсь міцненький курдупель підбіг до Онисі, спершу ніби для того, щоб забрати у неї паличку, однак ухопив її на оберемок і поніс у стайню.

— Рятуйте, сестроньки! — заверещала Онися, дриґаючи коротенькими ніжками, та кому було рятувати, як усі сестри вже розбіглися хто куди. Москалі доганяли їх наввипередки, адже черниць на всіх не вистачало, а чекати в черзі не було терпцю.

І тоді на них знову посунув зі своїми гострими, як сучки, кулаками Варфоломій.

— Стійте, нелюди, зупиніться! Прийде година, й звізда піде на звізду! А роги ламатимуть роги!

На нього зосліпу наскочили двоє червоних, які з налитими кров'ю очима металися в пошуках вільної жертви.

— Ти, дахлятіна, да сіх пор жівой?

Спересердя вони вхопили Варфоломія за руки, за ноги, жбурнули, наче пір'їну, під дзвіницю в зелений вогонь, що розгорявся з новою силою. Давні книги невідь-чому горіли зеленим полум'ям.

Варфоломій упав серед кострища, яке стрепенулося язиками вгору, пирхнуло в усі боки снопами іскор, та відразу ж і пригасло там, де опустився старець, — чи хламида пригасила вогонь, чи, може, з якого іншого дива. А довкола Варфоломія палало так, що близько і не підійдеш, пекло в лице, тому ті двоє, що вкинули його у вогонь, відбігли назад, стали й, одвісивши щелепи, дивилися, що буде далі. Біля них зібрався гурт невдах, які, доганяючи черниць, упіймали облизня, тож тепер мусили ждати.

— Ти сматрі-кось, в аґнє нє ґаріт, сука, — чухаючи матню і жуючи проскурку, дивувався рябий москаль із білими віями. — Вань, ти такоє відєл каґда-нібудь?

— В аґнє нє гаріт, а в водє, інтєрєсно, тонєт?

— Нічьо, щас вспихнєт. Кіросінчіка би.

Але тут зверху на обгорілій дзвіниці щось затріщало, і величезна головешка гупнула якраз на Варфоломія. Іскри бризнули аж на роззяв, вони відсахнулися, але знов-таки витріщилися на кострище, шукаючи в ньому чорну хламиду.

— Піздєц, — сказав рябий, що досі жував проскурку.

— І так скоко прадєржался! Колдун какой-то.

— Чародєй, нє іначє. Ти би витєрпєл стоко, Вань?

— Ну, нєт. Мнє і сєйчас нєвтєрпьож. Паґналі чьо-то паіщєм.

— А єнто правда, что ані всє ішо дєвочкі? — ковтнув слину рябий, дістаючи з кишені ще одну проскурку.

— Правда, правда. Токо ти апаздал малость. Всєво на мінутку.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Что, і та каланча, каторая пастаршє, тоже била дєвочкой?

— Вопрос нє ка мнє. Бєжім, а то нам разє што ліліпутка астанєтся.

Вони розбіглися хто в стайню, хто в садок, хто в келію.

Коли рябий, на ходу застібаючи ширіньку і доїдаючи чергову проскурку, повертався з Ванькою від монастирського саду, він ледве не вдавився. Назустріч їм сунула мара в чорній хламиді з напнутим на голову клобуком. Рябий подумав, що то сама смерть прийшла по їхні душі, бо в руках у хламиди була коса.

— Сматрі, Вань…

Але Ванька й сам уже побачив привиддя, заточився, трохи не впав.

— Чьорний монах, бля, — він зняв з плеча довгу трилінійку.

— І покотяться звізди в гієну огненну! — заволала хламида.

— Дак ето же тот колдун проклятий! — здогадався рябий. — Жівой, что лі?

— Уму нєпостіжімо.

Варфоломій, замахнувшись косою — у-у-у-у! — і вигукуючи щось незрозуміле, йшов прямо на них. Вертлявий Ванька скочив убік і так калатнув дулом гвинтівки по кіссю, що Варфоломій полетів в один бік, а коса — у другий.

— Что, в аґнє нє ґаріш і в вадє нє тонєш? — наступив йому чоботом на груди рябий. — Ти на каво с касой палєз, калдавскоє атродьє? Какую мєсть тєбє за ето прідумать? Ґаварі, прідурок. Пулі на тєбя жалко.

— А чєво здєсь думать? — пхикнув Ванька. — В аґнє нє ґаріт, так давай папробуєм воду! Пруд-то вон блізка.

Вони взяли Варфоломія за ноги й потягли лісовою стежкою вниз до Гайдамацького ставу, що блищав у балці відразу за валом. Так волокли його крутосхилом, що голова раз по раз підстрибувала на оголеному корінні дерев. Варфоломій не подав і звуку. На березі ставу вони знов узяли його за руки й за ноги, розгойдали і пошпурили чимдалі у воду. Легесенький Варфоломій якось так безшумно опустився на ставкове плесо, що зовсім не здійняв бризок. Наче то був не чоловік, а тріска.

Упав нечутно та так і лежав на воді горічерева навіть не думав тонути. Його клобук і хламида надулися, тримали Варфоломієві мощі на плаву, чи, може, він і без того не тонув, такий був ветхий і висушений.

— Нєт, я віжу, етаму нє будет канца, — сказав Ванька, рішуче, зняв із плеча трилінійку й пересмикнув замок.

— А можєт, нє нада? — завагався рябий. — Єслі єво і пуля нє вазьмьот, я рєхнусь.

— Да брось ти.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Ванька прицілився, натиснув на спуск: цок. Бойок злегенька клацнув, але пострілу не було.

— Ідьом атсюда, пака цели, — рябий відвів дуло різко убік.

— Абикновєнная асєчка, чєво ти?

— Вряд лі, — сказав рябий. — Колдун он і єсть колдун. А тут єщьо прімєта такая. Калакала снялі.

— Дак іть за ніх награду паабєщалі каждому. За калакала-то.

— Дурак ти, Вань. Іді, нє абарачівайся. Пусть там плаваєт сєбє тіхонька да нас нє троґаєт.

Рябий, узявши Ваньку за лікоть, силоміць потяг його від ставка. Та коли вони відійшли кроків на двадцять, Ванька раптом закричав не своїм голосом:

— А-а-а, в боґа мать!.. Мочєнькі нєту!

Він зірвав з плеча гвинтівку, обернувся до ставка, прицілився й вистрілив.

Надута над водою хламида, тріпнувшись, почала осідати.

Вона поволі сплющилася, але не потонула — ще довго гойдалася на ставковому плесі.

4

Птіцин тріумфував: з бандитським кублом у Холодному Яру покінчено. Він доповість наркому Балицькому, що Мотронинський монастир узято, його дзвони впали до наших ніг. Єдине, що зіпсувало Птіцину настрій, — це звістка про те, як бійці зразкового батальйону Третьої московської бригади повелися з черницями. Що зробиш — війна, нерви, тут мужика можна зрозуміти. Хоча… скоти, звичайно.

І ще один черв'ячок ні-ні та й прокидався насподі його думок: стривай, казав собі Птіцин, якщо була вказівка неодмінно зняти монастирські дзвони, то, виходить, немає впевненості, що вони не задзвонять знов? Гм…

Але Птіцин все одно був у гуморі. Після святкової вечері у Штеренберга він повернувся в будинок священика, де мав переночувати останню нічку. От де служба! — сам собі дивувався. — Два тижні прожив у попівському домі і майже не бачив ні батюшки, ні матушки, ні красуні-попівни. Хто оцінить його самопожертву в ім'я революції? Хто повірить, що йому, чекістові Птіцину, перевалило за двадцять, а він ще й досі займається рукоблуддям? Чоловіча рішучість приходила хіба що в його сороміцьких фантазіях (кого він тільки не мав у своїй багатющій уяві, особливо там, у Горках, де, будучи в охороні вождя, бачив не тільки бабусю Крупську). Ось і тут, у цьому попівському домі, він щоночі уявляв собі, як приходить до нього в довгій білій сорочці попівна, хоча ні разу її не бачив.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Служба така: повертався до хати, коли сільські люди вже сплять, а до того ж мав свій окремий вхід, бо чималий попівський будинок був на два ґанки.

Птіцин, засвітивши гасову лампу, сів до столу писати звіт про вдало проведену операцію, та невдовзі відчув, що йому щось муляє, не дає зосередитись, а що саме — не міг зрозуміти.

Подумки перебирав подробиці минулого дня, шукаючи там причину тривоги, що так знагла, немов із-за рогу, підступила до нього. Шкодував, що не поїхав сьогодні до монастиря, поклавшись на командира батальйону Козлодоєва, думав про свою охорону, яка щоночі патрулювала цей куток…

Уже вкотре, як голка з мішка, вилізла думка: якщо є певність, що бандити не повернуться, то навіщо знімати дзвони? Птіцин переконував себе, що все це правильно: символи, святині, знаки ворога треба нещадно нищити, тож він зробив дуже корисну справу, а якесь бісеня знов і знов шептало на вухо: кому б заважали ці дзвони, якби знаття, що Холодний Яр не підніметься знов?

Втім, не ця нав'язлива думка збудила в ньому тривогу. Птіцин ще довго сушив собі голову, поки нарешті професійним нюхом відчув, що його непокоїть сама кімната: щось тут не те.

Зовні мовби нічого не змінилося, а от, хоч ти вбий, не те.

Він подивився на щільно зашторені вікна, на громіздку шафу, на широке дерев'яне ліжко, над яким висів зелений повстяний килим із двома потворними зебрами. На стіні біля дверей лунко цокав годинник з гирями й довгим маятником, до якого Птіцин ніяк не міг звикнути, — перш, ніж відбити час, старий механізм починав погрозливо шипіти, потім гарчав і, нарешті, відлічував години: бум-бум-бум… Зараз його стрілки показували за чверть другу ночі. Птіцин підвівся, підійшов до годинника, зупинив маятник. Потім знов сів до столу на гнутий віденський стілець.

Діставши з кобури парабелум, поклав його перед собою.

І раптом в його мізках щось зашкварчало, як у тому годиннику, і засвітилося — носаками чобіт він відчув те, що не давало йому спокою. Килимок! Такий же, як і на стіні, повстяний килимок, тільки вчетверо менший, лежав під столом. Чому під столом, якщо він повинен лежати біля ліжка, серед кімнати чи біля порога? І чому Птіцин раніше не звернув на нього уваги?

Він підвівся, відставив убік стола, відсунув килимок. Ого!

Під ним була ляда. Птіцин знав, що в деяких сільських оселях бувають погреби, до яких вхід зроблено прямо з хати. Але чому цей вхід тут замаскований?

Він узяв зі столу парабелум, а лівою рукою потяг за невеличке металеве кільце. Ляда виявилася важкою, проте піддалася.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Чорна яма дихнула на нього застояною прохолодою. В темряві важко було щось роздивитися, тому Птіцина розібрала ще більша цікавість. Він узяв гасову лампу й, підкрутивши вище ґнота, підніс її до темної пройми.

З пітьми поволі почали проступати обриси звичайного льоху — з діжками, кадобами, суліями, глечиками та іншим начниням, але те, що він побачив у кутку, штовхнуло його в самісіньке серце. Птіцин дрібно закліпав очима, замикуляв ними, наче на дні того льоху палало сліпуче вогнище. Насправді ж він побачив там стіл, на якому стояла цікава штуковина, схожа на перекинуту догори клавішами гармошку. Однак він одразу здогадався, що то за річ — рідкісна й несподівана навіть для попівського льоху.

Птіцин повагався, міркуючи, що з цим робити далі, — драбини, якою спускаються в погріб, тут не було. Поставивши лампу ближче до пройми, він заткнув парабелума за пояс, узявся руками за краї отвору і звісився вниз. До землі зоставалося менше аршина, він скочив додолу легко і майже нечутно. Поволі витяг з-за пояса парабелума, роззирнувся по боках, тоді ще раз повів очима по кутках. Ніби все спокійно.

Єдине, що тут привертало особливу увагу, — це двері. Очевидно, там, за дверима, були пологі східці, якими господарі спускалися до підземелля без драбини. Птіцин підійшов до цього входу, прислухався, потім ще притулився до дверей вухом, однак нічого такого, що могло б його насторожити, не почув. Він узявся за ручку, злегенька посмикав двері — ні, вони були на такому засуві, що навіть не рипнули.

Тоді, перш ніж підійти до столу, Птіцин ще раз оглянув усе, що було в цьому схроні. Позаглядав навіть у діжки з квашениною, в кадоби, глечики, помацав картоплю в лозовому кошелі, наче там замість бульби могла виявитися розривна «кукурудза» чи «мільси»[19].

І ось він — затишний, найпотаємніший куточок бандитського схрону. Невеличкий стіл, ослінчик, а на столі — американська друкарська машинка «Ундервуд». Птіцин швидко-швидко замикуляв очима, в його пташиній голівці вже народилися рядки оперативного донесення: «В результате упорных и длительных розыскных действий в самом горячем очаге Холодного Яра найдена бандитская типография».

Таке донесення в жодному разі не було б перебільшенням, оскільки поруч з машинкою лежав цілий стос надрукованих листівок. Взявши одну та підійшовши ближче до пройми, звідки падало скупе світло, він одразу розпізнав той самим шрифт, яким було розмножено заклики не вірити московським катам та їхній більшовицькій амнестії. На цій же, зовсім ще свіжій відозві Птіцин прочитав:

---

[19] Гранати Мільса.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Брати селяне!

Російська потолоч вчинила наругу над нашою святинею — Мотриним монастирем. Кацапи-безбожники та жиди-анцихристи зняли церковні дзвони, які всіх нас єднали не тільки голосом Божим, а й погуком до боротьби з московською навалою. Вони тяжко позбиткувалися над сестрами обителі, розорили Божі храми, спалили дзвіницю. Але їм це так не минеться. Катів жде кара Господня і помста нашої зброї.

Брати селяне! Не спіть, убивайте де тільки можна московську нечисть. Хто ще дужий узяти в руки зброю — ідіть до лісу. Не вірте обіцянкам москалів і христопродавців. Не суньте голову в ярмо кацапщини! Найбільше наше повстання попереду — ще повіє новий огонь з Холодного Яру! Слава Україні!

Отаман Чорний Ворон

Птіцин пробіг очима відозву, сів на ослінчик лицем до дверей.

Чорний Ворон. Ага… «*Исключительно коварный и непредсказуемый враг, отличающийся особой жестокостью даже к своим…* » — пригадав він рядок з оперативного зведення.

Птіцин також згадав, як приїхав із Харкова до Кременчука і там, на станції, побачив плакат: великий чорний птах несе у дзьобі маленького червоноармійця, що скоцюбився в його пазурах. І напис: «**Враг к тебе беспощаден. Отомсти ему!** » Дурнішої агітки Птіцин не бачив. На заклик висміяти бандитів-отаманів, котрі полюбляли брати собі такі найменння, як Орел, Кібець, Ворон, Яструб, якийсь художник-пришелепок ославив червоноармійців, що, мов немічні курчата, потрапляють у кігті повстанців. Ну, провінційному маляру можна не дивуватися, а куди ж дивилися ті, що замовляли агітку?

Лише після зауваження Птіцина ці плакати зняли. Зняли…

А якщо дзвони зняли, то виходить, немає певності, що вони не задзвонять знов? Від цієї думки у нього самого закалатало в скронях. Треба було щось робити, щось вирішувати з цією підпільною друкарнею. Скидалось на те, що поспішати не треба, варто почекати до ранку, а може, навіть і довше, можливо, взагалі треба постежити за цим будинком і тоді вдасться вийти на цілу підпільну організацію. Яке нахабство — запустити друкарню у нього під ліжком. Ну, буде їм друкарня, буде їм новий огонь…

Птіцин став прикидати, яку діжечку краще підсунути ближче до

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

ляди, аби вилізти з цього схрону, і тут він зрозумів, що звідси ніяк не виберешся, не лишивши слідів. Ухопитися за край отвору, щоб потім підтягнутися на руках, — не дострибнеш, а підсунеш діжку — хто її потім поставить на місце? Отже, діяти доведеться вранці.

Але що це? Птіцин нашорошив вуха.

За дверима почулися тихі кроки, потім заскреготав засув.

Птіцин зняв із безпечника парабелум і підніс його у витягнутій руці на рівень очей.

5

> «Несмотря на сдачу ввиду амнистии многих бандитов и главарей, обстановка продолжает оставаться накаленной. Десятки организаций и шаек отказываются сложить оружие. Только в Чигиринском и Черкасском уездах по предварительным данным насчитывается несколько тысяч бандитов ярко выраженной националистической окраски. Возникла необходимость значительного расширения сети осведомителей и секретных сотрудников из числа амнистированных, которые хорошо знают обстановку и могут входить в контакт с бандитами. Председателю губчека тов. Моздревичу предлагается незамедлительно усилить осведомительный аппарат Чигиринщины за счет других уездов и вербовки новых агентов.
>
> Моральное состояние и боеспособность красных частей оставляет желать лучшего. Следует прекратить и строжайше пресекать насилие над мирными гражданами, которое провоцирует недоброжелательное отношение местного населения к соввласти.
>
> На зимний период ввиду замерзания воды в пулеметах и отсутствия глицерина предлагается выдача пулеметчикам спирта, предварительно отравив таковой по известным причинам…
>
> Начгубучастка Комбриг 21 Понеделин.
>
> Военкомбриг Егоров.
>
> Наштагубучастка Шельхман».
>
> (Із наказу по Кременчуцькій губернській дільниці від 26 листопада 1921 року.)

Мудей ішов тихим кроком і, видно, шельма, дрімав, бо не любив ледачого ходу, а Ворон притримував повід, сам ще не знаючи, куди

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

йому спершу звернути. Кортіло раніше добутися до свого гніздовища в Лебединському лісі, побачити, хто з його хлопців уцілів після тієї катавасії під Старосіллям, та й себе показати, бо чутка пішла, що не розминувся зі смертю. Он і Дося очам не повірила, уздрівши його живого, на радощах подарувала свою шапку, що пахне дикою орхідеєю, кадилом духмяним, Досею і… минулою ніччю. О, то ще та бестія!

До Лебединського лісу — то так, туди йому й лежала дорога, але заразом підкралась охота прогулятися Холодним Яром. Та заодно, може, глянути хоч одним оком на «Мотрю»[20], чи не зібралися там зимувати бурлаки[21]?

Ворон не став розпитувати Досю, де на цю зиму рили землянки (а рили нові неодмінно після того, як заломилися навіть отамани й чимало козаків пішло на амнестію), — не годилося дознаватися про місце зимової оселі тим, хто тут не лишався до весни. А хто був дуже цікавий — міг схопити кулю тільки за це, хоча й не мав злого умислу. Тож і Дося, либонь, не знала, де саме холодноярці пішли під землю, а могла, бестія, й знати — що їй, як вона здатна в одну ніч побувати і в Холодному Яру, й на Ірдинських болотах, і… в хаті сліпої Євдосі з її ворожбитськими чарами. Причому навіть сліду по собі не лишила, Ворон ніде не нагледів відбитків копит її легкого, як тінь, коня, мовби і він разом із Досею пройшов над снігом і над болотом. Зосталася лишень ця дика гіркаво-солодка пахощ, що досі гуляє у нього на губах і під шапкою…

Він дістав кисет, скрутив довгу товсту цигарку ще з того самосаду, що йому підсипав Вовкулака незадовго до їхнього бою під Старосіллям. Добрий тютюнець трапився, продирав до печінок, а не розійшовся досі тому, що майже місяць Ворон не курив, поки Євдося повертала його з того світу. Він креснув сірником, глибоко затягся, відчуваючи, як злегка паморочиться голова.

Трохи відвик од міцного диму, та хай — переб'ємо цей грішний дух ворожбитської ночі, сказав собі Ворон. Спом'янемо краще козака Вовкулаку, що знався на доброму тютюні, нічних багаттях і таємницях смерті…

Ворон ще тоді, у загоні Гризла, швидко вгадав, що в цьому хлопцеві з хижим ротом причаїлася якась підспідка, котра не давала йому спати. І тільки недавно, коли вони збиралися на чергове «погуляння багатими селами» з червоним прапором, Вовкулака при нічному багатті сам виповів Воронові свою таїну. Ніби передчував

---

[20] «Мотря» — так гайдамаки любовно називали Мотронинський монастир.

[21] Бурлаками називали гайдамаків, одірваних від родин. Коли на зиму повстанський рух пригасав, багато хто з козаків розходилися по домівках, щоб навесні знов повернутися до лісу. А були такі, що залишалися на всю зиму в землянках, — вони або не мали куди йти, або остерігалися з'являтися до своїх осель, бо всі вже знали, де вони були до цього.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

загибель і хотів висповідатися.

…Його молодший брат був красенем на всю Звенигородку.

Так буває іноді: два брати чи дві рідні сестри ніби й схожі між собою, видно, що тієї ж породи, але одне вдасться як намальоване, а друге — наче підкинули. Про Вовкулаку казали, що він народився вночі під час затемнення місяця, через те вийшов таким, що тільки вити на місяць. Але молодшого брата Куземка він любив страшенно. Може, навіть дужче за себе: був йому і за няньку, й за мамку, і за сторожа-охоронця. Вони до Гризла разом прийшли. Куземко не був якимось мазунчиком — тямив і шаблю тримати, і на коні сидів, як улитий, і не боявся заглянути в очі смерті. Дівчатами міг би перебирати як душа забажає, та, бач, не на те повернуло — присохла його душа до такої фурії, що плюнь і розітри. Закохався Куземко в Борухову Цілю — дочку стрижія Боруха, що тримав цирульню біля заїзду Винокура.

Ціля була цікава жидівочка — тонка, як та голка, а груди наче позичила в кого чи підмостила дві дині, що аж розпирали рипсову блузку. Ще більшим у Цілі був рот — аж до вух; губи повні, очі чорнющі, дивись, так і пришпилить тебе до своєї спідниці тими очима. А спідничка у неї теж була за останнім фасоном — довга, із синього ситцю, з широкими шлейками. І то як тільки вибився Куземко в парубки, помітив Вовкулака, що він до цирульні вчащає, стриже в Боруха вже стрижену голову, косуючи оком, чи не війне де спідницею Ціля. Видно, сучка, приворожила його, це ж легше за все — підібрати жмутик волосся, а далі роби із хлопцем що хочеш.

Одного разу Куземко не застав у цирульні Боруха, а тут якраз підвернулася Ціля й так, ніби жартома, сама напросилася його підстригти. Той дурень усівся в крісло, Ціля обгорнула його запиналом, приємно торкаючись пальчиками до шиї, застрекотала ножицями, а далі й дві пружно-м'якенькі дині, мов ненароком, лягли йому на плечі. Куземко пропав. Коли Ціля запропонувала йому ще й поголитися (вперше в житті!), він тільки кивнув. Ніколи не думав, що дотик холодної бритви до горла може так хвилювати.

Куземко так і не вилазив би з тієї цирульні, та настали інші часи — у Звенигородку прийшли червоні, потім німці й гетьманці, за ними денікінці, далі петлюрівці, тоді прокотилася кавалерія Першої кінної армії Будьонного, яку перекидали до Криму на Врангелівський фронт із дозволом «самопостачання» дорогою через Україну. І кожне тобі мало діло до бідного жида: дай, дай, дай! До суцільного погрому, правда, не дійшло, але пір'я літало й над заїздом Винокура, і над бакалійною лавкою Ліхтера, і над мануфактурою Шаєвича, і — чим уже вона їм заважала? — над цирульнею Боруха.

Такий час людей змінює швидко. Коли в містечку, як то скрізь повелося, організувався загін жидівської самооборони (вони назвали

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

його «Красниє соколи»), Куземко був уже з Вовкулакою в отамана Гризла, а Ціля поміняла синю спідницю з широкими шлейками на рудо-зелену; плисову блузку — на шкіряну жакетку з мавзером при боці, на голову пов'язала кінцями назад яскраво-червону косинку. І хоч загін самооборони очолював Перчик Нухим, він не мав того авторитету, який мала Ціля Борух. Вона колінами відчиняла двері начальників ЧК, воєнкому, ревкому, продкому, тим більше, що там засідали переважно її одноплемінники, які до всього ще й не проти були залізти під Цілину жакетку, перевірити, чи то справді там таке багатство дихає, чи сховано гарматні ядра. Але навіть вони боялися Цілі.

Коли вона проїздила бруківкою центральної вулиці на білому в чорних латках жеребцеві, люди крадькома хрестилися і відверталися, бо вже всі знали про її мордовню. У підвалі бакалійної лавки Ліхтера, де тепер містився штаб самооборони, Ціля особисто проводила допити своїх ворогів, переважно заручників, чиї родичі пішли до лісу. Викликала батька, матір чи сестру й питання ставила прямо: якщо ваш син (чи брат) не з'явиться тоді-то й тоді до нас на розмову, вас буде розстріляно.

Не з'являвся — розстрілювали заручників у піщаному кар'єрі біля Тікича.

З'являвся — розстрілювали також, тільки вже разом із сином чи братом.

І ось черга дійшла до Куземка.

Цікаво, що їхній матері Ціля наказала покликати лише молодшого сина, хоча знала, що в лісі гуляють обидва брати. Той, нічого не сказавши Вовкулаці, поїхав до Звенигородки. Тобто сказав, що провідає матір, а про Цілю — ні слова. Ну, ні — то й ні. Але повернувся Куземко на місце постою, як п'яний. Що випив — не чути, тільки якийсь не такий, як завжди. Щось темне бродило в ньому, каламутило розум і серце. Не знав тоді Вовкулака, що завела Ціля й брата його до підвалу під бакалійною лавкою Ліхтера, тільки замість допитувати розтулила свої хтиві варги, розстебнула на грудях шкіряну жакетку, скинула рожеві панталони і впустила його у свою вареницю.

Після того минуло скількись там днів — знов Куземко додому проситься: помитися йому треба, перевдягтися, своїх перевідати. Гризло, як не було гарячого діла, відпускав козаків у такій потребі, любив чепурних, казав, що кожен повинен мати кілька пар запасної білизни, щоб не заводилась нужа. Але Куземко дуже вже часто просився додому, аж недобрі думки почали навідувати Вовкулаку. Питає брата, як там удома, той тільки плечима знизує, мовляв, усе добре, все по-старому.

А тоді почалося: спершу каральний батальйон наскочив на них у

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Попівському лісі, насилу відірвалися, потім «червінці»[22] намацали їх у Демуриному, довелося втікати на Мотринські яри.

Переходячи з місця на місце, загін Гризла потрапив в оточення біля Топильного. Там вони попали під такий гураганний обстріл, що кора злітала з дерев, тріски летіли межи очі, кулі ляскали об стовбури й лопотіли у гіллі, ніби сипалися з неба. Сікли по них з «максимів», ручних кулеметів, рушничні гранати трощили дерева й орали землю. Це вже було мертве кільце, з якого вирвалася, може, половина козаків, розсіявшись на маленькі групи.

Дістав тоді легке поранення і Куземко. Вовкулака побачив його уже з наспіх перев'язаною вище ліктя рукою.

Коли вони знов зібралися під Гусаковим[23], Гризло, покликавши окремо старшин, сказав, що в загоні є зрадник. Це він повсякчас наводить на них червоних карателів. Поки ми його не виявимо, сказав Гризло, ніде не нагріємо собі місця. Треба негайно виставити варту з перевірених козаків і нікого не випускати з табору. Звернути увагу на тих, хто проситиметься з лісу чи спробує відлучитися сам.

У Вовкулаки засмоктало під «ложечкою» — хто викликав у нього підозру, то це Куземко. Коли Вовкулака повернувся з наради старшин, брат сидів одинцем, прихилившись до дерева, і саме закінчував наново перев'язувати рану — один кінець розірваного полотна тримав зубами, а другий незграбно затягував лівою рукою.

— Чого ти не пождав, щоб я поміг? — спитав Вовкулака.

— Пусте, — відказав Куземко. — Там просто вдряпнуло, до свальби заживе.

— А ти що, женитись зібрався? — якось дивно поглянув на нього Вовкулака.

— Чого б це? То я так, до слова.

— Кістку не зачепило? А то міг би з'їздити в містечко до доктора.

— А нащо мені дохтор? — насторожився Куземко.

— Як нащо? Філіц дав би тобі укола, приклав би мазь. А так… Ще й зараження може бути.

— Хай буде, — сказав Куземко. — Тобі яке діло?

— Мені ніяке, я за тебе думаю. Ти ж знаєш, де живе Філіц? Це там… між аптекою і бакалійною лавкою Ліхтера.

— Чого ти до мене причепився? — розсердився Куземко.

— Добре, не буду. Роби як знаєш.

---

[22] «Червінці» — так повстанці іноді називали червоноармійців.

[23] Гусакове — село Звенигородського повіту, в якому в березні 1917 р. було засноване Вільне Козацтво — селянське військове формування, покликане обстоювати національні права українців. Одним із його авторів був Семен Гризло. 3 березня 1922 року, будучи пораненим у нерівному бою, застрелився, щоб не потрапити до рук червоних.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Тієї ночі вогнів не палили. Повечеряли салом із житнім хлібом і полягали спати на вимощених із листатого гілляччя постілках. Вовкулака лежав поруч із Куземком, але не спав й упівока. Як тут заснеш, коли сказав йому майже прямо: я про все здогадуюсь, тікай, брате, поки не пізно. А далі побачимо, що воно буде — спочатку мені треба знати правду.

Куземко, видно, його зрозумів, але ще викручувався. Вовкулака чув, як він нерівно дихає, ворушкається, як прищикнув комарика біля вуха. Однак вставати не вставав аж до ранку — того, чого так боявся Вовкулака, не сталося, і він уже грів собі кволу надію, що даремно так думав про брата.

* * *

…Мудей зовсім притишив крок, потім пристояв, ворухнув надрубаним вухом. Ворон і собі нашорошився: десь позаду на лісовій ґрунтівці торохтіла підвода. Він од'їхав трохи далі від дороги, підождав, поки та проїде вперед, щоб тим часом роздивитися, кого тут носить.

У передку воза, запряженого парою мишастих коників, сидів дідок у шапці-вушанці, по боках, звісивши ноги з полудрабків і притримуючи на колінах рушниці, тряслися на вибоїнах два міліціонери в шинелях і картузах з червоними околишами.

Видно, супроводжували якийсь вантаж, бо на возі було два дерев'яних ящики та зо три наповнених під зав'язку мішки.

Ворон спершу хотів їх пропустити, хай би собі їхали своєю дорогою, а потім таки передумав — давно не мав веселих пригод, то чого б не розважитися. Хоч, може, почує щось новеньке.

— Здорові були! — гукнув він привітно, виїжджаючи позад них із лісу. — Звідкіля й куди їдемо, хлопці?

Міліціонери спершу було шарпнулися до рушничних замків, але то з дурної звички, — побачивши, що Ворон не націлює на них карабін, вони напружено ждали, що буде далі.

— Доброго здоровля! — привітався дідок, потягши на себе віжки. — На Мельники їдемо з Кам'янки, куди ж іще?

— А що веземо? — поцікавився Ворон, оглядаючи воза.

— Та що, товар веземо в радкоп, — знов пояснив дідок, наче він був тут за старшого і знав більше за всіх. — Нову кооперацію в нас відкрили, а товару катма. То оце й веземо! Ото сіль і цукор, — показав він пужалном на мішки. — А в ящиках мило, сірники, папіроси…

— Тіки якшо будеш шось брати, то зразу розписку давай, — осмілів один із міліціонерів і загугнявив у ніс. — Бо спитають із нас, не з нього, — кивнув він на дідка-погонича. — Розпатякався тут: сірники,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

папіроси…

— Я балакаю з вами по-людському, хлопці, — сказав Ворон. — На розписку в мене чорнило висохло, та поки що я нічого у вас не беру. Хотів лиш спитати, що там зараз у монастирі робиться?

— А що, — знов випередив усіх старий, підбиваючи пужалном шапку вище на лоба. — Нічо', можна сказати, не робиться.

Сестер зосталася жменька після того, як їх поколошкали гаспиди. Правда, оце-го, кажуть, взяли на постриг ще вісім, чи скіки там, послушниць. Начебто сам єпископ черкаський Миколай дав таке призволення на прохання ігумені.

— А залога там стоїть яка-небудь? — спитав Ворон.

— Залога? Немає нікого. Анахтеми як поколошкали сестер, то й пішли собі далі, а наших… — дідок затнувся, блимнув па міліціонерів і виправився: — А бандитів… — тут він уже геть прикусив язика, бо знав же, хто перед ним стоїть, а таке, як у попіл торохнув.

— Ну-ну, — підохотив його Ворон, ховаючи в бороду усміх. — А бандитів також не чути?

— Зараз там нікого немає, крім черниць та послушниць, тих, що єпископ Миколай дозволив узяти на постриг, — знов завів своєї старий, щоб од гріха чимдалі. — Ще ігуменя є та піп Іван, старий такий, що й за поріг не виходить.

— Я не про них питаю, — перебив його Ворон, гостро глянувши на міліціонерів.

— Правду каже старий, — підтакнув гугнявий. — Немає ні тих, ні тих.

Другий міліціонер зіщулився, сидів і не дихав, — його маленьке личко було надуте, мов у того хом'ячка, що за кожною щокою приховав по жмені пшениці.

— Але на весну вони повернуться, і не сумлівайтеся, — знов увернув дідок і хвацько підбив пужалном свою шапку-вушанку ще вище на лоба.

— Хто повернеться? — не зрозумів гугнявий.

— Та хто ж, — дідок опинився між двох вогнів, хоч розірвися. — Той, кому треба, той і повернеться. Хай тіки запахне весною.

— Поїхали, коні мерзнуть, — сказав гугнявий, бачачи, що старий готовий розбалакувати тут до вечора.

— А ти такий добросердий? — насмішкувато спитав Ворон, трохи розчарований тим, що вийшла така мирна балачка.

— У мене робота, — огризнувся гугнявий. — А тепер день короткий, нема коли теревенити.

Це він бовкнув зайве. Ворон уже хотів попрощатися, але йому не сподобався тон, на який перейшов старший міліціонер.

— і о ви мене так і не вгостите? — поправив він карабін.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Ну от, починається…

— Від курива я б не відмовився.

Гугнявий поліз у ящик і дістав дві пачки махорки.

— На, ти такої, мабуть, ще не курив. Кременчуцька «восьмьорка»!

— Не курив, — погодився Ворон. — І хлопці мої не курили. Що ж ти нам дав — на дві затяжки? Дай хоча б із десяток.

Той поліз у ящик і відрахував ще вісім пачок.

— Жмикрут ти нещасний. Я сказав десять. І сірників побільше.

— У мене накладна, — м'явся гугнявий. — Що я скажу?..

— Те, що казав завжди: пограбували бандити. І дякуй Богові, що з вами старий чоловік, а то б я забрав усе разом з підводою. Мені до хлопців треба вернутися з гостинцями. І мила давай, щоб було чим мотузки намилювати, коли вішатимемо московських прихвоснів.

Ворон набрав у сідельну сакву махорки, сірників, мила, потім дістав із кишені пачку совєтських рублів.

— У вас це сміття ще ходить?

— А чого ж, — кивнув гугнявий, сторожко дивлячись на Ворона. — І гривні ходять, і такі, тільки такі вже пішли на мільйони.

— Тут вистачить вам з головою, — Ворон простягнув йому пачку банкнот, гугнявий, повагавшись, боязко її взяв.

— Ну, якщо так, то чого ж…

— А ти нічого не чув і не бачив, — Ворон весело подивився на хом'ячка, нахилився і враз насунув йому міліцейського кашкета на носа. — Зрозумів?

Хом'ячок якось так чудно кавкнув, розтуливши, нарешті, рота, і Воронові здалося, що з тої дірочки випало кілька зернин.

— Рушайте, батьку, — сказав він до дідка.

Коли підвода від'їхала сажнів на тридцять, Ворон, склавши долоні «рупором», гукнув навздогін старому:

— На весну вони повернуться! Чуєте, батьку? Обов'язково повернуться!

Дідок його почув, бо кінцем пужална ще вище підбив свою шапку-вушанку і так потряс батогом, ніби подавав якийсь особливий знак.

Ворон розпечатав пачку махорки, закурив. Це не бакун, але подиміти можна. Він розвернув коня. Якщо в «Мотрі» самі черниці, то чого туди їхати? Уже без вагань пустив Мудея в напрямку Жаботина, щоб далі взяти на Смілу. Дорога була неблизька, але, якщо обійдеться без пригод, на вечір він буде під Лебедином, Знов скрутив товстеньку цигарку з того тютюну, якого підсипав йому Вовкулака. Пихнув два рази димом, смачно затягся, прислухаючись, як у голові колобродить легкий туманець.

…Так отож про Куземка. Не збирався він нікуди втікати з табору,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

хоча Вовкулака прямо йому натякнув, що знає, куди і чого той так часто їздив. Натякнув, а потім ще й мучився думкою, що сам під'юджував брата на втечу.

Коли це наступного дня вже під вечір бачить Вовкулака, що з Куземком діло погане. Рука, яку він носив на перев'язі-черезплічнику, посиніла, якась пропасниця б'є його, бідного, так, що зубів не зведе докупи. Еге, братику, каже Вовкулака, та в тебе ж вогневиця, мерщій їдь до Філіца, бо ти не те що руки позбудешся, а й сам перекинешся. Куземко ж затявся: ні та й ні, воно, каже, минеться, ось побач, що до ранку попустить. Вовкулака тоді побіг до Гризла, так і так, каже, вогневиця у брата, треба мерщій до лікаря, інакше біда. Гризло звелів, щоб той їхав негайно, а Куземко знов за своє: уперся, як кілок у тин, не поїду, і все. Ну, то я тебе силою завезу, каже йому Вовкулака, зв'яжу, як снопа, й завезу чи до Філіца, чи до чорта лисого, а вмирати отут не дам.

Не віриш мені, сказав тоді з жалем Куземко, хочеш під конвоєм мене до дохтора везти. Та як уже хоч, тільки їдь швидше, відповів Вовкулака, і брат похитнувся: проведи мене, каже, за ліс, а далі я сам. І ледве ногою в стремено влучив, Вовкулака підсадив його на коня — поїхали.

За лісом вони попрощалися. Вовкулака видобув із-за підкладки золоту миколаївську десятку, убгав Куземкові в долоню: передай Філіцу від мене привіт. Хай зробить укол, промиє рану, перев'яже, а вдома вже перележиш на горищі.

Минуло, може, днів зо два, як уже Вовкулака проситься до Гризла: поїду, каже, в Звенигородку, подивлюся, як там брат, бо чогось душа моя не на місці. Проскочу, каже, туди та назад, довідаюся, чи він хоч живий, чи не відтяв там йому Філіц руку по само плече. Їдь, каже Гризло.

Окульбачив Вовкулака свого румака і вирушив на Звенигородку — там верст, може, з десять було. Затемна обминув Вільхівець, Озірну, спустився згори до Гнилого Тікича, щоб луками попід вербами непомітно в'їхати на свій куток на околиці, що Пісками звався. Ясною видалася та серпнева ніч — місяця не було, а зірок висипало стільки, що видно за версту.

Там у березі на відлюдді стояла невеличка стодола, тепер уже мовби й нічия, але сіно, кошене на луках, було в ній завжди. Вовкулака сам тут не раз підночовував, тільки цього разу стодола, видно, була зайнята, бо ще зоддалік він помітив припнутих біля неї двох осідланих коней. Щоб не випробовувати удачу, Вовкулака хотів тихенько об'їхати цю місцину, та щось його зупинило.

Що? Вовкулаці стало недобре. Лихе передчуття, яке марудило його відтоді, як попрощався з Куземком, тепер стислося в грудях тісним

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

клубком. Спершу він розгледів білого в чорних латках жеребця-таркача, а потім упізнав і братового вороного.

Свого коня Вовкулака прив'язав за стодолою до обчухраної вербички, що стриміла біля ожереду, а далі не знав, що робити.

Тобто не знав, з чого почати, боявся того, що буде далі, і тільки якась невидима сила підштовхувала його в спину — давай, давай, ти про це здогадувався давно. Вовкулака підійшов до дверей стодоли, рябий таркач і вороний сторожко повели в його бік головами, котрийсь із них тихо форкнув.

Хоча йшлося тільки до півночі, йому здавалося, що вже розвидняється, так ясно світили ті зорі. І що більше світлішало в березі, то темніше робилося в його голові. Двері не піддалися, вони були на защіпці зсередини, і Вовкулака навіть зрадів, що має часину для роздумів, що та вирішальна хвилина настане пізніше. Він повернувся за стодолу, сів під ожередом, з якого його кінь уже посмикував сінце, взяв і собі в зуби стеблину і, пожовуючи її, замислився. Можна, звичайно, підождати до ранку, поки хтось нарешті вийде зі стодоли, але такі жданики не для нього. По-перше, завидна Вовкулака міг тут ускочити в яку завгодно халепу, а по-друге, він, нічний вояка, не любив робити вдень того, що можна зробити вночі. Гупати в двері, викликаючи брата, — теж дурне, бо невідомо, чи йому відчинять, а якщо відчинять, то хто?

Залишалось одне: розібрати сніпки на покрівлі, тихо прокрастися всередину, а там воно покаже. На те і ніч, щоб колошкати сонних курей на сідалі. Можна було ще запалити стодолу й виглядати, хто звідти вискочить, але тоді вийде багато гармидеру, на пожежу збіжаться «красниє соколята» й не дадуть Вовкулаці побалакати з братиком. А він мусить сказати йому щось дуже важливе. Якби не ця заковика, то легше за все було б підперти знадвору двері, черкнути сірником, скочити на коня — і гори воно все вогнем.

Отак міркував собі Вовкулака, жуючи бадилину, і вже збирався дертися на стодолу, щоб розшивати сніпки, придивлявся, з якого боку це краще зробити, знов підійшов до дверей, аж раптом почув, що хтось шкребеться у них з того боку. Він ледве встиг відскочити й заховатися за причілком. Причаївся, прислухався. Хтось вийшов надвір.

Вовкулака дістав кольта й одним оком виглянув з-за рогу.

Його нижня щелепа одвисла, і всі тридцять два зуби вищирилися, синьо засвітившись проти нічного неба. Те, що він побачив, ошелешило Вовкулаку.

Ціля, тоненька, як голка, з розпущеним волоссям вийшла зі стодоли в шкіряній жакетці, накинутій на голе тіло, з-під тієї розхристаної жакетки вповні визирали її великі колихкі груди, що теж блакитно світилися проти зоряного неба. А нижче на Цілі були тільки

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

рожеві панталони, такі короткі й благенькі, що Вовкулака ніколи таких не бачив, він навіть не підозрював, що таке можна носити. Коли Ціля, задерши руки, солодко потяглася й жакетка теж підскочила вгору, йому здалося, що ті панталончики зіскочили з неї. Та ні, наступної миті вона сама стягла їх трохи не до колін, відкриваючи свою випуклу, вкриту лискучим волоссям срамоту, потім присіла і пружний струмінь зашелестів у траву, зашипів так гучно, що білий у чорних латках таркач та вороний разом попіднімали голови, нашорошивши вуха. Мабуть, подумали, що в траві шелестить гадюка.

Вовкулака геть розгубився, він не знав, як повестися в такому становищі, коли й підглядати соромно, й одвернутися нема дурних. А Ціля, як на те, довго, дуже довго дзюркотіла в траву, наче виливала з нори ховрашка. Та ось вона вже натягувала панталони, а він, бідний, досі не знав, що робити. Ось вона рушила до дверей, зараз прочинить їх… і тоді Вовкулака одним стрибком опинився позад неї, лівою рукою затиснув Цілі рота, такого великого, що ледве помістився в його долоні, а правою, в якій був кольт, обхопив за живіт й отак, тримаючи її поперед себе, зайшов у стодолу. Ціля не встигла й розібрати, яка нечиста сила її вхопила.

— Добрий вечір, брате! — сказав Вовкулака.

І тут він ледве не задихнувся від того, що побачив у тьмяному освітленні гасового ліхтаря, який висів на бантині. Під цим ліхтарем на застеленому сіні — рядно, подушка — сидів голий Куземко, прикрившись ізнизу до пояса тонкою ковдрою.

Та не це вразило Вовкулаку. Він знав, що застане тут брата, знав ще тоді, коли впізнав біля стодоли Куземкового коня. Його приголомшило інше, щось настільки страшне й незбагненне, що він довго не міг прийти до тями, аби второпати, що ж це таке. Куземко, його красивий, наче знятий з картини, брат Куземко дивився на Вовкулаку трохи здивовано і мовби без страху, скоріше покора була в його печальних очах, ніби він знав, що брат рано чи пізно по нього прийде, але не думав, що прийде так швидко.

Обіч нього на сіні лежав бравнінг, із кобури виглядав Цілин мавзер, але Куземко навіть не шарпнувся в той бік. Він сумирно дивився на брата, який тримав у міцних обіймах Цілю.

І тут Вовкулаці дійшло. Той незбагненний подив, що його охопив, як тільки він побачив Куземка, тепер збільшився в ньому стократ, миттєво розрісся до того, що не вміщався у Вовкулаці, розривав груди і не давав дихати.

Куземкова оголена права рука була без перев'язі і без жодної подряпини, вона була гладенька й смаглява, точнісінько така, як і ліва, — здорова м'язиста рука.

Ціля з нутряним здушеним криком, який вона не могла

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

виштовхнути назовні, засмикалася в обіймах Вовкулаки, намагаючись випручатися, та він ще дужче затиснув їй рота, аби ця фурія не завадила йому сказати те, що він так хотів сказати братові Кузьмі, якого все життя називав тільки Куземком.

І він сказав:

— Що, брате, помогли тобі твої жиди?

Куземко мовчав.

Потім, важко ковтнувши повітря, попросив:

— Тільки її не вбивай.

Вовкулака звів кольта і вистрілив.

Куземко тріпнувся і навзнак ліг на чисту постіль, забризкану кров'ю. Куля влучила йому просто в чоло.

Вовкулака кинув поруч із братом Цілю і ще раз вистрілив.

Потім, запаливши сірник, підніс його до сухого сіна.

Надворі відв'язав білого в чорних латках таркача і вороного.

Коли вихопився на Озірянську гору й оглянувся, в березі вже гуготіло таке полум'я, що червоні відсвіти діставали його обличчя. З ікластого вищиру Вовкулаки важко було зрозуміти, чи він сміється, чи плаче, чи, може, просто дивується.

* * *

— Ну, добре, — сказав тоді Чорний Ворон, вигортаючи паличкою печену картоплину з жару. — Він міг перев'язати і здорову руку, щоб придуритися, наче його поранено. А як же вона посиніла? Звідки ж ота лихоманка взялася?

— Зрада — вона і є зрада, — мовив Вовкулака. — Хитра й вигадлива. Це коли ти по правді живеш, тобі таке й на думку не прийде. А коли починаєш крутити, тоді що завгодно вигадаєш.

— Якоюсь бузиною намастився?

— Не знаю. Бузиною чи синькою, чи, може, та лярва дала йому такої жидівської рахуби, про яку ми й не чули. Ще й порошка якогось підсунула, щоб зубами поцокотів.

— Ну, як дуже захочеш, то подзвониш зубами й без порошків, — сказав Ворон.

— Як воно там було, не знаю. Але можу забожитися, що це вона все придумала і його намовила. А як — тепер мені байдуже. У мене, отамане, вселилася така байдужість, наче отут, — Вовкулака ткнув себе в груди, — я грубезну каменюку ношу. Часом і хотів би заплакати, та не виходить. Може, ти мені поясниш?.. Ти ж чоловік грамотний, видно, що неабияку науку пройшов… Я не брешу?

— Та яка там наука, — знизав плечима Ворон. — Після земської

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

школи батечко послав мене аж до Москви на математичні курси. Але до чого вона тепер, та наука?

— А до того, що я хотів ось що спитатися в тебе: звідки в людини беруться сльози? Чому в одного вони течуть, як горох, а в іншого їх мовби й немає.

— Цього я тобі не скажу, — похитав головою Ворон. — Але знаю точно, що біль не зважиш міркою сліз. Так само, як і радість нічим не виміряєш. Та хіба нам, козакам, сушити над цим голови? Краще скажи мені, як ти все пояснив тоді Гризлові?

— Що саме? — якось напружено спитав Вовкулака.

— Те, що брат більше не повернувся.

Вовкулака паличкою поворушив жар у багатті, помовчав, потім сказав:

— Я вперше йому збрехав. Ти не уявляєш, отамане, як мені тяжко було це зробити, але брехня веде за собою брехню. Гризлові я сказав, що брат потрапив у засідку «красних соколят». Ще встиг спровадити на той світ комісаршу, а тоді і його припечатали.

— І Гризло повірив?

— Не знаю. Але ж, окрім мене, ніхто не знав правди. Я правдою жив на світі, — закліпав Вовкулака лисими повіками. — А тут уперше збрехав.

Він теж вигорнув із приску гарячу картоплину й відразу почав її чистити. Шкіра на руках Вовкулаки так зашкарубла, що йому не пекло.

— Ти, отамане, не гнівайся, але скажу тобі по правді: я через те й пішов тоді від Гризла до тебе. І важко було мені йому в очі дивитися, і хотілося чимдалі від дому завіятись. Немає мені туди вороття…

— Це ти даремно, — мовив Ворон. — Ти…

— Не треба, — сказав Вовкулака. — Не треба мене втішати. Я просто хотів поділитися з тобою тим, що втомився носити в собі. Я мусив розповісти всю правду. Ти мені, отамане, ще от що скажи… — Вовкулака знов підворушив жар, од якого червоні відблиски пробігли його лицем. — Якщо людська душа не вмирає, то чому ще ніхто не подав жодного знаку з того світу? Не знаєш?

— Ні, — сказав Ворон.

— Я думаю, що коли душа не вмирає, то мусить же вона якось обізватися хоча б до своїх рідних, га? Подати надію чи що. Невже ж вона стає такою глухою до того, що було в цьому житті? Не може такого бути. Через те я ось що тут думаю: хтось не дає тим душам обізватись до нас, хтось їм боронить.

— Правильно, — сказав Ворон. — Не можна людям знати всього. Мусить бути велика тайна життя і смерті. Інакше все втратить смисл.

— Ні, неправильно, — заперечив Вовкулака. — Я, наприклад, хочу знати… Тому запам'ятай, отамане. Якщо ти, звичайно, не проти.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Коли я загину, коли помру…

— А чого це ти вмирати зібрався?

— Ну, наприклад. Якщо так станеться. Так от, коли мене вже не буде, я тобі обіцяю, якщо ти, звичайно, не проти… Я тобі обіцяю…

— Та кажи вже, не обіцяйся, — всміхнувся Ворон.

Вовкулака нахилився до нього й прошепотів так тихо, ніби сам себе боявся підслухати:

— Я подам тобі знак з того світу.

— Який саме?

— Ще не можу сказати по правді, не знаю, як воно буде. Але ти неодмінно здогадаєшся, хто обізвався до тебе. Ось побачиш.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Ганнуся останнім часом майже не виходила в село: не могла більше слухати вигадок про Веремія та й боялася дурного ока.

Уже видно було й сліпому, що Ганнуся носить дитину. Колись би вона таким лоном пишалася, зумисне б ішла між люди, щоб усі бачили її жіноче знамення, а тепер ні. Тепер вона знала, що краще із цим ховатися.

Та ось одного дня влетіла до них у хату не по літах метка Танасиха, заломила на грудях руки й, хитаючи з боку набік закушканою в три хустки головою, ще з порога залементувала:

— Привезли! Веремія привезли в село!

Ганнуся з матір'ю обімліли, витріщилися на Танасиху, не розуміючи, що вона каже.

— Мертвого привезли, — сказала Танасиха й заголосила, як над труною: — Рученьки холодні, ніженьки босі, не топтати їм більше синього рясту…

— Куди привезли? — перебила її Ганнуся.

— Як куди? — закліпала Танасиха сухими очима. — По селі возять на санях, показують усім, що Веремія вбито. Так і кричать: «Ідіть помилуйтеся на свого бандита, який він тепер страшний та хоробрий!..» Онде-го вже до нашого кутка доїжджають.

Ганнуся з матір'ю, вхопивши на ходу одежину, повилітали з хати, а Танасиха шкандибала за ними вслід, примовляючи:

— Ой, ідеш ти в далеку дорогу, соколе наш, вирушаєш туди, де вітер не віє, сонце не гріє, де пташки не співають, зіроньки не сяють…

Він лежав на запряжених добрими кіньми санях — босий, простоволосий, у закривавленій вишиванці і сподніх, тільки для

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

більшої переконливості, що це таки Веремій, біля нього поклали ще й солом'яного бриля, хоча надворі стояв мороз. Сани були вимазані кізяками, наче ними недавно возили гній, не було там постелено й віхтя соломи, убитий лежав горілиць на дощаному піддонні, закинута назад голова звисала із задка саней. Якби мертвий розплющив очі, то побачив би всіх цікавих, що йшли за саньми, догори ногами.

Збоку біля нього стриміла табличка:

«АТАМАН ВЕРЕМИЙ. ЭТО ЖДЕТ КАЖДОГО БАНДИТА!»

На санях за погонича сидів надутий, як сич, комнезамівець, а по обидва боки йшло, ніби в почесній варті, по двоє червоноармійців. Комнезамівець час від часу вигукував точнісінько так, як казала Танасиха: «Ідіть помилуйтеся на свого бандита, який він тепер!»

На вулицю справді висипало чимало цікавих, дехто вже давно ішов за саньми, щоб чогось, бува, не проґавити, люди виходили з дворів, хто ближче, хто зоддалік розглядали вбитого, намагаючись розпізнати, чи то Веремій, чи хтось тільки схожий на нього, мовчки кивали, похитували головами, бо що тут розбереш, як мертвий, до того ж сильно побитий, бозна-скільки пролежав на морозі.

Ганнуся з матір'ю підбігли до саней, довго дивилися на нього, — ні-ні, це не їхній Ярко, — Ганнуся впізнала того самого чоловіка, що їй показували в Матусові, та треба ж було оплакати мертвого хоч про людське око, і тут їх виручила стара Танасиха. Вона вчасно прибігла услід за ними, розштовхала тих, хто стояв їй на дорозі, підійшла до саней і, низько схилившись над партизаном, заломила на грудях руки, закурликала тонким жалібним голосом:

— Ой сину наш, синочку, та краще б ми тебе з війноньки виглядали, ніж у таку далеку путь виряджали. Вже без тебе будуть сади розцвітати, без тебе буде зозуля кувати, соловейко щебетати, нам жалю-горечка завдавати…

Танасиха так жалібно заквилила над убитим, що заплакали не тільки Ганнуся з матір'ю, всі жінки почали витирати сльози, чоловіки познімали шапки, діти попринишкали.

— Звідкіля ж нам, соколе наш, тепер тебе виглядати: чи з гори, чи з долини, чи з високої могили? Чи з глибокого яру, чи з далекого краю?..

Комнезамівець і червоноармійці почали переглядатися між собою: це що ж виходить, привезли вбитого отамана людям на пострах і глум, а вийшов справжнісінький похорон, вийшло таке, ніби Веремія привезли в рідне село, аби з ним усі попрощалися і з великою шаною та жалобою провели в останню дорогу.

Тоді один з тих, що йшли обіч саней з рушницями, отямився,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

підскочив до Танасихи, вхопив за плечі й піхорнув її так, що стара покотилася в сніг.

— Прєкратіть аґітацію, контра!

«Червінці» посідали на сани, комнезамівець з такою люттю врепіжив батогом по конях, що на їхніх лискучих крупах здулися басамани. Вони майже з місця пішли навскач, помчали на сусідню Зелену Діброву, — був наказ возити й показувати мертвого Веремія по всіх довколишніх селах.

Танасиха поволеньки підвелася, обтрусилася від снігу, потім, дивлячись, як швидко віддаляються сани, заголосила розпачливим криком:

— Ой, на кого ж ти, соколе, нас покидаєш, у які краї вирушаєш? У краї темні, краї холодні, де дзвони не дзвонять, де люди не ходять…

Вона квилила та примовляла з таким одчаєм, аж чорний ворон заслухався, — він давно вже примостився недалечко на комині хати, споглядаючи за цим дійством. Сухе тепло, що дихало з комина, приємно лоскотало йому підкрилля, тут можна було сидіти хоч і до ночі. Ворон любив спостерігати за похоронами, сприймав їх спокійно, а тут чогось просльозився, наче на старості літ став таким співчутливим. Насправді ж чорний ворон не дуже тим переймався, це потягло з комина димом, який зайшов йому в очі.

Ворон крізь сльозу дивився на сани, що везли в сусіднє село неживого, проте знайомого йому партизана, і думав: ці доїздяться, що лісовики вкрадуть у них свого товариша і поховають його як годиться.

А якщо ворон щось загадував наперед, то майже ніколи не помилявся.

2

> «Полевому штабу ВУЧК во главе с тов. Михайловым после кропотливой агентурной работы и расширения осведомительной сети удалось склонить к амнистии членов холодноярского Повстанческого комитета Петренко, Темного, Чучупаку А.[24] и с ними 76 бандитов. Прошлое всех атаманов очень характерно. Все они бывшие петлюровские офицеры, учителя, очень грамотные, есть даже члены царской охраны, которые, тем не менее, тоже всячески поддерживали идейность за «рідну неньку». Надо сказать, что явившиеся атаманы внешне выглядят довольно плохо, все они оборваны, истощены физически.

[24] Ідеться про ще одного з п'ятьох братів Чучупаків — Олексу.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Уголовщина в их среде преследовалась самым суровым образом, вплоть до расстрела. В Холодном Яре есть мелкие одиночные шайки, преследующие исключительно уголовные цели, но все их члены, как ни странно, по национальности великороссы (саратовцы, уральцы, сибиряки) из бывших красноармейцев, ставших потом дезертирами. Это обиженный судьбой деклассированный элемент, который исчезнет сам по себе после общего оздоровления обстановки в Холодном Яре. Тем не менее, факты в некоторой степени разоблачают авантюрную природу и самого повстанкома. По данным разведки, в лесах зарыто золота и брильянтов на сумму в сотни миллионов рублей. Предпринимаются попытки поиска этих кладов. Характерно, что все бандиты отказываются покинуть родные места, поэтому есть большое подозрение, что амнистия для них — это только вынужденная временная передышка, после которой они продолжат борьбу».

(Із доповіді таємно-інформаційного відділу
при Раді Народних Комісарів УРСР. № 154.)

Рання тепла весна 21-го додала нам сил, підігріла надії. Уже на початку березня сонечко так припекло, що сніг клаптями падав з дерев, а на землі швидко осідав його ніздрюватий настил. Після зимового затишшя повстанський рух прокидався разом із лісом. Оживали бурлаки та місцеві заприсяжені[25] козаки, поверталися ті, хто пересидів зиму по хатах, приходили нові люди. Ми знов давали комуні поміж роги — шарпали червоні загони, громили совєтські установи, цукроварні, продовольчі склади, здобуваючи зброю, харчі, одяг, фураж. Вдало провели кілька операцій спільно з отаманами Хмарою, Загороднім, Гонтою-Лютим…

Але що далі? Більшовики швидко зализували рани, їхні каральні загони поповнювалися, наші сили підупадали. Закордон на допомогу не поспішав, його обіцяне гасло міцно зачепилося за польський колючий дріт.

Знов підкрадалася зневіра. Пішли на амнестію — важко повірити! — отамани Петренко, Дзиґар, Олекса Чучупака — наймолодший Василів брат… Цих уже зустрічали в Жаботині з полковим духовим оркестром, грали «Інтернаціонал», «заблудлих овець» вітали кременчуцькі чекісти Керкенер і Міхайлов. Не було там тільки нашого «друга» Птіцина…

---

[25] Заприсяжені — повстанці, для яких ліс став постійною домівкою.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

* * *

Почувши, як заскреготав засув, Птіцин підніс парабелум у витягнутій руці на рівень очей, та наступної миті майже засоромився такої поспішливості. На вході до погреба стояла красуня, яка вже приходила до Птіцина ночами, щоправда, лише в його сміливих фантазіях. Він ніколи її не бачив, але уявляв саме такою: юна, свіжа, цнотлива, з покірними, проте гарячими очима. Тільки прийшла вона не в білій сорочці, а в коротенькому кожушку, хоч надворі стояло літо. Видно, до погреба вирядилася надовго.

— Добрий вечір, — незворушно привіталася дівчина, дивлячись у цівку тонкодулого парабелума.

Птіцин поволі опустив пістолет.

— Доб…рий.

— Як ви сюди потрапили? — спитала вона, ніби не бачила відчиненої вгорі ляди.

— Случайно.

— І що ви тут робите? — Дівчина, вочевидь, була приголомшена і ставила свої безглузді запитання згарячу.

— Обикновєнноє любопитство, — силувано всміхнувся Птіцин.

Він підійшов до неї, виглянув за двері, чи там більше нікого немає, і міцно їх причинив.

— Ти адна? Вхаді. Чєсно гаваря, нє ажідал.

— І що далі? — спитала вона.

— Что дальшє? Садісь на свайо мєсто, пагаварім.

Вона підійшла до столу, сіла на ослінчик обличчям до нього.

— Твая работа? — спитав він, показуючи очима на машинку.

— Моя.

— Зачєм тєбє ето нужно?

— Бо я вас ненавиджу, — сказала вона.

— Ти слішком юная, чтоби панімать, что такоє нєнавість. Тєбя кто-то заставіл ето дєлать. Кто?

— Я сама.

— Нє вєрю. Тєбє далі ету машінку, далі тєкст і вєлєлі пєчатать лістовкі, так вєдь? Ти дєлала ето под прінуждєнієм?

— Не розберу, що ви кажете.

— Ти плохо панімаєш па-рускі?

— Розумію не все.

Пошукавши іншого слова, Птіцин перепитав:

— Кто-то пріказал тєбє пєчатать лістовкі?

— Ніхто, я це робила сама.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Раптом Птіцин побачив, що вона вся тремтить. Їй було страшно, дуже страшно, і вона з усіх сил намагалася стримати, приховати цей огидний холодний дрож.

— Що ви зі мною зробите? — ворухнула безкровними губами.

— Нє знаю. Я абязан тєбя арєстовать.

— То чого ж ви ждете?

— Я тєбє нє вєрю, — сказав Птіцин. — Ти должна мнє ва всьом прізнатся. Вазможно, тагда ми паступім па-другому.

Птіцин відчув, що з його єством діється щось незвичайне.

Щось давно забуте і зовсім недоречне як для такого моменту, але воно відбувалося поза його волею — те, що він зазнавав лише підлітком, коли близько торкався дівчини. Це було гостре збудження, що озивалося міцною чоловічою силою. Воно давно вже не навідувало Птіцина у присутності жінки, та зараз раптом прокинулося, і що більше він намагався про це не думати, то гостріше воно давало про себе знати.

Ця дівчина зі сполотнілим обличчям і безкровними губами була в його руках, він міг робити з нею, що йому заманеться, але Птіцин не знав, як йому повестися далі. Він інстинктивно підійшов до неї й опустився навпочіпки, дивлячись в її налякані очі.

— Как тєбя завут?

— Уля.

— Какоє красівоє імя. Паслушай, Уля. Ми всьо уладім. Нєльзя жє такой красівой дєвушке тєрять жізнь па глупому нєдаразумєнію. Атвєчать должни тє, кто винуділ тєбя к нєобдуманому поступку. Ти мєня панімаєш?

Вона кивнула. Здається, після раптового переляку, що викликав у ній мимовільну агресію, дівчина оговталася.

Він заткнув парабелума за пояс на попереку і взяв її руки в свої. Вони були дуже холодні.

— Кто вєлєл тєбє пєчатать еті лістовкі? — спитав Птіцин, дивуючись, що вона не пручається.

— Чорний Ворон.

— Сам лічно?

— Так, — сказала вона, дивлячись мимо Птіцина.

— Он что, пріхаділ в етот дом сєводня?

— Так, приходив. Я боюся його.

— Он тєбє угрожал?

— Ні. Але він убиває навіть своїх колишніх товаришів, які пішли з лісу.

— Нічєво нє бойся, я защіщу тебя. Бєдная девочка…

Він погладив її волосся. Цієї миті Птіцин справді її жалів і був готовий зробити для неї багато.

— Я защіщу тєбя, Уля. Нікаму нє пазволю абідєть…

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Вона не опиналася його ніжностям. Птіцин аж знерухомів, коли дівчина схилила голову йому на плече.

— Я хочу жити, — схлипуючи, сказала вона.

— Да, да, канєшно, ти будєш жіть. — Птіцин знов гладив її волосся, вдихаючи його живий, дражливо-трав'янистий запах.

— Справді? Ти мене не обманюєш? — вона підняла голову, глянула на нього покірними, проте гарячими очима.

— Ну, что ти, Улєнька, что ти?..

Враз її погляд ковзнув мимо нього, напружився.

— Там, здається, хтось є, — показала вона очима на двері.

Птіцин дістав з-за спини парабелума, підійшов до дверей, прислухався. Потім різко їх відчинив.

— Нєту здєсь нікаво, успокойся, — сказав він, причиняючи двері.

Трохи роздратований тим, що випустив її майже з обіймів, Птіцин рушив назад і побачив, що дівчина усміхається. Дивна усмішка тремтіла на її вустах, вона ширшала, ширшала, і раптом дівчина засміялася так голосно й білозубо, що він зніяковів і зіщулився, не розуміючи причини її сміху. Йому навіть майнула непрохана думка, що вона сміється з його чоловічої нерішучості.

— А ти теж не дуже хоробрий, — сказала вона, усе ще схлипуючи нервовим сміхом. — Відразу побіг до дверей.

І поки він, розгублений, думав, про який страх вона каже, дівчина миттю простягла йому руку, повернуту догори зап'ястям, ніби в дитячій грі передавала йому потаємний наперсток.

— Візьми.

Вона зробила це так швидко й невимушено, що він незчувся, як підставив долоню. Думав, там якась дрібничка, цікавинка — та ні, скоріше за все, він нічого не встиг подумати, бо в його руці опинилася важка й прохолодна, завбільшки з чималу картоплину, німецька «кукурудза».

— Це тобі передав Чорний Ворон, — сказала вона.

У її другій руці він ще встиг побачити висмикнуту чеку.

* * *

Наші лави маліли, поповнення не було, та ми про нього вже й не думали. Остерігалися підісланих провокаторів, боялися зрад, які обступали нас дедалі щільніше. Що вже казати про сексотів, завербованих із колишніх наших вояків, якщо з'являлися цілі більшовицькі загони, котрі видавали себе за повстанців. Роз'їжджаючи селами, вони закликали сміливців разом боротися проти комуни, а потім тих, що йшли з ними, вбивали в найближчому лісі. Особливо заклятим

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

був загін Дерези, сформований з наших таки перевертнів, що пішли служити в ЧК.

Покручі, знаючи нашу мову і гасла, наробили чимало біди, поки ми їх не вистежили в Мурзинському лісі.

Дереза — червонопикий здоровило з кривою люлькою в зубах — саме загітував у Мурзинцях семеро парубків, які тільки й ждали, щоб хтось посадив їх на коней. До загону пристало відразу троє рідних братів Момотів та ще четверо їхніх двоюрідних і троюрідних братусів, теж Момотів, бо в Мурзинцях чи не з півсела прозивалося Момотами. Усі семеро були майже на одне лице — кругловиді, смагляві, з качиними носами й лискучими очима.

Дереза посадив їх на коней, яких тримав спеціально для новобранців, і, попихкуючи люлькою, повів загін на свою лісову «січ». Та ще не встигли сіроми отямитися від такого щастя, як їх уже піджидала смерть. Тільки-но в'їхали до Мурзинського лісу, аж тут на загін Дерези налетіли «будьонівці», оточили з усіх боків, і, треба сказати правду, найдужче злякалися братчики Момоти — семеро круглих облич ураз витяглися й зробилися довгобразими, ці семеро смаглявих облич умить побіліли, а їхні качині носи загострилися, як у мерців; оце так — ще не отримали зброї, а вже мусили полягти ні за цапову душу.

Зате спокійним був Дереза. Він тільки підняв угору правицю й загорлав по-московському, аж люлька випала з рота:

— Стойтє, братци, ми же сваі! Нє стрелять!

Але ніхто й не збирався стріляти. Вершники взяли загін Дерези в щільне кільце і тільки тоді, як наблизилися майже впритул, він захвилювався: зношене обмундирування «будьонівців» та їхні неголені щоки сколихнули в ньому ще неусвідомлену тривогу.

Тепер для нас важила кожна мить. Ще трохи — і він опам'ятається.

— Пріказиваю немедленно сложіть оружіє, іначє ми будем стрелять! — наказав я.

— Ви за ето атвєтітє ґалавой! — Дереза ще погрожував, приндився, але його командирська гоноровитість погасла. Він витяг із кобури револьвер і кинув його на землю.

Після цього весь загін Дерези, як по команді, склав зброю — трофей був нівроку. А ще ж коні! Півсотні коней-зміїв, якщо рахувати і тих, на яких тепер сиділо семеро ошелешених братчиків Момотів, — їм, бідолахам, навіть не було чого складати до наших ніг, вони взагалі не могли допетрати, що тут відбувається, тож тільки лупали зляканими очима.

— А теперь спєшіться! — гаркнув я і, коли вся та чекістська покидь позлазила з коней, сказав уже по-нашому: — А зараз, таваріщі самозванці, ми поведемо вас для повного з'ясування обставин!

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Дерезу охопив навальний страх — його червоне лице заціпеніло і взялося білими лишаями. Губи сіпнулися, чекіст хотів щось сказати, але не повертався язик — він зробився таким великим, що не поміщався в роті. Врешті-решт Дереза таки опанував себе й озирнувся до своїх головорізів.

— Ми п-папалі в рукі б-бандітов, — сказав він, важко виштовхуючи слова. — Вінават, таваріщі, нас пєрєхітрілі.

Момоти сторопіли ще дужче: отакої! — козаки виявилися москалями, а москалі в рогатих будьонівках — козаками. Світ перевернувся догори ногами. Однак їхні довгобразі обличчя поволі стали округлюватися, загострені, як у мерців, носи потроху знову кирпатіли, а коли я сказав, що їм нічого не буде, вони просто пошилися в дурні й можуть хоч зараз вертати додому, братчики Момоти геть ожили, їхні очі знов заблищали.

— А можна — ми з вами? — нерішуче озвався один із Момотів, видно, найстарший брат, який першим прийшов до тями — він уже був кругловидий, качконосий, а на щойно блідому обличчі заграв смаглявий рум'янець.

— З нами? — перепитав я. — Ні, хлопці, до нас отак легко не пристають. Спершу треба показати, на що ви здатні.

— Дайте нам зброю! — вигукнув ще один Момот, мабуть, їхній середульший брат. — Ми зараз покажемо на оцих покручах! — Його руки, які ще недавно звисали вздовж тулуба, як мотузки, тепер зігнулися в ліктях і скидалися на шатуни молотарки.

— Зі зброєю і дурний з ними впорається, — остудив його Вовкулака. — А ти спробуй так, голіруч. Чи для такого діла кишка тонка?

— У кого — у нас кишка тонка? — вихопився наперед ще один Момот, зовсім хлопчисько, видно, їхній наймолодший брат. — Ви погано нас знаєте!

— Ви погано нас знаєте! — підхопили в один голос усі братчики Момоти і, випнувши груди, подалися вперед настовбурчені і набичені, із зігнутими в ліктях руками-шатунами. — Голіруч — то й голіруч! — сказали вони. — Ану ведіть нас до Тікича!

Гнилий Тікич протікав попід лісом, Гнилим його назвали ще тоді, як затхнулась у річці вода від татарської крові, тож я відразу змикитив, куди хилять братчики Момоти. Вони зросли на Тікичі і добре знали, де в цій річці яма чи коловерть, де тут зимують раки і де жаба цицьки дає.

Ми повели загін Дерези до Тікича, і я вже вкотре подивувався, як зухвалі, нахраписті горлорізи покірно ідуть на страту, коли будь-який спротив уже не дає жодного шансу, тоді як покора ще лишає примарну надію.

У лісі було тихо, а тут, на березі, дув холодний осінній вітер.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Я наказав карателям роззутися й роздягтися. Щулячись на шмалькому вітрі, вони роздягайся до сподніх. І тут я й сам розгубився, коли раптом побачив, що мої братчики Момоти теж усі як один роздягаються.

— Виходь один на один, сучий тельбух! — гримнув найстарший брат Момот до Дерези, який у білих кальсонах, без люльки нічим не відрізнявся від решти перевертнів і намагався сховатися за їхніми спинами. — Виходь, подивимося, чия візьме!

Однак Дереза не пристав на Момотову пропозицію помірятися силами, він знав, що його карта бита, що якби раптом сталося диво і він подужав цього сільського бугая, то надії на порятунок було б ще менше.

І тоді найстарший брат Момот ухопив його за карк і поволік у річку, де вже при самому березі було їм по груди. Дереза і тут не опинався, лише коли залізний шатун занурив у воду його голову, він засмикався усім тілом, запручався руками й ногами, його шия у Момотовій п'ятірні стала твердою, як кістка, і минула добра хвилина, поки вона нарешті обм'якла. Пустивши бульби, Дереза розпружився й поволі пішов під воду, помандрував туди, де копошилися раки, а жаби згоряли від нетерпіння, кому б його дати цицьки.

Після того всі Момоти заворушилися, жваво запрацювали шатунами, — хапаючи «сучих тельбухів» за в'язи, по черзі тягли їх у воду й топили. Один якось вирвався, кинувся пливти на той берег, але малий Момот пірнув, ухопив його невідомо за що, і тут уже нам довелося похвилюватися, коли вони обоє надовго щезли під водою.

Решта братчиків шарпнулися було на допомогу, та найстарший брат Момот викинув їм упоперек руку: ані руш! Ми напружено вдивлялися в те місце, де з-під води на поверхню зринали бульби, я вже подумав собі, що даремно дозволив цю розвагу: а що, як хлопчина загине отак, ні сіло ні впало, у нас на очах, і тут боковим зором завважив, як щось зовсім голе-голісіньке стрибнуло в річку, майнувши чималим жеребчиком.

Це в нашого китайця Ході урвався терпець. Через якийсь час на поверхню вихопилася голова найменшого Момота, який жадібно, з гиком, хапав ротом повітря, а трохи згодом поволі виринула і голова з косичкою. Третьої довбешки не було.

Коли вони вийшли на берег, я побачив, що в малого Момота все тіло здряпане нігтями, навіть на шиї червоніла пасмуга, а Ході хоч би що — лише мокра косичка прилипла до потилиці.

— Купася халясо, — сказав він, натягуючи штани.

Братчики Момоти, мокрі, сині від холоду, дивилися на «сліпого» Ходю з цікавістю і добродушною підозрою.

— Ну то як? — спитав найстарший брат. — Приймаєте нас до себе?

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Скидайте і викручуйте підштаники, — сказав я. — Якщо вже йдете з нами, то соромитися нема чого.

Так мій загін поповнився цілою чотою Момотів.

* * *

Але тоді ми ще могли впоратися і не з такими зграями. Шарпали навіть частини регулярного війська, як от, приміром, спільно з отаманом Гонтою-Лютим в одному бою під Звенигородкою витовкли до сотні «червінців». Виманивши чималу кавалерію на Хлипнівський ліс, ми скористалися перевіреним трюком, який називали «зав'язати коняці хвоста». Це коли наш загін кінноти спершу дратує ворога, викликає на себе, а потім «панічно втікає» до лісу, яким пролягає дорога. Коли червоні, збадьорені переслідуванням, і собі вскакують до лісу, ось тут і зав'язується конячий хвіст. Бо тільки тепер виявляється, що головна наша сила не в кінноті, а в піших козаках, які залягли вздовж лісової дороги з кулеметами та добрим запасом бомб. Тут наша піхота зав'язує ворожій кавалерії хвоста в такий вузол, що й назад уже не повернеш — там суцільний вогонь, і мчати вперед нема духу, бо той загін, який щойно втікав, тепер рішуче вертає назад.

Так отож після тієї поразки більшовики знов заговорили про амнестію, і сам комісар 145-ї дивізії Дибенко запросив нас до свого штабу в Звенигородку на переговори. Все було узгоджено за суворими правилами військової дипломатії: вони прислали до нас заручників зі своїх старшин, які мали сидіти під вартою доти, поки ми домовлятимемося з їхнім начальством.

Поїхало до Звенигородки нас четверо. Я взагалі був категорично проти цих переговорів, та зрештою вирішив, що краще поїхати самому, ніж покладатися на когось іншого, бо вже добре знав більшовицьких агітаторів. Ті напустять туману кому завгодно.

Отаман Гонта-Лютий їхати до штабу червоних не захотів, послав замість себе сотника Бойка з козаком Чикирдою, а я, пориваючись якомога швидше довести це діло до кінця, взяв із собою китайця Ходю. Спочатку хотів підпрягти до такої важливої місії великого дипломата Вовкулаку, але він рішуче відмовився їхати до свого містечка навіть у ролі поважного парламентаря, і тут я його розумів. Вовкулака незатишно почувався, коли ми близько підходили до Звенигородки.

Тож я вирішив узяти собі за ординарця Ходю. Після того, як ми його прихопили на Лебединській цукроварні під час вистави «Шельменко-денщик», Ходя без особливої муштри напрочуд швидко прижився в нашому загоні. Як тут і був. Хлопці підібрали йому низенького, проте швидкого і витривалого конястеповика монгольської

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

породи, на якому Ходя сидів, як улитий, — його ноги колесом якраз і мали ту кривизну, що збігалася з вигинами кінського тулуба. Сидячи на своєму степовикові, Ходя скидався на якогось Тугай-бея, присланого кримським ханом козакам на підмогу. Він сам десь винишпорив коротку шаблю-палаша і вихав нею так спритно й моторно, що та шабелька мерехтіла в його руці, мов млинок. Коли ми вперше побачили, як Ходя вправляється сам із собою, перекидаючи шаблю з руки в руку, то подумали, що він циркач і зовсім не годиться для путньої роботи. Та потім у першому ж бою переконалися, що це не так, — Ходя виявився віртуозом рукопашної сутички. Усі здивувалися, як він легко дався тоді нам до рук.

Чому так покірно поклав голову на колоду, прибравши косичку з потилиці? Жаль, що про все це не можна було його розпитати, бо Ходя, хоч і завчив наших слів чимало, але не вмів їх тулити докупи. Зате нас розумів з півслова, як добре вивчений пес.

І ще одну ваду мав Ходя. Він був страшним ненажерою. Йому не вистачало каші, картоплі, сала, кулешу, хліба, всього того, що їли ми, і Ходя постійно щось вишукував у лісі таке, що кидав до рота. Він трощив листя з дерев, особливо з липи й шовковиці, жував коріння, кору, жолуді, їв слимаків, пташині яйця, часто пасся в траві, вишукуючи там дикий квасець і калачики.

Перед тим як вирушати до червоного штабу, Ходя помив у Гнилому Тікичі голову, заплів косичку і зодягнув на себе… халат. Це був добротний стьобаний халат чоловічого крою, Ходя «купив» його на станції Цвіткове. В ешелоні, який ми тоді захопили, виявилося стільки обмундирування, взуття, амуніції та всілякого добра, що деякі козаки почали прямо там, на пероні, перевдягатися в нове, скидаючи з себе ношене-переношене лахміття. Щоправда, я тут-таки заборонив це робити, — стояла глупа ніч, тому в разі наступу червоних недовго було випадково встрелити і свого. Я тільки дозволив хлопцям нашвидку перевзутися, щоб менше лахів тягати в руках, та й собі підібрав нові кавалерійські чоботи й кілька пар лляної білизни. А от де саме, в якому контейнері Ходя роздобув стьобаного халата та м'які пантофлі, — не скажу. Бачив лишень, як незадовго перед тим він тінню прошмигнув до вартівника, що стовбичив у скверику на підступах до станційного приміщення, як блиснула в темряві його шабелина… А халат я побачив на ньому пізніше, коли Ходя, сяючи, як нова копійка, приміряв його на себе вже в таборі.

І ось тепер, вибираючись на таку важливу й відповідальну зустріч із червоним командуванням, він вирішив зодягнути цей аристократичний балахон з бордового атласу. Халат був на нього великий, сягав до п'ят, але Ходя, підсмикнувши його до кісточок, так

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

підперезався пояском, що вийшло якраз. Підкотив рукави і став схожим на китайського вельможу. Коли він стулив на грудях руки долоня до долоні і чемно вклонився, я подумав, що це навіть завелика честь для більшовицьких командирів — вести до них ось такого ґречного воїна.

Але вирішили — поїхали. О, то була ще та делегація! Четверо парламентарів: я зі своєю зарослою фізіономією і гривою до плечей, у польовій блідо-зеленій формі та кавалерійських чоботях, халяви яких сягали вище колін; Ходя з косичкою і в стьобаному бордовому хітоні; гостролиций сотник Бойко в парадному виряді австрійського офіцера з хрестами (теж австрійськими) на грудях і дерев'яним києм-булавою у правій руці та козак Чикирда в шароварах, з ладанкою на шиї і довжелезним оселедцем, якого він по-чудернацькому закрутив за вухо. Найбільше мені подобався Ходя на своєму монгольському конику; кумедний вигляд мали його кімнатні пантофлі, які Ходя прикупив разом з халатом; пантофлі в стременах — це взагалі щось незвичайне.

Супроводжував нас червоний курсант, мовчазний, трохи розгублений нашим парадним виглядом хохол у рудому кашкеті з надламаним козирком. Цілу дорогу він поглядав на нас з острахом і підозрою.

До Звенигородки в'їхали ополудні з боку Гудзівки, біля якої стриміла, як пуп, невелика крута гора — настільки правильна в своїх обрисах, що закрадалася думка про її рукотворне походження. Це була Звенигора, справді насипана людськими руками ще за князівської України, і скидалася вона на високу могилу. На її вершині колись також був дзвін, який сповіщав про наближення ворога…

На звенигородчан ми справили неабияке враження. Ніхто не вибігав на вулицю, не метушився, проте з-за кожного тину стирчали вуха і кілька пар очей приглядалося до цієї незвичайної процесії, що гордо прямувала до червоного штабу. Собаки не гавкали, а, підібгавши хвости, якось так чудно підвивали.

Вартовий на пожежній каланчі, витріщившись на Ходю, трохи не впав униз головою.

Незабаром нас уже приймали в дивізійному штабі, що розмістився в просторому будинку двокласної гімназії. Назустріч ледь не з обіймами вийшов сам комісар Дибенко, а з ним — комбриг Кузякін.

— Здорові були! — по-нашому привітався Дибенко, який теж носив чорну, але невеличку бороду.

— Міласті просім! — увернув довгобразий Кузякін, сяючи поголеним черепом.

Ми з гідністю злізли з коней, тільки Ходя скочив на землю з однією босою ногою, бо його права пантофля застрягла в стремені. Але Ходя не розгубився — мигцем прошмигнув під черевом степовика до правого стремена, надів пантофлю, виринув знов з-під коня і, стуливши

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

на грудях долоні, чемно вклонився.

Дибенко з Кузякіним так розгубилися, що й собі шанобливо кивнули головами. Вони відрекомендувалися. Дибенко додав:

— Я тоже казак. Правда, із Брянщини, но в нас там хохлів півсела.

Я представив їм членів нашої делегації.

— Полковник Армії УНР Бойко! — виголосив я врочисто, підвищуючи сотника Бойка у званні.

Той ткнув себе в груди києм-булавою, аж задзвеніли нагородні австрійські хрести.

— Хорунжий гайдамацького полку Чикирда!

Чикирда замість зробити короткий кивок головою так задер носа, що оселедець випорснув з-поза вуха й розгорнувся аж до пояса.

— Представник Китаю в УНР Чань Хунь Мунь.

Ходя, стуливши на грудях долоні, вклонився на три боки.

— Атаман Цьорни Ворон, — пропищав він.

Червоні командири перезирнулися. Ще б пак, я й сам розгубився. Після Ходиного «маневру» не знав, як назватися. Тому сказав просто:

— Керівник української військової делегації.

— Ми про вас трохи знаємо, — добродушно натякнув Дибенко. — Просимо дорогих гостей пообідати з нами!

Наших коней повели до конов'язі, а ми з комісаром Дибенком, комбригом Кузякіним та ще двома червоними начальниками (видно, чекістами) зайшли до просторого класу гімназії, облаштованого під їдальню. Ось де було чому здивуватися!

Довжелезний, через усю кімнату, стіл вгинався від наїдків і пійла. Чи вони думали, що нас сюди приїде ціла чота, чи ще когось ждали, але нагодувати й напоїти тут можна було півсотні людей або з десяток таких ненажер, як Ходя. Я бачив, як його зизі очі розчахнулися в різні боки, а гостренький борлак на горлянці заїздив угору-вниз.

Чого тут тільки не було! Смажені кури, гуси, карасі в сметані, пироги, холодець, ковбаси, кров'янка, кисіль, яка хоч квашенина… не було тільки рису та ластів'ячих гнізд[26], але Ходя того добра не бачив і вдома.

До столу сіли четвірками — по один бік ми, по другий — вони.

Дибенко з великої гранчастої карафи налив усім самогону, на око видно — міцнющого, бо зверху по колу чарки збиралося намисто, і сам-таки першим узяв слово. Говорив він по-нашому непогано, як для вихідця з Брянщини, але дуже довго і нудно. Мовляв, українці вперше мають можливість жити по-людському, а в недалекій будучині тут потечуть молочні ріки…

При цих словах навіть «сліпий» Ходя пустив очі під лоба і

---

[26] Китайська делікатесна страва із гнізд, які ластівки морського узбережжя ліплять із пережованої риби.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

дивився на Дибенка вузенькими білими щілинами. Живіт йому зводило спазмами від запаху всіх отих страв, і Ходя навіть підозрював, що більшовики придумали для них страшну кару: оце лиш покажуть, скільки тут їдла, а тоді скажуть: або переходьте на наш бік, або до побачення.

— А куди впадатимуть ті молочні ріки? — перебив я Дибенка. — У Волгу?

Він зам'явся, думаючи, що б його таке відповісти, та на підмогу поспішив один із чекістів:

— Он імєєт в віду ґаладающєє Паволжьє.

— Тільки вкупі з Росією вільна Україна возможна, — сказав Дибенко. — Тому помогти голодним…

Тут у Ході так забурчало в животі, що Дибенко збився з думки. Ходя винувато опустив очі, а Чикирда сказав, що пора перекусити, бо натщесерце важко про щось домовлятися: ситий голодному не товариш. Чикирда поправив за вухом оселедця й підняв чарку: будьмо.

Усі поцокалися, випили, тільки Ходя відставив чарчину вбік і заходився наминати все, що ближче до нього стояло. Глитав він усе підряд і разом — холодець із киселем, карасі з квашеною капустою, курячу ногу вмочав у сметану й трубив її разом із кісткою. Зуби в нього були ріденькі й дрібні, але курячу гомілку Ходя перемелював з таким хрускотом, що ми якийсь час не могли розмовляти. Нарешті я взяв слово від нашої сторони.

— Бачите, — почав я, — справа в тому, що Росія розв'язала проти нас війну після того, як було проголошено Українську Народну Республіку. Ще раз кажу: було проголошено нашу незалежну державу, яку на міжнародному рівні визнали Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія…

— І Китай, — раптом устромив свого носа Ходя.

Я здивовано подивився на нього. Ходя ніколи не втручався в серйозні розмови, а тут уліпив у самісіньке око. Він навіть перестав жувати і так твердо й вимогливо глянув на мене, що я додав усупереч фактам:

— І Китай… А тепер ви мені — у моєму краї! — диктуєте свої вимоги.

Дибенко нахилився до вуха Кузякіна й забубонів як перекладач, але той відмахнувся:

— Нє нада, я всьо панімаю.

— А якщо понімаєте, — підвищив я голос, — то дайте відповідь на моє пряме запитання: чи був де-небудь у світі хоч один окупант, який приходив на чужу землю робити добро?

— Чьо он ґаваріт? — спитав Кузякін у Дибенка.

— Он гаваріт, что в будущєм всьо акупітся, — переклав Дибенко.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Ні, — відповів я сам собі. — Будь-який окупант преться на чужу землю тільки грабувати й визискувати.

— Чьо он ґаваріт? — знов перепитав Кузякін.

— Он гаваріт, что ми слішком взискатєльни, — прошепотів Дибенко.

— Тому я хочу підняти чарку за встановлення історичної справедливості, — сказав я. — Хай згинуть усі заброди-живоїди!

— Хао![27] — вигукнув Ходя і, не чекаючи ніяких цокань, вихилив чарку до дна.

— Чьо он ґаваріт? — приклав долоню до вуха Кузякін.

— Кто — кітаєц? — не зрозумів Дибенко.

— Да нєт, атаман.

— Гаваріт, что давайтє, мол, випьєм за общіє історічєскіє корні.

Комбриг Кузякін, приязно всміхнувшись, потягся до мене чаркою.

Самогон справді був як вогонь і швидко вступав у кров.

— А паскольку у нас общіє корні, — сказав Кузякін, хрумкаючи квашеним огірком, — то нам нікуда друґ ат друґа нє дєтся. Так что надо мірітся, таваріщі. Вот ми пєрєдадім вам адін очень сєрйозний дакумєнт с просьбой, чтоби ви ознакомілі с нім всєх своіх людей. Ето новоє продлєніє амністіі, падпісаноє Троцкім, Якіром і Баліцкім.

Один із чекістів, діставши з планшета аркуш паперу, подав мені. Я пробіг одним оком друкований текст: стара пісня про радощі й привілеї амнестії, яку совєтська влада черговий раз «дарувала всім тим, хто складе зброю і повернеться до мирного життя».

Після мене цю фільчину грамоту перечитав сотник Бойко, потім козак Чикирда, і я вже геть здивувався, коли до неї потягся рукою і Ходя. Він довго вглядався в незрозумілі для нього, примітивно мальовані ієрогліфи, потім голосно гикнув і передав мені папір, залишивши на ньому масні відбитки пальців.

— Хуня, — сказав Ходя китайською.

Я теж хотів було витерти тим папірцем руки, але сотник Бойко, задзеленчавши хрестами, вихопив його в мене, склав учетверо й поклав до нагрудної кишені австрійського мундира. Цікаво, що з того моменту вся увага червоних командирів якось ураз перекинулася на сотника Бойка, ніби тепер він, а не я, очолював делегацію.

— Так чи інак, але ми повинні це показати всім, — поважно сказав сотник Бойко. — Кожен сам повинен вирішувати…

Різкий тріск заглушив його подальші слова — то Ходя взявся до гусячого кийка, видаючи такі звуки, ніби в дробарку вкинули мамонтового бивня.

---

[27] Хао — браво (*кит.*).

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Та припини ти врешті-решт начинятися! — визвірився до нього розчервонілий сотник Бойко і вдарив києм-булавою об стіл. — Слова не можна сказати!

Ходя від несподіванки сапнув не туди повітря, похлинувся і так, бідолаха, чмихнув, що дрібненькі скалки кісток полетіли на стіл. Він, задихаючись, тяжко закашлявся.

— Дай же поїсти людині, — дорікнув я Бойкові. — Потеревенити завжди встигнемо.

— Добре-добре, — погодився він і злегенька постукав києм-булавою Ходю між лопатками. — Носом дихай. Дати тобі чимось запить?

Ходя винувато кивнув. Чикирда подав йому глечика з ряжанкою. Ходя взяв його за вушко, наче то був не трилітровий жбанок, а звичайний кухлик, заглянув у нього, як сорока в кістку, нюхнув приплюснутим носом і почав хлебтати.

Чикирда зачудовано дивився на Ходю волохатими, як джмелі, очима.

Дибенко дістав срібний портсигар, відкрив його, простягнув через стіл.

— Закуримо, чи шо?

Сотник Бойко з Чикирдою взяли по цигарці, Ходя, не відриваючись од глечика, потяг зразу дві. Я скрутив «козячу ніжку» зі свого тютюну, закурив і кинув оком на двох чекістів, які досі сиділи мовчки. Піймавши мій погляд, той, що дав нам фільчину грамоту, нарешті озвався:

— Нє знаю, чєво ви тянєтє і на что надєєтєсь. Вєдь вайна-то акончілась. Народ прісступіл к мірному труду.

— Хто вам сказав, що війна закінчилася? — спитав я. — Навіть оці переговори між нами свідчать про те, що війна продовжується.

— Це вже не війна, а так… — махнув рукою Дибенко. — Яка може буть війна без армії?

— Буде ще й армія, — сказав я. — Тобто вона вже є, але розпочне свій рейд у визначений час. Ви в цьому переконаєтеся, якщо, звичайно, доживете до тієї години.

— Чьо он ґаваріт? — перепитав Кузякін.

— Он гаваріт, что всьо єщо впєрєді, — сказав Дибенко.

— Ну да, он правільно ґаваріт, — погодився Кузякін. — Впєрєді для ніх аткриваются всє вазможності.

Раптом його довгобразе лице витяглося ще на піваршина.

Я подивився туди, куди Кузякін витріщив свої балухи. Нічого дивного там не було — просто Ходя замість того, щоб закурити, розірвав цигарку, висипав тютюн на долоню й, запхавши до рота, почав жувати. Напевно, комбриг Кузякін не знав, що тютюн ще можна вживати і в

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

такий спосіб, ну, може, трохи не такий тютюн, але за воєнного часу перебирати не доводиться.

— Виходить, ви ще нічого не знаєте, — сказав Дибенко. — Ай-я-яй…

— Разрєшітє, я всьо аб'ясню, — втрутився в розмову той, що подав нам фільчину грамоту. — Ви там савсєм адічалі в свайом лєсу, атарвалісь ат міра і нічєво нє знаєтє даже о сваєй арміі. Недавно жалкіє астаткі пєтлюровского войска дєйствітєльно савєршілі свой, как ви ґаварітє, рейд із-за польскаво кордона. Нада атдать етім смєльчакам должноє, дашлі ані пачті да Кієва, но пазавчєра катовци разбілі іх в пух і прах[28].

— Цього не може бути! — вигукнув козак Чикирда. — Ми прийшли сюди не для того, щоб слухати брехні!

— Ето факт, — сказав чекіст. — Пачті нікаво нє асталось в жівих. Ах, да! Ваш так називаємий ґєнєрал-харунжій Тютюннік, возглавлявшій ету жалкую вилазку, сбєжал с поля боя, как заяц, но факт астайотся фактом. Арміі больше нєт і бить нє можєт. Впрочєм, чєво я здєсь разашьолся, как салавєй? Вот, пажалоста, пачітайтє самі.

Він дістав із планшета газету й, розгорнувши її, подав через стіл сотникові Бойку. Це був «Боевой красный листок», де на першій сторінці «стрибав» чорний заголовок, від якого в мене потемніло в очах:

«**Остатки петлюровской армии полностью уничтожены героями-котовцами!** »

Ми з Бойком так гарячково шарпнулися разом до тієї газети, що стукнулися лобами. Там справді писалося про те, що петлюрівське військо, яке перебувало в польських таборах для військовополонених, під'юджене західною буржуазією, «віроломно» перейшло кордон, аби повалити совєтську владу, але біля села Малі Миньки його оточила кіннота Котовського й знищила до ноги.

Ми з сотником Бойком, перечитавши це повідомлення, лупали очима то один на одного, то знов у газету. Не хотілося вірити. Це була катастрофа. Цілковитий крах.

З іншого боку до Бойка притиснувся козак Чикирда, який також втупився у газету й нервово заворушив губами. Ходя, що сидів праворуч від мене, й собі смикнувся заглянути, що там написано, та оскільки читати не вмів, то знов проказав незворушно:

— Хуня!

— Твоя правда, — сказав я.

---

[28] Ідеться про Другий зимовий похід (Листопадовий рейд) українського війська 1921 року, який закінчився трагедією під Базаром.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Сотник Бойко машинально склав ту газетку увосьмеро й також хотів запхати до нагрудної кишені, але я його зупинив. Узяв її, демонстративно відірвав клапоть паперу саме з тієї передовиці і, сховавши газету до кишені, почав скручувати нову «козячу ніжку». При цьому я незмигно дивився на Дибенка.

— Мені кажиця, — сказав Дибенко, — нам пора випить.

— Да, — зрозумів його комбриг Кузякін. — Нєпрємєнна!

Ми випили, червоні командири знов почали патякати про те, що відтепер тільки самогубці можуть залишатися в лісах, що тих, хто не явиться на амнестію, жде неминуча загибель, а мені в голові бухкало одне: «До ноги… Армію знищено до ноги…»

Я ковтав ці слова разом із димом, мене охопив такий відчай, що хотілося вити. Як таке могло статися? Чому ж не було гасла — сигналу до загального повстання? Чому нас не повідомили про виступ армії з-за кордону? Хтось ніби зумисне підготував цю катастрофу.

І тут я почув справдешнє виття. Тоненький монотонний звук зринув десь обіч мене, такий протяжний, такий тужливий, що мені стало моторошно. Він протинав мене, як голка, той безвідрадний звук, і минув ще якийсь час, поки я зрозумів, що то підвиває Ходя. П'яненький, він завів свою, ніколи не чуту мною пісеньку чи, певніше сказати, мелодію, бо Ходя не вимовляв жодного слова, тільки виводив одному йому знайомий мотив.

Це я вперше, відколи його знав, почув, як Ходя співає, і, либонь, через те мені стало так тужно, аж моторошно. Він співав із заплющеними очима, вважаючи, що його ніхто не чує й не бачить, співав тихенько для самого себе, голос його дрижав і переривався пунктиром на безліч дрібних голочок.

Не знаю, що на кого найшло, але, поки Ходя співав, ніхто не обмовився й словом, навіть комісар Дибенко, комбриг Кузякін і два чекісти сиділи сумирно й слухали. Лише коли Ходя затих, Дибенко враз ніби прокинувся:

— А шо, хлопці, може, своєї ушкваримо? — І, не чекаючи згоди, затяг красивим густим баритоном:

Ой, на! ой, на горі та й женці жнуть…

Дибенко аж підстрибував на стільці, пересмикував бровами, підморгував нам, заохочуючи до співу, але ніхто до нього не приєднався, і, доспівавши до «яром-долиною козаки йдуть», він утратив запал.

Я від самого початку не мав інтересу до цих посиденьок, а після звістки про фатальний виступ нашої армії не хотів тут лишатися ані хвилини. Звичайно, більшовики, як і їхня газетка, могли чимало перебрехати, але те, що наше військо спіткала трагедія, я тепер відчував

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

нутром.

— Рушили, — обернувся я до сотника Бойка.

— Поки вітер без сучків, — додав козак Чикирда, і ми підвелися.

Комісар Дибенко й комбриг Кузякін почали вмовляти, щоб ми зосталися до завтра — адже ще ні до чого не домовилися, — обіцяли натопити лазню, привести веселих дівок, але я сказав: ні.

Дибенко, видно, образився — і за те, що з ним не захотіли співати, і що так швидко обірвали переговори, бо вже надворі, підійшовши до мене, спитав з дурною усмішечкою:

— Китайця у нас спиздили?[29]

— З яких це пір на Кацапщині завелися китайці? — спитав я.

— Ну да, я понімаю, — сказав Дибенко.

Уже вночі ми дісталися до табору Гонти-Лютого, а вдосвіта я зі своїм загоном подався за Смілу, де нас ждала гаряча робота.

3

«По данным агентуры от 8.01, в районе Лебедина, верстах в 23-х от Новомиргорода, находится банда Черного Ворона в 90 сабель при одном «максиме» и двух пулеметах «льюис». Бандиты поклялись ждать своего атамана до тех пор, пока не подтвердится, что он мертв, и говорят, что не сложат оружия и не сдадутся, пока не перережут всех москалей и коммунистов. На предложение сдаться с гарантией помилования от них получен письменный ответ на имя начальника 5 района, копия которого прилагается для сведения:

«Таваріщ Нечипоренко! Ми дуже вдячні за амнестію, але явитися до вас нема коли, бо треба бити чрезвичайних жидів і… (слово неразборчиво) кацапів, котрі позасідали в Сов. Кр. Раб. власті і гнітять нарід так, що цареві Ніколці й не снилося. То хто ж по-вашому бандит? Той, хто прийшов до нас із Московщини і серед білого дня грабує кожну хату, чи той, кого ви вигнали з дому і змусили піти до лісу, щоб боронити свій край?

А тобі, московський сраколизе, скажемо прямо: якщо не хочеш, щоб тебе спіткала та сама доля, що й начальника лебединської міліції Борвіка та його таваріщєй, які разом і в ногу пішли їсти землю, то приходь до нас у ліс. Може, ми тебе амнестуємо і будемо разом бити комуну та

[29] Брутальна російська лайка.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

стояти за правду. Бо ми не любимо неправди опущ хріну, правдою живемо на світі і сипимо тобі її в очі, як піском».

Подпись под этим письмом неразборчива, но фамилия, по-видимому, какая-то волчья — то ли Вовкодав, то ли Вовгура.

Недавно большая шайка бандитов останавливалась в селе Журавка, потом скрылась в лесу, не оставив, к огромному удивлению, никакого следа. Бандиты как будто прошли над снегом…

Начуездугрозыска Козицкий.

Секретарь Смульсон».

(Витяг з інформаційного зведення Черкаського повітового карного розшуку за 15–23 січня 1922 року.)

Обминаючи села — де лісом, де полем, — Чорний Ворон надвечір дістався до Богунового хутора, за яким починався Лебединський праліс. Темніло зарані: поки він одлежувався у Євдосі, свята Варвара увірвала ніч, але дня не подовжила. Срібний німецький годинник, якого Ворон дістав з кишеньки-пістона, показував тільки п'яту, а надворі вже було поночі. Втім, до їхнього зимівника він зміг би дістатися із заплющеними очима, так само, як і його кінь, котрий чув цю дорогу кожним копитом.

Вони з Мудеєм блудили вночі тільки раз. Ворон досі не міг собі пояснити, що то було, що їх водило тієї темної осінньої ночі. До всього ще впав такий густющий туман, що далі носа нічого не видно, — саме такої пори Ворон відпускав козаків, кому було ближче додому, провідати рідних, а того разу й сам вибрався до своїх. І хоч яка була непроглядна сльота, Мудей швидко доніс його полем до Водяного, потім мав бути Товмач, але… села не було. Зусібіч стіною стояла така хлипка мла, що забивала подих, Ворон нічого не бачив далі коневої гриви, і раптом він зрозумів, що Мудей також збився з дороги, ходить колами, сліпо місить розгасле поле. Ворон нічого не міг йому підказати, роздратовано шарпав за повід «цоб» і «цабе», бо не бачив жодного орієнтира, жодного деревця чи кущика. Блукаючи навгад, він сподівався наткнутися на знайому місцину, на близьке село Скотареве чи на Капустине, щоб звідти взяти прямий маршрут на Товмач, але ж ні — щось уперто водило їх полем, залитим туманом-маною. Що маною — то правда, бо коли Ворон черговий раз зупинив Мудея, щоб прислухатися до глухої ночі, прикинути, в який бік повернути, він раптом почув позад себе цмокання. То був такий звук, як прицмокують на коня, щоб його підігнати, і Ворон спершу подумав, що йому привервлося, що, може, то розгаслий ґрунт чавкнув під копитом Мудея чи якась нічна пташка озвалася, та ні. Згодом, коли він знов зупинився, в тумані так само

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

цмокнуло, тільки цього разу попереду. Йому захотілося крикнути в цю могильну імлу, що кидала йому виклик, наче жива примара, і тоді Ворон зрозумів, що його водить, що він уже панікує. Не було, звичайно, ніякого страху, та була злість на цю безпорадність — він уже готовий був повернути назад, однак не знав, у який бік пустити коня.

Ворон ще кілька разів чув у тумані те виразисте цмокання, про яке ніколи б нікому не розповів, якби не одна обставина.

Вона, ця обставина, з'ясувалася згодом, але тієї ночі Ворон нічого не знав і поклав собі єдине розумне рішення, яке могло бути в такому дурному становищі, — це довіритися волі коня, який не відає, що таке забобони, помисливість чи наслання. Як тільки Ворон цілком поклався на милість Мудея, відразу заспокоївся, і йому навіть здалося, що кінь перестав ґрасувати колами, а рушив у добре знайомому напрямку. Проте йшов він довго, а попереду не було ні Скотаревого, ні Товмача, ні Капустиного, попереду був тільки туман, туман, туман…

Коли почало розвиднятися, Ворон став дещо розпізнавати, побачив, що їде кукурудзяним полем, — під копитами шурхотіли штурпаки зрізаних стебел. А як наткнувся на Сірий ліс, у голові посвітліло — він крутився за версту від батьківської домівки. Тільки їхати туди було вже запізно — надворі швидко світало, а завидна біля Товмача міг сновигати червоний роз'їзд.

Поки не розвіявся туман, Ворон поспішив назад до Лебединського лісу.

Тепер Мудей пішов у рівний веселий галоп, ніби позаду не було виснажливої блуканини. На ранок Ворон дістався до табору, але нікому й не заїкнувся про свої нічні мандри. Бо що тут скажеш? Що заблудився між двох кущів у себе під хатою? Чи що лихий поплутав і цілу ніч цмокав до тебе з туману?

Та яким же було його здивування, коли через кілька днів довідався, що саме тієї туманної ночі біля їхньої хати на нього чатувала засідка. Червоні також знали, якої пори лісовикові найзручніше провідати рідних, і влучили точно в ту ніч, тільки сталося чудо. Ворон не знав, на кого, на що це чудо покласти — чи на прозірливість коня, що невідь-яким нюхом відчув небезпеку і «заблукав», чи на якусь лісову силу, котра відвела від нього смертельну загрозу.

А може, ця сила була в їхній хаті? Сила, яка вже рятувала Ворона, коли одного разу він навідався додому. Тоді з Товмача на лісництво зненацька наскочили червоні, двоє з них влетіло до хати, Ворон ще не встиг ні сховатися, ні показатися їм на очі, як вони вже кинули батька на лаву, дістали шомполи — «Ґаварі, ґдє твой син!» — та тільки-но замахнулися, як із сусідньої кімнати вийшов Ворон, а до хати забіг ще один екзекутор, їхній командир. Він став у порозі, наче спіткнувся, подивився на Ворона, пильно так подивився і раптом заверещав до своїх

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

істеричним голосом: «Вон! Вон атсюдова!» Ті, розгубившись, поточилися до дверей, а коли вийшли з хати, Ворон упізнав у їхньому командирові колишнього штабного поручника Калюжного, отого Фаню-Панаса, з яким вони познайомились в Умані, а потім ще й сиділи в ресторані з двома чарівними паннами.

І ось тепер щось прокинулося в «шулявській» душі перебіжчика, він знітився перед штабс-капітаном Чорновусом, не знав, що сказати, смикнувся подати руку, та потім зам'явся, кинув під козирок і вискочив з хати.

«Червінці» здиміли з двору.

Лихо не без добра, подумав тоді Чорний Ворон.

Так лягло в масть, думав він тепер, усе далі заглиблюючись у темне черево лісу й потерпаючи, чи ніяка біда не зігнала його козаків з насидженого місця. І скільки їх зосталося сеї зими в землянках?

На ніч брав мороз, він похрускував під копитами Мудея, іноді озивався сухим тріском у стовбурах дерев, і тріск той перекочувався лісом, як весняний крик деркача. Балку за балкою, виярок за виярком переїжджав Ворон, іноді зупиняючись і наслухаючи глухе безгоміння, яке зрідка здригалося від стовбурового луску.

Наближаючись до чергового узвозу, порослого густими чагарями, Ворон відчув, як забилося його серце. Там, на узвишші, під глодовими кущами було замасковано дві їхні «хати», кожна з яких могла вмістити щонайменше півсотні людей, а поруч козаки вирили ще й підземну стайню на таку ж кількість коней.

Усі ці три землянки з'єднувалися між собою лазами, щоб, не виходячи зайвий раз надвір, можна було ходити одне до одного «в гості» та менше торгати дверима, заощаджуючи тепло.

Сюди, в лісові нетрі, ворог ніколи не показував носа, більшовики навіть великими силами не заходили в незнайому їм глушину, швендяли більше польовими дорогами, заглядали по селах та хуторах, і навіть свої гарнізони рідко ставили поблизу лісу, як це вони зробили в холодноярських селах. Але так було раніше, тепер же, коли москалі мали широку мережу сексотів, до якої входили й деякі амнестовані лісовики, важко було сказати, що їм вдарить у голову, чи не зважаться вони пошукати пригод у зимовому лісі, де краще видно сліди, а партизанські лави розріджені.

Ворон зупинив коня, прислухався, дивуючись, чому й досі не натрапив на чатового, і раптом побачив кроків за тридцять попереду дві яскраві зелені цятки — якась звірина сторожко дивилась на нього. Тільки вовк-сіроманець міг так світити очима, собак і котів тут не водилося, а лис чи куниця давно б дременули з дороги верхівця.

Мудей, скинувши головою, форкнув, а Ворон розстебнув кобуру. Якийсь час він вичікував, поки сіроманець похопиться й щезне, але той

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

нахабно світив очима, випробовуючи Воронове терпіння.

— Гасло![30] — зненацька вигукнув сірий.

Чорний Ворон не повірив своїм вухам. Не тому, що до нього заговорив людським голосом вовк, а через те, що цей голос був йому дуже знайомий і Ворон уже не сподівався коли-небудь його почути.

— Це такий твій знак з того світу? — спитав він. — Ти перекинувся на вовка?

— Отаман! Живи-и-ий… — Замість вовка з темряви викотився чоловік, підбіг до Ворона, який уже зіскочив з коня, і вони навхрест, по-чоловічому обнялися.

— Я тебе щоночі жду-виглядаю, — сказав Вовкулака, поблискуючи іклами.

— А я, по правді сказати, уже й не думав тебе побачити. Як же ти викрутився з тої веремії?

— Не вгадаєш.

Виявилося, що після того, як розірвалася ще одна граната, Вовкулака впав біля вбитого коня і його кров'ю так вимастив свою мармизу, що на нього страшно було дивитися. Котрийсь із «червінців», глянувши, відвернувся і вистрілив навмання в його бік, та влучив у мертвого румака. Вовкулака отак ще «подрімав», поки все стихло, потім підвівся, роздивився що й до чого, знайшов тіла Маковія, Їжака, Добривечора й поховав їх у рову попід лісом.

— Гм… — Ворон тільки похитав головою. Він хотів ще щось перепитати у Вовкулаки, однак не встиг: у темряві знов — тепер зовсім близько — спалахнуло два зелених вогники й почулося тихе скавуління. Нарешті він розгледів невеличке песеня, яке підбігло до Вовкулаки і, жалібно попискуючи, терлося об його ногу. — Ти що, завів собаку?

— Це не собака, це вовк, — сказав Вовкулака. — Хоча я назвав його Сірком. Ходімо мерщій до землянки, там тебе ждуть не діждуться. І знаєш, як зробимо? Ви з Мудеєм спершу зайдете до конюшні, а потім ти лазом зненацька припожалуєш до товариства. Я ж — нікому ні слова.

— Добре, добре, — погодився Ворон, намагаючись зібрати докупи думки, які враз розпорошилися. І радісно було від того, що Вовкулака живий, і все ще не вірилося, що він так просто перехитрив «червінців».

Вони підійшли до пройми, що вела у землянку-стайню, — вхід цей був заввишки у пів конячого зросту, тому, коли Ворон відкинув важке повстяне запинало, Мудей опустився на коліна, а потім поповзом поліз під землю.

---

[30] Гасло — тут: пароль.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

ЧАСТИНА ДРУГА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Перейми в Ганнусі почалися тижнів на два раніше, ніж вона собі загадала. Перед тим до їхнього двору знов під'їхали сани, і в хату зайшли оті двоє, що раніше приїжджали бричкою і вже допитувалися за Веремія — довгов'язий приходень із тонкою гусячою шиєю, замотаною брудною марлею, і ще один гицель зі скляними очима, вбраний у шкіряну доху, підбиту, видно, псячим хутром, бо від нього нудотно тхнуло собачатиною.

— Ну, так каво ти апазнала, сука? — визвірився до Ганнусі довгов'язий. — Ти с кєм рєшіла в пряткі іґрать, стєрва?

— Мене питайте, — озвалася мати. — Хіба не бачите, яка вона?

— Дайдьот і твая очередь, старая вєдьма! І нє только твая, — він втупив свої нахраписті очі в Ганнусин круглий, обважнілий живіт. — Забрюхатєла тоже ат анґєла?

— Коли ж це було, — тихо озвалась Ганнуся.

Довгов'язий ще довго лементував, зіпав, погрожував, і з його криків стало зрозуміло, що вони знайшли могилку в Гунському лісі за двадцять кроків на схід од старезного дуба. Знайшли, роздовбали вже мерзлу землю і таки докопалися до труни, відкрили її, та замість небіжчика знайшли тільки бриля, вишиванку й оту глумливу записку, яка дістала чекіста Гоцмана до самісіньких печінок: «Ангели вкрали».

Від люті Гоцман тут-таки власноруч застрелив амнестованого лісовика — похмурого чоловіка, який показав їм це місце; застрелив і наказав закопати його в щойно розритій могилі, щоб не була ця робота даремною.

Це просто якесь наслання йому із цим Веремієм! То ж були вже ніби знайшли його вбитим, загиблого розпізнали селяни, мати й ця черевата, повезли, як і годиться, по селах на свою похвальбу та на пострах ворохобникам, а чим закінчилося? Вкрали й мертвого. Тільки не ангели, звісно, — забрали його свої. За селом Зелена Діброва гайдамаки зненацька перестріли підводу, хоча взимку серед білого дня ніколи не виходили з лісу, а тут раптом виповзли невідь із якої нори і на возі замість мертвого отамана (чи кого там) зоставили п'ять відрубаних голів — червоноармійців та комнезамівця. Коні самі, без погонича, привезли ці голови аж до Матусова, настрахавши всю округу, але ще химернішою була ось яка штука — наступного дня, коли в бік Зеленої Діброви вирушив каральний загін і там по дорозі натрапив на п'ять

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

обезголовлених трупів, жодних інших слідів, які б вели до лісу чи в поле, не знайшли. Бандити знову пройшли над снігом.

Гоцман знав багато їхніх хитрощів, знав, що взимку лісовики якщо й воюють, то переважно пішо, без коней, вони часто, щоб замести на снігу свої познаки, ступають один одному в слід, тягнучи за собою гілля, але ж і тоді якийсь прослідок можна нагледіти, а тут — ні, жодного тобі знаку. І його, молодого, але вже тертого чекіста Гоцмана, на портфелі якого блищала срібна табличка «*Товарищу Гоцману от Президиума Черкасской Чрезвычайной Комиссии за вскрытие петлюровских банд* », найдужче розпікали саме оці глумливі бандитські витівки.

— Так єво анґєли укралі? — кричав тепер до Ганнусі Гоцман. — А каво жє ти, сука, апознала в Матусовє? Чьорта раґатаво? Я нікаму нє пазволю вадіть сєбя за нос! Єслі в тєчєніє мєсяца он нє явіться к нам с павінной, я лічно випущу всю обойму в твою пєтлюровскую утробу! — Він дістав із кобури нагані дулом ткнув Ганнусю в живіт. — Ти мєня поняла, тварь?

Ганнуся відчула, як гостро зворухнулося її лоно, руки інстинктивно лягли на живіт, вона заточилася й осіла на лаву, але гицель зі скляними очима згріб її за барки і поставив на ноги.

— Стаять, каґда с табой разґаварівает уполномочєний!

Нудотний дух собачатини забив подих, і Ганнусю вирвало.

Гоцман гидливо поморщився, заховав нагана в кобуру й посунув до дверей. Уже з порога озирнувся і проказав, розтягуючи кожне слово:

— Єслі в тєчєніє мєсяца он нє явітся, тєбє і тваєму викідишу дєйствітєльно запоют анґєли. Ето я тебе ґаварю, твой царь і боґ.

Гоцман тонко й протяжно залився юродивим смішком і пішов.

За ним посунула й псяча доха, лишивши по собі нудотний сопух, який переслідував Ганнусю навіть тоді, коли вона вийшла надвір ухопити свіжого повітря. Цей невідчепний запах, мов отрута, проникав у всеньке її єство, і Ганнуся вже не знаходила собі місця. Спати вона лягла без вечері, але й сон відцурався од неї — цілу ніч, задихаючись, Ганнуся перекидалася з боку на бік у холодному поту, дитинка теж запручалася в її лоні, а вдосвіта попросилася на цей світ. Ганнуся не стільки від болю, як від страху, вхопилася обома руками за живіт, бо їй здалося, що якась стороння сила тягне його донизу, відриває її живота від неї, тягне назовні всі її нутрощі.

Почувши Ганнусині стогони, мати скочила з печі, засвітила гасничку й притьма побігла до Танасихи, щоб та привела повитуху. Однак пологи були швидкими. Поки Танасиха, замість того щоб мерщій катнути на інший куток по знахарку, сама прибігла глянути на поліжницю, — дитинка вже випорснула на теплу черінь лежанки. Вискочила на сей світ і, на мить заціпенівши від дива, заплакала.

І от ще дивина: Танасиха нікуди вже й не збиралася бігти, —

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

побачивши, що немовля вийшло з дозрілого лона, вона сама заходилася доводити все до пуття. Ганнуся з матір'ю тільки сполохано перезирнулися, коли не по літах метка Танасиха взялася довершити справу, як справжнісінька пупорізка. Погукуючи на матір, щоб та хутчій розвела в ночвах купіль та приготувала свячену воду, Танасиха розхазяйнувалася як у себе вдома, швидко знайшла в настінній шафочці великі кравецькі ножиці і так спритно перетяла пуповину та зав'язала її зсуканою ниткою, наче то було не живе тіло, а свиняча кишечка для ковбаски. А коли вона поклала вже розвереджену і нетерплячу дитину в ночви, то, купаючи її та скроплюючи свяченою водою, приказувала, як по писаному: «Будемо нашого хлопчика золотом-сріблом обсипати, від усякої напасті захищати. Будемо нашого козака святою водичкою мити, від бісиці боронити. Щоб лукава бісиця, юдина жінка, не підмінила дитину, поки будуть хрестини…»

— Ти ж таки в нас козак, еге? — перепитувала Танасиха у немовляти, так сміливо смикаючи його скрученими пальцями за цюцюрку, що в Ганнусі хололо всередині. — Еге ж, козак, викапаний Веремій, а ревеш, як бичок-третячок. Ну, та реви на здоров'я, нехай голос прорізується.

Вихопивши крикливе дитятко з купелі, вона завинула його в полотняну пелюшку, вибрала з тільця вологу й поклала синочка біля Ганнусі, а потім обмотала мотузкою ножиці, якими різала пуповину, й підсунула їх під породіллю.

— А це нащо? — кволим голосом спитала Ганнуся.

— Так треба, — сказала Танасиха, бо й сама не знала, чого пупорізки ховають ті ножиці під породіллю. Бачити бачила, а чого воно так — не питала, однак усього в тих чаклунок не випитаєш. — А ти, молодице, вже бабою стала! — звернулася Танасиха до матері. — Давай мені свічку, тільки не з лою, а з воску. Засвічу я свічку та й піду за річку, ладану шукати — обкурити хату. Це на те, щоб янгол Божий швидше явився та стеріг дитину від бісиці, юдиної жінки.

Ще ніхто не обкурював хату ладаном, а Ганнуся завважила, що звітрився отой псячий дух — чи свячена вода помогла, чи, може, вже янгол її дитини явився. Улетів до хати і причаївся десь отам біля печі, його ж не побачиш.

Важко сказати, коли прилітає до новонародженого ангел-заступник, а от чорний ворон не забарився — саме тоді підоспів до комина хати, в якій сьогодні найраніше було протоплено, і примостився на своє улюблене місце погріти старечі кості.

Ворон, звісно ж, не бачив, як народився хлопчик, однак багато чого постеріг згори, тож про все здогадався. Він бачив, як брали непочату воду з колодязя, як потім її, вже червону, виливали з ночов на сніг, і ворон скрушно зворухнув крилами, коли недосвідчена пупорізка

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Танасиха закопувала при межі пуповину — вона не прикопала її (земля була мерзла), а пригребла, як та курка, і до того ж зробила це в такому непевному місці, що його можна було переступити. Погана прикмета, сумно подумав ворон.

2

Рік 1922-й приніс нам багато розчарувань, але й подарував велику надію.

Спершу до Холодного Яру прибув посланець із Польщі від уряду УНР полковник Манжула і замість дурних підбадьорок та «підняття духу» вилив на нас ціле Дніпро крижаної води. Він сказав, що уряд УНР закликає лісовиків припинити бойові дії, не піднімати жодних повстань, бо слушний момент для того минув. Подальша боротьба, сказав полковник Манжула, втратила сенс і за нинішніх умов означатиме лише самознищення.

З усього видно, що зараз комуну нам не здолати, тому треба зберегти людей до кращих часів. Отже, партизанські загони мусять самоліквідуватися.

Спершу мені здалося, що я розсипаюся на порох. А коли вдалося зібрати себе докупи, моя права рука лягла на кобуру.

Полковник Манжула тим часом вів далі:

— Це не означає, що нас переможено, — сказав він. — Мусимо дочекатися тієї години, коли весь світ пересвідчиться, що таке жидо-московська комуна, і наш нарід, протверезівши, знову візьметься за зброю. Тоді ми здобудемо і нових союзників за кордоном, і нові свіжі сили на Батьківщині. Тоді й розпочнеться нова боротьба. Тож я прошу всіх отаманів переказати це своїм старшинам та козакам і взяти на себе відповідальність за організований саморозпуск. Треба допомогти повстанцям документами, грішми, підсобити тим, хто виїжджатиме в дальші краї. А тим, що не хочуть або вже не можуть зоставатися на рідній землі, допомогти перебратися через польський чи румунський кордон. Там їх зустрінуть, і, повірте мені, наш уряд подбає про їхню подальшу долю.

На мить полковник Манжула зустрівся зі мною очима, примовк і, стиснувши губи, сумно покивав головою.

— Я розумію ваш стан, панове, — провадив він далі. — Можливо, на вашому місці я також потягся б до кобури, але я не ваш командир. Я всього-на-всього емісар уряду УНР і переказую вам його волю.

Я зняв руку з кобури і важкими очима подивився на приголомшених отаманів — Ларіона Загороднього, Ґонту-Лютого, Дениса Гупала, Голика-Залізняка. Що вони скажуть? У мене самого від почутого так пересохла голосниця, що я не міг говорити.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Кремезний, великоголовий Гонта-Лютий першим прокашлявся у кулак (видно, йому теж пересохло в горлі) і мовив хрипким, але рівним розважливим голосом:

— Дякуємо вам, пане полковнику, за звідомлення. Я неодмінно його перекажу своїм старшинам і козакам, але віддам цю справу на розсуд кожного. Ми й без ваших повелінь нікого силоміць не тримаємо в лісі. Щодо мене особисто, то я діятиму відповідно до тих обставин, які складуться в моєму загоні.

Полковник Манжула делікатно кивнув і подивився на Загороднього.

Ларіон Загородній вийшов наперед, припадаючи на ліву ногу (після тяжкого поранення зостався кульгавим), нервово посмикав себе за чорну бороду. Блідий, аж зелений (ще на фронті отруївся під час газової атаки), зате очі його сміялися навіть у гніві, — Ларіон огризнувся:

— Треба було нам зразу сказати, що надії на закордон немає, що наша армія тільки годує польських вошей. Тоді б ми діяли інакше. А що тепер? Поживемо — побачимо.

— Зрозуміло, — сказав Манжула, переводячи погляд на Гупала.

Денис Гупало почухав на голові корінець свого піваршинного оселедця й пхикнув:

— Здорові були! Зараз усе покину й піду додому.

Худий, як драбина, Мефодій Голик-Залізняк вилаявся:

— У наших урядників, костиль їм у гузно, сім п'ятниць на тиждень! — До війни Мефодій працював на чавунці[31], тож у сердитій балачці часто згадував «костиля». — Нехай ще поміркують до осені, а там воно покаже, кому за границю, а кому під спідницю.

Я полегшено зітхнув. На душі було чорно, але одностайність отаманів зігріла і підбадьорила. Коли полковник Манжула поглянув на мене, я сказав панібратським тоном:

— Передайте вітання генералу Тютюнникові. Сподіваюся, це не його макоцвітна ідея розпустити загони?

Моє запитання Манжула залишив без відповіді. Але він, здається, дотримувався тієї ж думки, що й Голик-Заяізняк — про сім п'ятниць на тиждень. Тому вислухав нас напрочуд спокійно і стримано, без отієї погорди, з якою закордонні посланці годували нас казками про гасло. Тепер на те гасло — довгоочікуваний сигнал до загального повстання — вже не зосталося й крихти надії.

Але влітку воно провістилося. Без літаків, без мертвих петель у небі, без церковних дзвонів і сигнальних ракет. Докотилося, як і годиться, тихо й таємно.

Однак до літа ще треба було дожити.

---

[31] Чавунка — залізниця.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

3

«С наступлением весны бандиты вновь оживились и подняли свои головы для террора советской власти. Так, 24 марта банда численностью до пятнадцати конников в обличии буденовской кавалерии среди белого дня вошла в село Журавку, что в 5 верстах от Лебедина. Нельзя не отметить особую наглость ее главаря (по всей видимости, Черного Ворона, которого мы хоронили уже трижды), ибо этот рослый, угрюмый атаман, с черной бородой и длинными волосами, прежде чем приступить к разбою, навестил автокефальную церковь, которая имеется в Журавке. Там он поставил свечи за упокой и за здравие, приобщился к молитве и, очевидно, имел краткий разговор с попом Ставинским (отцом Алексием), давно вызывающим подозрение относительно его связей с петлюровским подпольем. После атаманской молитвы бандиты внезапно вошли в сельсовет, застрелили милиционера Пасечника — ранее амнистированного партизана из банды Яблочко, убили также председателя сельсовета Коваленко, избили до полусмерти председателя комнезама, уничтожили все канцелярское делопроизводство.

После этого они забрали три подводы с лошадьми, предварительно нагрузив их 50 пудами ячменя и 10 пудами рыжея. Негодование вызывает и та жуткая веселость, даже игривость, с которой бандиты расправляются с представителями соввласти. По словам свидетеля, атаман, загнав амнистированного Пасечника в угол, спросил у него: «Куди тобі, Юрасю, пустити свинцеву бджілку? У серце чи в голову?» — «У голову», — покорно ответил Пасечник. «Ну так, звичайно, — ухмыльнулся главарь, — адже ти колись присягав, що в твоєму серці Україна».

(Із донесення таємного агента «Непитай» голові Черкаського повітового відділу ҐПУ тов. Бергавінову. 29 березня 1922 року.)

Ні, не з отцем Олексієм мав розмову отаман у церкві святого Іллі.

Перед образом Спасителя стояла молільниця, і Чорний Ворон усім єством відчув її близькість. Вона мовчки, самими вустами, молилася перед Розп'яттям, а коли він наблизився, також усією собою почула його

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

присутність, ледь-ледь повела головою, і на мить — лише на коротку мить — вони торкнулися поглядами.

Невидима блискавка пробігла між ними, якої ніхто, окрім них, не міг тут завважити. Він також підійшов до ікони Спасителя, осінив себе хрестом, пристояв позаду молільниці й почув її тихий тремтливий голос:

Нехай святиться ім'я Твоє,
Нехай прийде царство Твоє,
Нехай буде воля Твоя,
Як на небі, так і на землі.
Приходь у четвер увечері
На Лящів хутір.
Хліб наш насущний дай нам днесь;
І прости нам борги наші,
Як і ми прощаємо боржникам нашим;
Приходь до стодоли, як смеркне.
Я ждатиму… Зможеш?
І не введи у спокусу,
Але визволи нас від лукавого.

— Бо Твоє єсть царство, і сила, і слава… — прошепотів Ворон. — Прийду… Нині, і повсякчас, і навіки-віків. Амінь.

* * *

Того дня Чорний Ворон викупався так старанно і всмак, ніби це був чистий четвер перед страсною п'ятницею. Він сам загрів на плиті два казани води (піч і довжелезна лежанка з умурованими залізними плитами були викладені з цегли, позиченої в Лебединському монастирі), лазом переніс до землянки-стайні і тут у дерев'яних ночвах змив із себе всі гріхи. Знайшов у сідельній сакві брусок пахучого трофейного мила, вимив чуба та бороду, викупався й зодягнув свіжу білизну. Ще хотів було побризкатися одеколоном, який теж приберіг із трофейних запасів (часом припікав ним рани), але передумав: смішно, коли чоловік, пропахлий землею, кров'ю і кінським потом, намагається витравити цей дух запашною водичкою. Усе може поглинути лише диво — диво передчуття близькості з жінкою, яку він уже не сподівався зустріти. Після стількох невдач і розчарувань Ворон відганяв од себе будь-які сподівання, бо вони, несправджені, тільки каламутять життя.

Нарешті він зодягнув «вихідну» бекешу (ночі стояли іще холодні), в яку можна було загорнути цілий інститут шляхетних панянок, й осідлав коня.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Лящів хутір лежав у вибалку за Графським лісом. Ворон добре знав його господаря, заможного удівця Онисима Ляща, який завжди приймав хлопців із лісу, не шкодував для них ні курей, ні яєць, ні сала, а мед зі своєї пасіки давав цілими цебрами. А як інакше? Четверо його синів воювали в Макіївського отамана Жуйводи (прозваного так, бо говорив, як воду жував), і троє із них загинули в бою з котовцями на Носачівському полі. Загін Жуйводи, вчасно не вислизнувши з оточення, змушений був у відкритому полі прийняти бій з регулярним військом. Отаман, побачивши, що для відступу немає ані шпарини, наказав розсипатися в розстрільну і показати ворогові, на що здатні козаки.

Та, видно, лихе передчуття замлоїло у грудях. Він примовк, пожував губами, шукаючи підходящого слова, і несподівано додав: «А хто доживе до вільної України, привітайте її від мене!»

Жуйвода провів пучкою великого пальця по лезу оголеної шаблі, аж кров цвиркнула.

Наступного дня на Носачівському полі черниці Лебединського монастиря підібрали і поховали в рову попід лісом більше сотні полеглих козаків — небагатьом пощастило вирватися з того обхвату, і серед них був наймолодший Онисимів син Зінько.

Коли він навідав батька і розповів про загибель братів, старий Лящ довго мовчав, а потім спитав майже з докором: «А ти ж як уцілів?» — «Кінь виніс», — одказав Зінько. «А вони без коней були?» — «Убили їх». — «Жаль», — зітхнув старий Лящ.

Тоді він ще не знав, що через місяць відділ ББ вистежить і його останнього сина, і все станеться тут-таки, на їхньому хуторі, станеться ніби зумисне в Онисима на очах, аби він більше не мав до Зінька ні підозр, ні докорів. Хлопець серед ночі навідався додому, і чи його хтось продав, чи «бебехам» самим удалося вистежити, хай там як, але вони оточили хату й будь-що хотіли взяти його живим. Зінько відстрілювався до світанку — то смальне з карабіна через вікно, то пахне з револьвера із сіней, то пожбурить гранату з горища. Тим часом Онисим і собі видобув з якогось закутня куцопала, цілив ним крізь вибиту шибку в усе, що ворушилося. Москалі вже думали, що Зінько явився додому не сам, що в хаті Ляща засів цілий гурт партизанів, тож не дуже поспішали із приступом.

«Ви акружєни, вихаді! — кричали у ніч. — Здавшіхся в плєн ми не растрєліваєм!»

Але ніхто не виходив. Тільки дедалі рідше і рідше чулися постріли з хати, потім і геть затихли. Один набій зостався в Зіньковому «штаєрі». Він ще висунув барабан, пересвідчився: таки один, і винувато подивився на батька.

Онисим Лящ сидів з порожнім уже куцопалом на лаві, прихилившись спиною до стіни, і його незворушне лице тільки тепер

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

спохмурніло. «Жмикрут, — сказав він. — А про мене ти не подумав?» — «Може, вони вас пощадять, тату, — мовив Зінько. — Я зараз вийду до них… тоді вас… може, пощадять. Прощавайте, тату. Прощавайте і простіть». — «Бог простить», — сказав Лящ.

Зінько вийшов із хати й примружився. Світало. З ним залишався останній його побратим — «штаєр». Зінько просив його, щоб не підвів, бо саме останній набій найчастіше дає осічку.

— Нє стрєля-а-ать! — розлігся командирський голос, бо з-за кожного рогу, з-за кожного дерева на Зінька були націлені цівки рушниць. — А ти брось рєвальвєр!

— Добре, — сказав Зінько. — Тільки не вбивайте старого. І дивіться, як помирають за Україну! — він підніс «штаєра» дулом до відкритого рота й натиснув на спускову скобу. Побратим не підвів — глухо ахнув останній набій, Зінько не відчув ніякого болю, лиш коліна йому підігнулися, і він поволі опустився на землю. Ліг і випростався на повен зріст, як живий, тільки його відкриті очі швидко затягувалися льодяною плівкою і враз оскліли.

Коли москалі підбігли до мертвого, їхній командир, либонь, сам не відаючи, що робить, зняв з голови кашкета і, нахилившись, закрив Зінькові очі.

— Он бил настоящім воіном, — сказав він. — Єво слєдуєт пахараніть на кладбіщє.

І тут вони всі подивились на хату. З вибитих вікон валив дим і виривалося таке полум'я, що сумніву не було — хтось там усередині, перш ніж черкнути сірником, усе облив гасом.

Вони відсахнулися від вогню, що вже припікав їм у лиця, відбігли аж за ворота і стали чекати. Але з хати так ніхто і не вийшов.

Вогонь перекинувся зі стріхи на повітку, на хлів, саж, пасіку. Обійстя вигоріло дотла, всеньке добро пішло за димом, тільки стодола, що стояла ближче до поля, вціліла. Але ходив поголос, що старий Лящ не згорів, то знайшли обвуглене тіло котрогось із лісовиків, який прийшов тієї ночі разом із Зіньком, а сам Лящ вибрався з хати, і тепер він (чи привид його) вряди-годи з'являється на хуторі, ночами обходить своє помістя, щось шукає на згарищі, порпається в попелищі, а часом підночовує у стодолі. І хто ж, як не він, так сумно пугикає сичем на її стрісі?

Призначити тут побачення наважилася б не кожна жінка, — думав собі Ворон, правуючи конем до Лящевого хутора, та якби Мудей умів говорити, то неодмінно спитав би у нього: а де, чоловіче добрий, вона іще могла з тобою зустрітися — у лебединській школі чи, може, у волосній управі? Тоді Ворон відповів би йому, коневі, що він ще погано знає цю відзіґорну пані, бо не бачив її ні в уманському дивізійному штабі, коли вона так дошкульно присоромила штабс-капітана

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Черноусова, ні в лазареті, де вона врятувала від смерті курінного Чорновуса, ні на лебединській цукроварні — Ворон досі не може взяти втямки, хто в тій виставі був постановником.

Мовчи. Ти, чоловіче, просто не знаєш, куди подіти хвилювання, тому думаєш казна-що. Ось ти побачив чорногуза, що так старанно щось вишукує на болітці проти ночі, і, згадуючи легенду про чоловіка-лелеку, міркуєш собі, що якби Лящ зостався живим, то швидше за все перекинувся б на цього цибатого птаха, схожого на людину. Навіщо йому, Лящеві, пугикати сичем, віщуючи лихо, якщо воно вже скоїлося? Ген бовваніє у сутінках його стодола, і від самого її вигляду тебе переймає неспокій.

Чи не причулися йому ті слова в Отченаші?

Чи не жде його засідка в тій стодолі?

Він одразу ж присоромив себе за таку підозру, виправдовуючись тим, що зрада підстерігала його навіть там, де не було й тіні недовіри. До того ж не один козак позбувся голови через жінку. Настав час, коли власне життя можна було виміняти на чиюсь смерть. Як шмат мила на фунт тютюну.

Ні, душа йому підказувала, що зрадою тут не пахне: тривога не та, яка віщує небезпеку. Це був не нудотно-огидний холод, а так — ніби серце у грудній порожнині стало оголеним.

Дух згарища не могли пересилит навіть пахощі весняного вечора. Ворон під'їхав до стодоли, зіскочив з коня і ще раз роззирнувся. Ніде ні лялечки (чорногуз, і той покинув своє болітце), безкрая тиша стояла над вечірнім полем, якась нежива, не така, як у лісі.

Може, тому так голосно зарипіли двері, коли Ворон їх прочинив і ступив у застояну сутінь, пропахлу злежаною соломою. Та ось він уловив дражливий подих жіночого тіла — марево з якогось іншого, давно зниклого й забутого світу, про який він намагався не думати, хіба само навіється у хвилину слабкості чи напівсну.

Він і тепер дивився на неї, як на сутінкову оману, дивився, не знаходячи слів, і Тіна сказала найрозумніше, що тільки можна було сказати тієї хвилини:

— Заведи коня до стодоли.

Справді, так було безпечніше, осьде зовсім недавно по-дурному попався отаман Скирта: заглянув на часину до знайомої вдовички, пустив свого буланого до обніжка попастися, а якийсь лакуза впізнав його коня, і Скирту застукали. Почувши, що пахне смаленим, отаман висадив вікно, яке виходило на городи, хотів було вискочити, та пройма виявилася замалою для нього — недарма ж Скиртою звався. Застряг у тому вікні — ні вперед, ні назад, москалики вдесятьох витягували.

Мудей те все наче знав, бо, як тільки Ворон ширше прочинив двері, без жодних запросин зайшов до стодоли й став у порозі —

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

здоровенькі були! — ну, здоровий будь, привіталася Тіна, будьмо знайомі, який красень, сказала вона, підійшла до коня, обняла його і притулилася щокою до гривастої шиї, а Мудей, стерво таке, солодко примружив очі і ледь не замуркотів по-котячому, атож, замість того, щоб сказати, навіщо ж я тобі, ясна пані, навіщо тобі чотиринога коняка, як ось перед тобою такий чоловік, як золото, обніми ж і його, приголуб, поцілуй, і Тіна, мовби почувши це побажання, обернулася до Ворона, стала навшпиньки і широко, м'яко поцілувала його в губи, а він, розстебнувши бекешу, так жадібно пригорнув її, що Тіна застогнала: не мучся, візьми мене, видихнула вона, увійди в мене; можна було пропасти лише від тих слів, що вона йому дарувала, — простора бекеша розіслалася на соломі, яка вже пахла не прілістю, а молочним колоссям, його руки заблукали в її одежі, та Тіна сама подалася йому назустріч усією жіночою статтю, дала так гаряче й щедро, що він насилу стримався, аби відразу не пролитися в неї рікою, там цілий Тясмин набрався в ньому за зиму, і він з усіх сил тримав спусти, як тримають їх у водяному млині, перш ніж пустити воду на колесо, та за першого разу все-таки довго не витерпів, і коли її тілом пробігла судомна дрож, коли із обцілованого ним відкритого рота вирвався досі гамований крик, він відчув гостре блаженство злиття з її плоттю і в останній мент відсахнувся, аби вона, чого доброго, не зачала, проте Тіна знов усією собою припала до нього — не треба боятись, я твоя, твоя, твоя…

Потім вони лежали обличчям одне до одного, вустами до вуст, і тихо так розмовляли.

— Тобі зараз можна? — спитав він.

— Що можна? — Тіна вдала, що не зрозуміла його.

— Ну… це…

— Ти такий сором'язливий? Тоді скажи просто: спати з тобою.

— Це не просто, це дуже любо — спати з тобою, — сказав він. — Але я про те, що ти… не боялася. Чув, є в жінок такі дні.

— Ти забагато знаєш. Ні, у мене не ті дні, про які ти кажеш.

— Ти хочеш дитину?

— Якби так сталося, я б її зберегла.

— Навіщо тобі дитина без батька?

— А ти хіба хто?

— Мене не буде, — сказав він.

— Як не буде?

— Сама знаєш.

— Ти не кохаєш мене?

— Ні, якраз я тебе дуже кохаю.

— Повтори, — попросила вона.

— Я тебе дуже-дуже кохаю.

— Тоді чому тебе не буде з нами?

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Ти знаєш, — повторив він.

— Нічого я не знаю.

— Наша боротьба програна, — сказав він. — І рано чи пізно…

— Нічого ще не пізно, — перебила вона. — Ми можемо завіятися, де нас ніхто не знайде. Навіть вибратися за кордон. Я чула, що можна перейти Збруч.

— Що за тим кордоном робити? — спитав він.

— Там багато наших, там наш уряд.

— Нашого там уже нічого немає.

— Ми могли б там влаштувати своє життя, — сказала вона.

— Могли б. Тільки це не для мене.

— Чому?

— Тому, що на моєму прапорі не було напису «Воля України або закордон».

— Смерть не обирають, — сказала вона.

— Але вона обирає…

— Тобі й життя ніпочім, — дорікнула Тіна. — Ти ще молодий, а вже розпрощався з ним.

— Неправда, — сказав Ворон. — Я люблю волю. А її можна вигодувати лише кров'ю.

— А якщо на волю надії немає? Сам кажеш: боротьба програна. Кому потрібна ще одна смерть? Ще одна безіменна, зрівняна із землею могила?

— Саме на таких могилах і проростає мета.

— Ти просто впертий, — ображено сказала вона. — Ти зовсім мене не чуєш.

— Чую. Чую, як своє серце.

— Ні, ти до мене глухий. Я так хотіла сьогодні з тобою помріяти.

— Марні мрії тільки додають жалю, моя пташко.

Тіна раптом повернулася до нього спиною, і він відчув, що вона плаче.

— Не треба. Я не хотів завдати тобі болю.

— Я знаю, чого ти мене не любиш, — схлипнула вона.

— Нічого ти не знаєш. Я тебе любив ще до того, як зустрів уперше. Я завжди хотів таку, як ти.

— Ні, ти розчарований. І я знаю чому.

— Он як.

— Тому що взяв мене не дівчиною.

— Уперше чую, — здивувався він. — Уперше чую, що ти не дівчина.

— Ти смієшся.

— Чого б я сміявся?

— Ти все зводиш на жарт, а цього мені не треба, — сказала

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

вона. — Чому ти не спитаєш, як я стала жінкою?

— Навіщо?

— Я думала, чоловікам це завжди цікаво.

— Мені — ні, — сказав він.

— Я хочу, щоб ти знав.

— Мені це не цікаво.

— Я мушу про це розповісти.

— Я й так знаю, що ти нею стала у тринадцять років.

— Як це — у тринадцять?

— А так! Полізла на вишню, ягоди саме налилися й дозріли, ти їх збирала у жменю, кидала до рота — й губи твої, і щоки, і руки червоніли від вишневого соку. Та враз ти побачила, що й по стегнах твоїх стікають червоні цівочки. Думала, роздушила там вишні, а то й не сік був, то з'явився твій перший місячний знак і ти стала жінкою. Хіба ні?

Тіна озвалася не відразу.

— Звідки ти взяв це? — нарешті спитала вона, повернулась до Ворона обличчям, і він відчув таку ніжність, що заболіло серце. Наче те незаймане дівча зійшло до нього з дозрілого вишневого дерева.

— Іди до мене. — Він поцілував її в мокрі очі, а потім довго виціловував білі груди, пестив губами налиті, як стиглі вишні, соски і маленький натільний хрестик, що також напився її тепла.

— Ти своєю бородою залоскочеш мене до смерті.

— Я більше не можу терпіти, дай мені себе ще, моя пташко.

Цього разу він раював набагато довше, до нестями розтягував насолоду, — ти мене розіпнеш, шепотіла Тіна, — і тільки тоді, як зовсім її знесилив, дозволив собі доконечну розкіш.

Знеможена, вона так довго мовчала, що він скучив за її голосом.

— Як ти мене знайшла? — спитав він.

— Де?

— У церкві, на цукроварні, в шпиталі…

— Я тебе й не губила. Я завжди йшла по твоєму сліду, хіба ти не зрозумів?

— А в дивізійному штабі в Умані?

— Ні, там я побачила тебе вперше.

— І чому ж так швидко попрощалася?

— Ну, я не та курочка, яку можна зразу топтати.

— Авжеж, ти моя білогруда пташка, — сказав він. — Але ж ми могли більше й не зустрітися.

— Ні, не могли, — заперечила Тіна.

— Чому?

— Бо я пташка перелітна, а світ цей такий маленький. Я тільки щодня молилася, щоб ти не загинув.

— Я це відчував і не раз виживав твоїми молитвами. Коли мені

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

передали шапку з вишивкою на шлику «*Вертайсь росою* », я здогадався, чий це дарунок. Спершу подумав: відклінне[32], а потім прочитав ті слова і зрозумів, що ні — це мій оберіг. Тіно, я, грішний, загубив твою шапку.

— Де?

— У бою.

— Краще шапку, ніж голову, — сказала вона.

— Я так і подумав: замість моєї голови Бог узяв твою шапку. Але мені її дуже жаль.

— Ти весь у шрамах.

— Вони не болять.

— Мені аж лячно. Куди не торкнися — рубець.

— А тоді на цукроварні хто все придумав? — перевів він розмову на інше.

— Вони самі попросили розважити їх «какім-то хохляцкім водевільом». Наздирали стільки продподатку, що вирішили влаштувати свято. Мені, як керівниці драмгуртка, залишалося тільки переконати їх, що це найкраще зробити у клубі лебединської цукроварні. Я знала, що ти близько.

— Як у тебе все просто, — здивувався він.

— Але ж роль Шельменка я не давала тому ікластому комедіянтові. Коли він удерся до нас за лаштунки, у мене в самої душа опинилася в п'ятах.

— То такий, — усміхнувся Ворон. — Я його вищиру часом і сам боюся.

— Мені трошки холодно, — сказала вона, пригортаючись до його грудей.

— Холодно? — Ворон, який міг заснути й на снігу, якось не подумав, що вона може змерзнути на простеленій на соломі бекеші.

— Зараз я тебе зігрію. Ще один раз — і ти зодягнешся. Там у мене в баклазі є тепла вода.

— Безсовісний! — аж скрикнула Тіна. — Ти все знав наперед.

— Що знав?

— Що знадобиться тепла вода.

— Ну, це таке… Вода завжди потрібна.

— Ні, ти знав, що зі мною… ляжеш. Ти ловелас!

— Це тільки означає, що я кохаю тебе.

— Ти ловелас, — повторила Тіна. — Я давно чула, що в Чорного Ворона чи не в кожному селі є коханка.

— Справді?

— Я тебе задушу, жеребця ненаситного, — сказала Тіна, але таким тоном, що тільки дужче розпалила його бажання.

---

[32] Відклінне — прощальний подарунок коханому (чи коханій) перед розлукою назавжди.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Навіть Мудей, який самотужки знайшов затишний куток і щось там намацав собі на поживу, почувши про жеребця, перестав жувати і, шельма, нашорошив вуха.

Цього разу Ворон узяв її ніжно, поволі, з усією ласкою, на яку була здатна його зашкарубла натура; він губами блукав по її тілу, як п'яний джміль по квітці, і дивувався, наче ніколи такого не бачив, сильно так дивувався і рівчачкові поміж грудей, і пласкому животику, і виразно випнутому пагорбку, вкритому зовсім не шорсткою, шовковою травичкою, дивувався повнявому випуклому сраченяті, тонким пальчикам, коротко стриженому волоссю і тому, які можуть бути холодні зуби у спраглому жіночому роті. Її тіло було для нього цілим світом з лісами, озерами, пагорбами, рівчаками, долинами, цілющими джерелами, пахощами і тією таїною, якої нікому й ніколи не розгадати.

— Мені вже не холодно, — сказала Тіна, але він щільно загорнув її у бекешу і так, як сповиту дитину, взяв на руки.

— Спочинь, моя пташко. Незабаром нам вирушати.

Ворон упіймав себе на тому, що навіть до неї, до Тіни, звернувся, як до козаків перед походом — вирушати.

Тіна заплющила очі, принишкла й дихала так тихесенько й рівно, що йому здалося, ніби вона заснула. Ворон боявся поворухнутися.

— Звідки ти взяв ту дівчину? — раптом озвалась вона.

— Яку дівчину?

— Що рвала стиглі вишні.

— А хіба з тобою не так було?

— Тепер мені здається, що саме так. Чим більше я про це думаю, то, все мені бачиться, ніби так воно й було.

— Отож-бо.

— Але звідки ти це міг знати?

— Побачив, от і все. Коли дуже захочеш, то можна.

— А що ти ще можеш про мене побачити?

— Нічого. Мені й цього достатньо.

Вона помовчала і, не розплющуючи очей, сказала:

— Але я повинна це розповісти.

— Ти про що?

— Про те, що тобі не цікаво. Я не хочу його тримати в собі. Мене…

Тіна затнулась, ніби слова їй зав'язли в горлі.

— Мене зґвалтували «дайоші»[33].

Він тільки відчув, як у скронях бухнула кров.

— Їх було троє, — сказала вона.

---

[33] «Дайоші» — кримінальні бандити з дезертирів Червоної армії, котрі часто маскувалися під повстанців. Від російського слова-гасла «дайош!».

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Припини.

— Вони вночі прийшли до хати баби Марії, у якої я квартирую. Котрийсь постукав у вікно, сказав, що він із загону Чорного Ворона. Баба Марія вагалася, а я попросила її відчинити. Від одного твого імені я дурію, тому й не думала про обачність. Сподівалася щось почути про тебе…

— Я кохаю тебе, — сказав він.

— До хати їх зайшло троє, і як тільки я побачила ці плескаті морди — «жрать давай!» — одразу зрозуміла, хто вони. Та було пізно. Бабу Марію вони замкнули в коморі, а тоді накинулися на мене…

Вона примовкла, та, зібравшись на силі, продовжила:

— Може, ти цього не знаєш, але дорослу жінку чи дівчину зґвалтувати нелегко. Одному зовсім неможливо, поки вона при силі й при пам'яті. А в мене раптом десь узялася така сила… Я кусалася, відбивалася руками й ногами, дряпалася так, що на їхніх фізіономіях зоставалися криваві смуги. І вони б мені нічого не зробили, якби один кацапчук — миршаве таке, з червоною родимою плямою на півщоки — не забив мені памороки. На столі стояла макітра з макогоном, баба Марія наготувала, бо другодні якраз було Маковея, і той мерзотник ухопив макогона… — «я тєбє щас ето дишло засуну…» — і вдарив мене ззаду по голові…

Ворон слухав її з якоюсь відчуженістю, наче сталося те не з нею, а з кимось іншим, далеко й давно, хоча краєм свідомості завважив: на Маковея… Вистава на цукроварні відбулась після того… Тіна прагнула помсти… Червона пляма на півщоки…

Він поклав її, загорнуту в бекешу, на солому, сліпо, навпомацки став шукати кисет і, коли знайшов, довго скручував цигарку, розсипаючи тютюн неслухняними пальцями. У стодолі зовсім стемніло.

— Я мусила тобі це розповісти.

Вогник сірника освітив його застигле, аж кам'яне обличчя.

— Полегшало? — спитав він.

— Так.

— То й добре.

Він жадібно затягувався крутим димом бакуну, і з кожною затяжкою вогник цигарки вихоплював із пітьми його камінне, із бриластою бородою лице. Нарешті докурив і, не знаючи, куди подіти недопалка в такому займистому місці, здушив його пальцями.

— Ти гидуватимеш мною? — спитала вона.

— Не смій такого казати. Ніколи не смій, чуєш?

— Я не хочу, щоб ти мене терпів… з жалю.

— Перестань, а то я…

— А то що?

— А то візьму дубця й надаю по сраці.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Надавай, надавай!

Ворон розкутав на Тіні бекешу, перевернув її на живіт сраченям догори, але, не маючи під рукою дубця, покарав інакше.

— Солодка покута, — з тамованою радістю мовила Тіна, коли він уже сів і заходився скручувати нову цигарку.

Кінь у своєму кутку цього разу аж форкнув.

— Він що — нас підслуховує? — спитала Тіна.

— Хто? — не зрозумів Ворон.

— Мудей.

Він, тугодум, від подиву не знав, що сказати.

— Звідки ти знаєш, як звуть мого коня?

— Я про тебе знаю усе.

Господи, здається, так воно і було. «Я завжди йшла по твоєму сліду. Хіба ти не зрозумів?» Зрозумів, моя пташко.

— А що це означає — Мудей? — спитала вона.

— Не знаю, — знизав плечима Ворон. — Це, мабуть, щось по-конячому, він же тобі не пояснить. Але мені подобається.

Він припалив цигарку, і тепер його лице, на мить освітлене вогником, видалось навіть веселим.

— Я колись теж курила, — похвалилася Тіна. — Як навчалася в Уманському училищі, ми з дівчатами курили навіть махорку, щоб перебити голод. Ти знаєш, що тютюн перебиває голод?

— А ти знаєш, що взимку падає сніг? — підкусив її Ворон.

— Ох, яка ж я дурепа, зовсім забула! Я ж принесла тобі вечерю. А ти мені так закрутив голову, що все як заорало.

Вона швидко налапала в темряві кофтину, натягла її через голову і, метнувшись десь до порога, принесла торбину. Виклала перед Вороном смажену курку, півпаляниці, журавель[34] горілки, не забула й михайлика та сільничку.

Він наповнив михайлика, подав Тіні.

— Зігрійся трохи. Щоб удома не журилися.

Відпивши ковточок, вона довго ловила ротом повітря, поки не відщипнула шкуриночку хліба.

— Ні, так діло не піде, ану призволяйся, — він одірвав і подав їй ласе стегенце.

— У мене Великодній піст, — відмовилась Тіна.

— Он як. Тоді вибачай. Наш лісовий режим посту не передбачає.

Ворон наповнив михайлика по вінця, — за тебе, моя пташко, — і випив до дна.

Відриваючи курятину великими шматками, він щедро її присолював і їв так смачно, що лящало за вухами. Ворон скучив за

---

[34] Журавель — пляшка з довгою тонкою шийкою.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

доброю їжею, а що вже казати про їжу з жіночих рук, та ще й із рук коханої, яка зараз сиділа поруч і не зводила з нього очей. Поки він їв, Тіна не потривожила його жодним словом, наче Ворон справляв якийсь священний ритуал, що вимагав тиші і неабиякої зосередженості. Потім вона подала йому рушничок, Ворон, змочивши його горілкою, ретельно витер губи і руки.

— Дякую тобі, моя пташко.

— Я така п'яна, — прошепотіла Тіна.

— Ти в мене дограєшся.

— Знову візьмеш дубця?

— Візьму добру палицю.

Ворон підвівся, відійшов у куток до Мудея, попорпався в сідельній сакві й повернувся в їхнє кубельце.

— Я для тебе припас подарунок, — сказав він. — Це тобі роса за ту шапку.

Вона взяла з його рук невеличке, приємне на дотик пуделко, відкрила його, а Ворон тим часом креснув сірником.

— Ах!!!

На золотому персні блакитно спалахнув діамант, завбільшки з горошину, довкруж якого росою блищали такі само, тільки дрібніші, камінчики. Сірник догорів до пальців, поки Тіна спитала:

— Де ти взяв таке диво?

— Не бійся, не вкрав.

Торік на станції Фундукліївка вони перестріли поїзд Ростов — Київ, де в одному з вагонів якесь чекістське цабе везло цілу скриню награбованого золота й коштовного каміння.

— Куди ж я зодягну отаку красу? — не могла прийти до тями Тіна.

— Ти ще не таке заслужила. Приміряй.

— На який палець?

— А на який зодягають вінчальний перстень?

— Якраз, — сказала вона. — Саме на нього він і прийшовся.

— От бачиш? Я знав, що його зробили для тебе.

— Слухай… — голос її прив'яв. — А може, це твоє відклінне? Тоді я його не візьму.

— Ну, що ти? Навпаки… Принаймні…

Він ледь-ледь не сказав: «Принаймні за цей перстень тебе переведуть через кордон, моя пташко».

— Ми тепер будемо бачитися частіше? — спитала вона.

— Авжеж.

— Незабаром Великдень. Я тобі принесу вечерю, як до хрещеного батька.

— Ні, моя пташко, — сказав він. — На Великдень мене тут не

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

буде.

— Чому?

— Не питай і не сердься. Так треба.

Він навіть сам собі не сказав би вголос, що наступної ночі вирушає в дорогу — з насиджених лебединських місць вони переходять ближче до Чорного лісу й Холодного Яру, туди, де його вже заждалися отамани Загородній, Гупало, Голик-Залізняк.

— Коли ж ми зустрінемося? — спитала вона розгублено.

— Коли зможу — дам знать. Я кохаю тебе, моя пташко.

Він знов закурив. У стодолі зависла напружена тиша.

А потім її сколихнуло глухе, протяжне «пу-гуі».

Чи то сич прилетів і всівся на стрісі, чи, може, то кричала нещасна Лящева душа.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Якось уночі до них знову прибився Чорт — Вереміїв ад'ютант, що мав кругле совине лице і такий же, як у сови, закандзюблений ніс. Він підійшов до колиски, злегенька торкнувся її, зазирнув на дитину, аж недобре зробилося Ганнусі — чи не зурочить своїм булькатим оком? — потім дістав кисет, у якому замість тютюну дзвеніло кілька золотих п'ятірок, потрусив ним над колискою і поклав біля дитини.

— Хлопчик чи дівчинка? — спитав Чорт.

— Хлопчик, — відказала Ганнуся.

— А як назвали?

— Батько назве.

— Правильно, — погодився Чорт.

Він сказав, що для того й прийшов, аби вони не втрачали надію, і, випивши чарку та підвечерявши, розповів таку химерну історію, що Ганнуся з матір'ю не спали всю ніч. Почав, окаянний, з того, що Веремія недавно розстріляли в черкаському допрі, але стривайте, мої дорогенькі, не падайте духом, бо й тут усе повернулось навиворіт.

— У Веремія ж був кишеньковий годинник на ланцюжку, пам'ятаєте? — спитав Чорт, і Ганнуся з матір'ю, ще не знаючи, до чого він хилить, боязко перезирнулися й кивнули: був.

— Срібний, — сказала Ганнуся. — Веремій із ним ще з тої війни прийшов і дуже глядів, казав, що цей годинник приносить йому удачу.

— Що приносить, то приносить, — підтакнув Чорт. — Я ж оце до того й веду, що в тому годиннику захована якась сила.

— Він же непростий, — сказала Ганнуся. — Там на кришечці

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

напис є: «Веремієві за відвагу».

— Так-так, за відвагу, — кивнув Чорт закандзюбленим носом. — Веремій ніколи не був хвальком, а тут мені якось прохопився, мовляв, ще як служив він у кінно-гарматному дивізіоні, нагородив його цим срібним годинником сам полковник Алмазов. Відтоді, каже, це мій оберіг. Але я не про те. Я про силу його. Отож як схопили Веремія й доправили до черкаського допру, то кинули його в камеру разом із вуркаганами.

А там один спритний злодюга примудрився поцупити в нього годинника. Ні, брешу, — сам себе перебив Чорт. — Веремій закмітив, що той витяг у нього дзиґарика, але замість того, щоб відірвати крадієві руку, — ви ж знаєте, що Веремій це може, — придурився, що нічого не помітив і змовчав. А знаєте чого?

Ганнуся з матір'ю незмигно дивилися на Чорта, який своїми дурними перепитуваннями тягнув із них жили.

— Ні? Не знаєте? — радів чогось Чорт. — Тоді слухайте. Минула якась там година, аж заходять до камери конвойники. «Кто здєсь Вєрємій? — питають. — На виход!» Усі мовчать. «Кто здєсь Вєрємій? Ілі вам шомполамі уші прачістіть?» Мовчок.

Тоді Веремій підходить до вурки та й каже: «Виходь, Веремію, бо через тебе нам тут усім дістанеться». Конвойники його зразу хап і — на допит. Може, злодюга ще був би якось відбрехався, та знайшли ж у нього того іменного годинника, не захотіли й слухати ніяких одмовок, розстріляли. А Веремій за якимсь там разом, як переводили їх, утік. За вурками не так наглядають, як за політичними.

— Якби втік, то обізвався б, — тихо мовила мати.

— Еге, по-вашому це так просто: взяв та й обізвався. — Чорт почухав свого закандзюбленого носа. — Не те врем'я.

— І чого б вони приїжджали до нас, якби знали, що Веремія розстріляно? — спитала Ганнуся.

— А що, знов приїжджали? — здивувався Чорт.

— Дихати вже не дають, — сказала Ганнуся. — Записали мене в ответчики[35].

— Слухай, давай хоч тебе з дитиною заховаємо, — Чорт показав совиними очима на колиску.

— Куди? У ліс, у землянку з оцим писклям?

— Чого ж у землянку? У нас є надійні люди на хуторах.

— Ні, — сказала Ганнуся. — Ще трохи підождемо. Може, вони тільки лякають.

— Може, — погодився Чорт. — Думаю, що поки вони його не

---

[35] Тобто внесли до списку відповідачів, яких більшовики визначали серед «неблагонадійних» селян і розстрілювали без суду на знак помсти за повстанський опір.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

знайдуть, то й тебе з дитиною не зачеплять. Де їм знайти кращу приманку для Веремія? Але знай: нам є де тебе заховати. Будеш у теплі й нагодована.

— До яких пір?

— Поки все перемелеться.

— Мені здається, що воно не перемелеться вже ніколи.

— Усе минає, — сказав Чорт. — Минеться і це.

Він підвівся і став прощатися.

Усе минає, крутиться-вієтьcя, та потім на коло своє вертається, думав крізь сон старезний ворон, що ночував у розсосі петрівчаної груші, теж такої старезної, що сієї весни лиш де-не-де виключила зав'язь. Ворон на хвильку прокинувся, коли рипнули сінешні двері і з хати вийшов вайлуватий чоловік, — навіть у темряві легко було розпізнати його сучкуватого носа. Чорт сів на коня й подався у ніч, а ворон, примруживши очі, знов підпустив до себе напівсон-напівмарення, бо який міг бути глибокий сон у його літа? Він прожив заледве не триста літ, і це був щасливий рідкісний випадок, бо якщо природа й подарувала їм, воронам, таке довголіття, насправді мало хто дотягував і до ста. Більшість гинули ще замолоду від голоду й холоду, від хвороб, що повсякчас переслідували вороняче плем'я. Особливо ж недуги чіплялися до їхніх ніг, які часто підводили, — виходило так, що коли тобі дано крила, то ніг і не треба; а якоїсь зими линув дощ, потім зненацька вдарили морози й кригою скували воронам мокрі крила так, що вони не могли літати й дибали по землі немічними ногами, поки їх не переловили лиси. Ворон тоді врятувався, заховавшись у порожню лисячу нору, його не знайшли, бо ніхто ж не шукає добра у себе під носом. Так ось і в цьому краї: скільки ворон себе пам'ятає, сюди лізуть та й лізуть якісь заволоки, а люди тутешні змушені покидати домівки і йти до лісу, щоб боронити свій край; приплентачі ж сунуть і сунуть хмарами — йдуть пішо, їдуть на конях, на возах, навіть придумали такі залізні полози, якими біжать цілі хати, напхані людом, ще й курить над тими хатами. Двісті літ тому їх не було, але коїлося тут те саме, думав ворон, скрізь панували приблуди, тутешні сміливці святили в лісах ножі, тепер вони знов об'явилися, бо все вертає на коло своє і нічого нового немає під сонцем; люди схильні чинити зло, і, скільки ворон себе пам'ятає, те зло брало гору; люди — чудернацькі створіння, вони постійно вбивають одне одного, тоді як ворони й кігтиком не зачеплять живої істоти, ось і він, чорний ворон, навіть за найлютішої голоднечі не задер ні горобця, ні найдрібнішого мишеняти. Дохлятину, стерво, падло — так, їв, навіть викльовував очі з трупів, бо їх все одно не підняти й не оживити. Смерть є смерть, думав ворон. Десь і моя походжає вже недалечко.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

І ось, нарешті! Ждали-виглядали й таки діждалися.

Це було ще не гасло, але його час підоспів. З-за кордону прибули два емісари Юрка Тютюнника, які розпочали підготовку до загального повстання. Сталося це тоді, коли ми, як ніколи, вагалися, потерпали від перевтоми, а то й гострих суперечок.

Хоча влітку 1922-го ми ще так давали комуні, що з неї сипалась тирса. Чихвостили продзагони, чрезвичайку, міліцію, чонівців, трусили червоні установи, колошматили всіляких активістів, котрі боялися нашого духу, десятою дорогою обминали ліси, добачаючи месника в кожному дереві й кущику. Часом здавалося, що до нас повернулося завзяття, яким повстанство горіло у своєму зачині; селяни знов почали поглядати в наш бік, адже після тривалого голоду наближалися жнива, на які окупант уже роззявив ненаситну пельку. Нікому не хотілося віддавати своє, набуте тяжкою працею, і — чудасія — Ларіонові Загородньому навіть жиди почали підсобляти в Златополі, щоправда, просили отамана видати їм письмову подяку із тризубовою печаткою від найвищого партизанського командування, на що Загородній питав їх зі своєю незмінною усмішечкою: «А якого ж вам ще треба командування, вищого за мене самого?» — «Якби ваша ласка, пане отамане, то від отого, що сидить у Тарнові», — казали всезнаючі жиди. «Добре, — погоджувався Загородній, ховаючи шкіряного мішечка з миколаївками до кишені чумарки. — Я передам генералу Тютюнникові, буде вам і подяка, й печатка. Від самого Петлюри».

Однак, я ж кажу, не все так гладенько було в наших лавах: усі знали, що післяжнивна пора найкраща для широкого виступу, та як його бути — кожен трактував по-своєму, отамани вагалися, яка тут тактика ліпша. У тій суперечці побили горшки Гупало і Загородній: Денис казав, що треба тимчасово зачаїтися і не чіпати червоних, аби не підставляти селян під розправу, а Ларіон, навпаки, вважав, що саме настала пора духопелити продзагони та іншу червону сволоту.

І ще б нічого, якби сварилися тільки за те, як воювати, а то ж Гупало згарячу візьми та й ляпни до Загороднього:

— Тобі, Ларику, добре хоробрість показувати, — тріпнув він своїм піваршинним оселедцем. — А в мене самих тільки братів та сестер дев'ятеро. І кожне ходить у заручниках.

Гупало враз схаменувся і прикусив язика. Бо що ж тут доброго, як торік, саме на Ларіонів день народження, окупанти спалили його хату, батька Захара розстріляли на місці, а вагітну дружину й тестя закатували в Єлисаветградській ЧК на допитах.

— Я тобі не Ларик! — одрізав Загородній. — Ларик на базарі свищиками торгує. — Він, як завжди, усміхався, але в тій усмішці було стільки смутку, що краще б він гнівався.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Вибачте, пане отамане, — опустив очі Гупало. — Вибачте, не подумав. Я ж не від того, щоб чавити червону мерзоту. Але треба робити так, щоб це не окошилося на безвинних.

— А ми з тобою винні? — гостро спитав Загородній.

— Ми вояки, знали, на що йдемо. А зараз, поки все з'ясується, я закликаю до обачності.

— Що з'ясується? — ще різкіше спитав Загородній.

— Становище за кордоном, — сказав Гупало.

— За яким кордоном?

— За тим, де наш головний повстанчий штаб.

— Срать я хотів на такий закордон з високого дерева! — скипів Загородній. — Ти й досі не втямив, хто ми для них? Одного не можу второпати: якщо Петлюра з Тютюнником уже не збиралися вертатися в Україну, то чому ж вони, такі розумні, не передали свої повноваження комусь іншому? Невже у них там не знайшлося людини, здатної керувати боротьбою отут, у своєму краї, а не давати вказівки з чужого болота? Я вважаю, це злочин! Злочин, за який вони мусять відповісти…

— Тпр-р-ру! — перебив його Гупало. — Ми далеко заїхали.

— Це я далеко заїхав? — і далі паленів Загородній. — Це я закликав вас до саморозпуску? Чи ті, що возили курвів у хвешенебельних вагонах? А може, й зараз сидять із ними в заграничних ресторацiях…

— Годі вам, — втрутився я в суперечку. — Спершу наведімо лад між собою. Аби менше сваритися, нам потрібне підпорядкування одному отаманові.

— Навіщо? — здивувався Гупало. — Зараз доведеться діяти невеличкими групами.

— Все'дно мусимо мати єдиного зверхника, — сказав я. — Для дисципліни й узгодження дій.

Щодо тактики боротьби, через яку завелися отамани, то я всією душею був на боці Ларіона. Тому відразу сказав, що на час перебування в Холодному Яру та Чорному лісі підпорядковуюся отаману Загородньому.

Гупало для годиться трохи покрутив носом, почухав корінець оселедця, та потім також зголосився підлягати Загородньому, навіть якщо той зараз накаже засолити на зиму сто діжок червоноголової капусти.

Тоді ми ще не знали, що до Єлисаветграда вже прибули командувач Чорноморської повстанчої групи, полковник Армії УНР Гамалій та його начальник штабу Завірюха — прибули для організації загального повстання і вже шукали до нас найкоротших стежок.

Законспірувавшись у Єлисаветграді на приватних квартирах, вони без поспіху, без метушні розпочали поступове налагодження

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

зв'язків із місцевим підпіллям, з надійними, перевіреними людьми, які б вивели їх на отаманів Холодного Яру та Чорного лісу. Збіглося так, що насамперед вони вийшли на Гупала. Денис мав доброго приятеля Миколу Сильвестрова — сина лісника, який не раз ставав у пригоді повстанцям, і ось цей Сильвестров сказав Гупалові, що з ним хочуть зустрітися полковник Гамалій та сотник Завірюха.

Гупало погодився, але сам призначив день, годину і місце зустрічі — становище вимагало студити й на холодну воду, бо невідомо ще, хто там, звідки і з чим приїхав. Гупало сказав, що ждатиме їх у Чорному лісі на такій-то грабовій просіці о сьомій вечора. Нехай Сильвестров сам проведе їх і покаже дорогу, — при цих словах Гупало поклав руку на ефес кавалерійської шашки і так виразно подивився на свого приятеля, що той зрозумів: у разі провокації його голова покотиться першою.

Надвечір Гупало заховав у грабині двадцять козаків напоготівлі (серед них були і його рідні брати Іван та Степан), а сам у супроводі двох охоронців рівно о сьомій рушив верхи на цибатому жеребцеві до просіки. Ще не доїхав до умовленого місця, як побачив трьох верхівців — Миколу Сильвестрова і двох чоловіків у червоноармійському виряді. Гупало зупинився, зняв із плеча австрійського карабіна (його охоронці Мартин Дорошко та Федір Момса зробили це ще раніше) і, дарма що впізнав Миколу, гукнув сердито:

— Хто такі? Спішитись і покласти зброю на землю!

— Свої! — озвався Микола. — Може, ти ще накажеш і нам самим полягати?

— Покладіть зброю! Я кому сказав?

Коли наказ було виконано, Гупало виїхав на просіку і зіскочив з коня.

— Кажіть, що хотіли!

Перш ніж знайомитися, він дістав із кишеньки срібного годинника на простенькому ланцюжкові, подивився, кивнув сам собі: мовляв, ага, приїхали вчасно, бо якби запізнилися, то ніякий дурень вас тут не ждав би. Потім звів погляд на незнайомців: один із них, зодягнутий, як продзагонівець, у бруднозелену форму, дивився на Гупала з такою щирою цікавістю і захопленням, що йому стало ніяково. Гість мав біле обличчя (відразу видно, що не лісовик), трохи видовжене, мовби здивоване, та водночас уважне і чемне.

— Сотник Завірюха, — міцно потис він Денисові руку.

Гупало у відповідь не назвався, лише кивнув і перевів погляд на другого: ага, якщо то Завірюха, то, виходить, оце перед ним і є полковник Гамалій. Його обличчя видалося Гупалові навіть знайомим, і справді — у другому гостеві Денис раптом упізнав… Ялисея Лютого, з яким у 20-му воював у Степовій дивізії Костя Блакитного. Гупало знав, що тепер Ялисей має свій загін, гуляє біля Кривого Рогу, проте аж ніяк

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

не сподівався побачити його в ролі полковника Гамалія.

— Ні-ні, Денисе, я не командир Чорноморської групи, — сказав Ялисей, побачивши, як здивувався Гупало. — Полковник Гамалій сьогодні не зміг приїхати. А я супроводжую сотника Завірюху, щоб ти не мав підозр.

Таке пояснення не сподобалося Гупалові. Хоча він добре знав Миколу Сильвестрова і Ялисея Лютого, сповна не вірив нікому: люди зараз скурвлюються на очах і ще не такі потрапляли в чекістські тенета. Ну, і знов-таки — домовлялися так, а вийшло інакше — замість Гамалія приїхав його заступник Завірюха. Ні, це Денисові було не до шмиги.

— Бачу, ти нам не радий, отамане, — сказав Лютий. — Невже не довіряєш?

— Я не отаман, — набурмосився Гупало.

— Як не отаман?

— Я тепер Гупало-Гарасько і лише тимчасово очолюю загін.

— Он як! — Лютий здивовано подивився на Сильвестрова, мовляв, а це що за новина? Той тільки знизав плечима. — А кінь у тебе отаманський!

— Прикупив у начальника Знам'янського гарнізону, — Гупало трохи пом'якшав, згадавши, як «купував» жеребця.

— А самого начальника спровадив до небесної канцелярії? — весело спитав Лютий.

— Ні, там його не прийняли. Віддав звірині на вечерю.

— Молодець! А ще придурюєшся, що ти не отаман. Ми, Денисе, прийшли до тебе не ляси точити. Настала година, якої ми всі не могли діждатися. Веди нас до загону, сотник Завірюха має серйозну розмову.

— Справді, — озвався Завірюха, котрий досі чемно мовчав. — Ми гаємо час.

— Не метушіться, — остудив його Гупало. — Вам немає куди поспішати, бо ще невідомо, чи я вас випущу з лісу.

— Ваша обережність заслуговує схвалення, — сказав Завірюха.

— А як інакше? Я вас не знаю і вам не вірю. Так що вибачайте.

— Хіба вам друзі не пояснили?

— У мене немає друзів, — одрізав Гупало.

— Ну, це вже занадто! — спохмурнів Завірюха. — Або ми їдемо до загону, або повертаємо голоблі назад.

— Ні, сядемо і поговоримо тут, — наполіг Гупало. — Як маєте що сказати, то я послухаю. А як ні — тоді ще подумаю, в який бік вам повертати голоблі.

Гупалові охоронці Мартин Дорошко та Федір Момса, які сиділи на конях, тримаючи рушниці навпереваги, весело переморгнулися: оце по-нашому!

Гупало кивнув їм, щоб зоставалися на місці, а сам відвів гостей

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

убік, де вони повсідалися на землю. Виявилося, що Завірюха таки мав що сказати, і невдовзі отаман відтанув. Сотник дедалі більше викликав у нього довіру, бо говорив мовби вустами самого Гупала, говорив про те, що давно у всіх накипіло на душі.

Казав, що ми маємо останній шанс підняти повстання проти московського окупанта по всій Україні, але для цього потрібна єдність усіх повстанчих і підпільних сил під одним проводом.

Наші збройні сили, які тепер за кордоном, казав Завірюха, прийдуть сюди великою потугою. Із-за Збруча виступить щонайменше тридцять тисяч вояків трьома групами: генерал Безручко поведе частину війська на Київ, генерал Удовиченко — на Одесу, Тютюнник на чолі кінноти вирушить між двома арміями на Холодний Яр і зробить його центром загального руху.

Але до того, казав Завірюха, ми здатні власними силами підняти велике повстання, тільки для цього потрібні послух і дисципліна. Треба зібрати всі загони в єдиний кулак, викорінити самочинство, негайно провести з'їзд усіх отаманів, узгодити дії і призначити дату загального виступу.

Почувши про з'їзд усіх отаманів, Гупало знов насторожився.

Діло, звичайно, добре, але й непросте. Може, це каверза чекістів?

— З якими отаманами можете організувати нам зустріч? — спитав Завірюха. — Наступного разу неодмінно буде й полковник Гамалій.

— А хто вас цікавить?

— Загородній, Чорний Ворон, Голик-Залізняк…

— Я спробую зв'язатися з ними, — обережно сказав Гупало.

— А на коли планувати зустріч?

— Не раніше як через тиждень. Я дам знати через Миколу.

За розмовою Гупало не помітив, як смеркло, тож, коли Завірюха дав йому письмовий наказ командувача Чорноморської повстанчої групи (виведений від руки на аркуші у клітинку), він уже не міг його прочитати і сказав, що зробить це в таборі біля вогнища.

3

> «Бандитский террор по прежнему свирепствует в районах, прилегающих к Холодному Яру, Черному и Чутовскому лесам, обстановка здесь напоминает времена расцвета повстанчества. Кроме того, банды располагают большими потенциальными силами в виде подпольных организаций, повстанкомов и «таемных сотен», которые усиленно готовятся к всеобщему восстанию, чтобы по

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

первому же сигналу влиться в ряды действующих отрядов. Вновь отличается банда Черного Ворона; 11 июня она совершила налет на торфяные разработки у Ивановой гребли, что в 7 верстах северо-западнее города Смелы, ограбила склады, после чего разбросала листовки с призывом «Бий комуністів і кацапів!»

6 августа с бандитами состоялся бой летучего отряда 73 полка под командой начальника уездучастка Зоммера-Чарина, в результате которого убит сам комполка Зоммер-Чарин, погибли также три комвзвода, один политрук, двенадцать красноармейцев. Вообще бандиты чувствуют себя слишком свободно, разъезжают по селам и хуторам, как по своей вотчине. Крестьяне Сентовской волости с Куликовских хуторов рассказывают, что к ним часто наведываются лесовики, берут продукты, фураж, причем за все взятое тут же платят с лихвой. Денег у них полно всяких — советских, романовских, польских, петлюровских…

В последнее время банда Черного Ворона часто действует совместно с бандой известного главаря Загороднего; обособленно держится от них атаман Гупало, который, однако, затаился в Черном лесу в нескольких верстах от станции Хировка, то есть в зоне, объявленной нами вне закона, где каждый встречный подлежит расстрелу на месте без каких-либо выяснений. Следует обратить внимание на этого коварного и, по всей видимости, опытного разбойника — ему около 35 лет[36], носит вызывающий полуаршинный оселедец, любит наизусть почитать перед бандитами стихи Шевченки.

Говорить о серьезных распрях между атаманами не приходится, ибо есть сведения, что Черный Ворон опять ранен и отлеживается в логове своего собрата Гупала…

Полномочный представитель начштаба Глазунов.

П. п. начальника оперотдела Семенов.

Верно: делопроизводитель Дьяконов».

(Витяг з інформаційного зведення Кременчуцького штабу ЧОН від 20 серпня 1922 року.)

Простеливши на траві свою «вихідну» бекешу, Чорний Ворон

---

[36] Насправді Денисові Гупалу було тоді 24 роки, Ларіонові Загородньому, як Мефодію Голику-Залізняку, — 25. Переважна більшість отаманів були приблизно такого ж віку, але суворі умови повстанського життя накладали глибокий відбиток на зовнішність лісовиків, тому сексоти перебільшували їхній вік.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

лежав у холодку край невеличкої галявини, піджидав, поки хлопці приведуть «дорогого гостя», і намагався щось мережити лівицею в потертому записничкові. Ніякого дідька не виходило, йому шаблю легше було тримати в лівій руці, ніж цього недогризеного олівчика, а правиця поки що зовсім не слухалася — недавно куля зачепила її біля ліктя, пройшла, слава Богу, повз кістку, проте розірвала вену і Ворон втратив стільки крові, що геть підупав на силі.

Поранило його серед ночі: спершу вони з Ларіоном Загороднім наскочили на червону залогу в селі Федвар, — дізналися, що окупанти роздали зброю місцевим мухоморам[37], аби ті боролися з бандитами, таких «сміливців» виявилося зо три десятки, і вони, пришелепки, серед білого дня відкрили по лісовиках безладну стрілянину, тож довелося надавати чортів, забрати на тачанки їхню дармову зброю, а Вовкулака ще й конфіскував червоного прапора з довжелезним написом-покручем: «Пятый Всеукраинский съезд Советов рабоче-селянских и червоно-казачьих депутатов». Збадьорені трофеєм, налетіли ще й на Дмитрівку, однак несподівано наштовхнулися на кавалерію 75-го полку і змушені були дати тягу назад. Порятувала їх ніч, та не всіх.

Загинув Матвій Момот, найстарший із трьох мурзинських братів. Двоє молодших довго несли його на руках, «щоб не так боліло», але Матвію вже було однаково.

Ворона вкусило за лікоть. Думав, так, звичайна подряпина, і не зважав на неї, аж поки не відчув, що кров із рукава цебенить струмком, а темрява в очах зовсім не та, що буває вночі. Сором сказати, але він знепритомнів і не бачив, хто його підхопив і поклав на тачанку, як доправили до табору Гупала, куди потім привезли аж із Знам'янки лікаря із зав'язаними очима, здорового, схожого на ветеринара чолов'ягу, котрий, одначе, заштукував Воронові розірвану вену так, що «не бійся, рука не всохне», але не всохла рука й тому козакові, який знов зав'язав лікареві очі й повіз його на Знам'янку, як сліпого крота.

Тепер Ворон відлежувався в таборі Гупала, потроху набирався сил і сердився на Вовкулаку, який те й робив, що чіплявся до нього з їжею, «помічною від безкрів'я», приносив йому то сир, то масло, то сирі яйця, а це припер ворок моркви, і Ворон не витримав, сказав, щоб забрав цю городину геть, бо він не заєць і кров у нього також не заяча, тож віддай цю лакомину Ході, той перетрощить її — тільки лясне, сказав Ворон, а собі лишив скориночку хліба й глечик молока, який тепер стояв біля нього в холодку під кущем.

Тим часом Гупало, Загородній та Голик-Залізняк поїхали на зустріч із Завірюхою, якого потім приведуть до табору. Сам Гамалій

---

[37] Мухомори — місцеві мешканці, які під загрозою смерті або з корисливих цілей переходили на бік червоних.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

навідається до них через кілька днів, бо тепер має пильну справу — Ялисей Лютий запросив його на раду з отаманами Криворіжжя.

* * *

І знову три десятки козаків замаскувалися у грабовому лісі, а троє отаманів рушили до просіки. До неї було вже палицею кинути, коли гніда Загороднього ні сіло ні впало спіткнулася.

— Денисе, — натягнув повід Загородній, — їдь уперед, а ми за тобою.

— Чого так? — не зрозумів Гупало.

— Коні йдуть не в ногу, — відповів Загородній і поглянув на Голика-Залізняка. — Ти як?

— Як перед першою злучкою, костиль йому в гузно, — зізнався Мефодь.

— Уперед то й уперед, — Гупало торкнув коня острогами.

Під'їжджаючи до просіки, він помітив знайомого вершника, зодягнутого, як продзагонівець, і той теж здаля впізнав Гупалового оселедця, бо відразу рушив назустріч. Вони поручкалися, Завірюха спитав, чому Гупало сам, та потім усе зрозумів: оглядність — мати безпеки.

Над'їхали Загородній із Голиком, але подавати руку не поспішали, відверто промацували незнайомця підозрілими поглядами, навмисно не стримували коней, гарцюючи довкола Завірюхи, а той захоплено поглядав на отаманів, від чого його здивоване лице витягувалося ще більше. Врешті він дістав із поли надійно сховану полотнянку і подав Загородньому: посвідка головного повстанчого штабу за підписом Тютюнника підтверджувала, що він, сотник Завірюха, є начальником штабу Чорноморської повстанчої групи. Загородній знав і Юрка Тютюнника, і його закарлючений підпис, про що не забув нагадати вголос, подаючи полотнянку ще й Голику-Залізнякові — мовляв, на, помацай, це тобі не якийсь костиль.

— Ну що, не фальшива? — задоволено спитав Завірюха, але Загородній відповів по-своєму — теж запитанням:

— Не страшно було їхати з таким документом зоною, яка оголошена поза законом?

— Тут немає нікого страшнішого за вас, пане отамане, — сказав Завірюха, і Ларіон нарешті всміхнувся у свою чорну бороду.

— Тоді гайда до табору! Поговоримо як годиться.

Гупала трохи зачепило те, що Загородній (хай навіть на правах головного отамана) поводиться тут, у Гупаловому гніздовищі, як у себе вдома, кличе гостя туди, куди має право запросити лише господар.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Однак Денис змовчав, розвернувся і першим пустив коня тими стежками, яких тут ніхто не знав так, як він.

Поїхали лісом, який навіть цього ясного серпневого дня дедалі темнішав, перепиняв дорогу гущавинами, чагарями, а проте здавалося, що він, цей дикий праліс, поволі оживає, ворушиться людськими тінями, що тут із-за кожного дерева, із-за найменшого кущика на них дивляться чиїсь пильні очі.

Незабаром Завірюха помітив людські постаті, які поволі виринали поміж дерев, вигулькували з чагарників і з цікавістю дивилися на отаманів, котрі супроводжували до табору, вочевидь, непростого гостя.

Вони під'їхали до галявинки, край якої лежав на простеленій бекеші Чорний Ворон, — його права рука була на перев'язі, поруч на траві лежали карабін, револьвер, записник, стояв глечик із молоком. Завірюха привітався до нього, Ворон вайлувато підвівся, зачепив того глечика, і біле молоко потекло на чорну бекешу. Коли Завірюха зіскочив з коня і простягнув йому руку, Ворон замість потиснути її знов-таки якось незграбно обняв гостя лівицею.

— Я про вас чув давно, — сказав Завірюха. — Радий знайомству. Сильно вкусило? — показав очима на перев'язану руку.

— Я стріляю і з лівої. От тільки писати не вмію.

— Ну, писак і балакунів у нас вистачає. Головне, щоб було кому стріляти.

І от хто-хто, а Завірюха умів говорити, — всі вони, хто приходив із-за кордону, говорили, як шовком шили, ніби брали там спеціальний вишкіл з ораторського мистецтва. Коли Загородній наказав скликати старшин і до кола стало ще десять чоловік, Завірюха виголосив довгу промову, яка, однак, нікого не дратувала, бо всім їм, як до того Денисові Гупалу, здавалося (та воно ж так і було), що це вони самі промовляють його вустами: про розтерзаний край, про несвідомих хохлів, які сунуть шиї в московське ярмо, про благання матері України всім об'єднатися і стіною стати проти чуми; наспів час загального повстання, казав Завірюха, і не закордон ухвалить дату, коли йому надумається, це, панове, вирішите ви самі на раді отаманів, тому прошу вас усвідомити, яка велетенська відповідальність лягає на ваші плечі; ми, казав Завірюха, повинні бути готовими до рішучих змін у методах нашої праці, мусимо перегрупуватися, щоб кожен чітко знав свій район, своє місце відповідальності, щоб ми з вами, панове, діяли за чітко виробленим планом, а не блукали лісами де кому заманеться…

Слова словами, але Завірюха перейшов і до діла — кожному отаманові дав шифр під кодовою назвою «Заповіт», щоб передавати таємну інформацію, вручив також по кілька письмових наказів командувача Чорноморської повстанчої групи, а після того забажав

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

вислухати й самих отаманів.

Але що тут скажеш? Двох думок бути не могло, треба працювати, тільки давайте, пане сотнику, якомога швидше зустрінемося з полковником Гамалієм і визначимо дату наради отаманів.

— Цими днями й зустрінемось, — пообіцяв Завірюха. — А ви, пане Чорний Ворон, бачу, чимось невдоволені?

— Та як вам сказати, — спроквола мовив отаман. — Штабові групи я, звичайно, підпорядкуюся і накази його виконуватиму. Але з однією умовою: поки не буде на те видимої потреби, ніяких перегрупувань і переходів на віддалені місця я не робитиму. Працюватиму на лінії Знам'янка — Холодний Яр — Єлисаветград — Лебедин… Тут мене знають так само, як Загороднього, Залізняка, Гупала, через те завжди можна сподіватися на підтримку селян. А далі побачимо.

— Слушно, — погодився Завірюха і звернувся до Загороднього: — А скільки ви можете виставити шабель — сьогодні і в разі повстання?

— Важко сказати, — відповів Загородній. — Це залежить від того, який вогонь розгориться. Якщо до неба, то вийдуть десятки тисяч, а якщо тільки по команді, то ми з Чорним Вороном, Гупалом і Залізняком виставимо добру тисячу. Це без отаманів Приймака, Свища, Орла-Курки і деяких інших загонів.

— Для початку непогано, — сказав Завірюха. — Бачу, ви тут даремно не відсиджувалися. Я доповім полковникові Гамалію про нашу зустріч, а наступного разу ми приїдемо вдвох.

— Приїжджайте післязавтра, якраз буде Спаса, — порадив Гупало. — Зустрінемося по-козацькому.

— А ви тут ще й не забуваєте свят?

— Якщо ми забудемо про Спас — Спас забуде про нас, — сказав Чорний Ворон.

— Славно. Тільки, на жаль, післязавтра не вийде.

— Тоді присядемо на дорогу, — запропонував Гупало. — Хлопці принесли кавунів і доброї калганівки, вип'ємо по чарупині.

— Хіба що по одній на коня. Самі ж кажете, яка тут у вас зона.

Вони як стояли колом, то так і сіли на землю, а в Гупалових руках уже вродився зелений чотиригранний штоф, і на середину трав'яної скатерки покотилися зеленошкурі ранні кавунчики, помідори, печена картопля…

Після того, як чарупина пройшла по колу, досі мовчазного Голика-Залізняка потягло на балачку, і він, діставши з кишені фотокартку миловидого чоловіка у френчі червоного командира, простяг її Завірюсі.

— А вгадайте, хто це?

— Брат? — знизав плечима сотник.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Сват, костиль йому в гузно! — пирхнув Мефодь. — Командир червоного полку, ще свіжий, тільки позавчора засолив.

— Ти диви, — гмикнув захоплено Завірюха. — А по ньому й не скажеш, що мертвий! Це ви такі карточки колекціонуєте?

— Ні, — сказав Мефодь, — дівчатам дарую.

— Навіщо?

— А так. Вони потім пишуть на звороті таких картонок «Гані от Вані» і лякають ними місцевих комнезамівців, щоб ті до них не чіплялися. Мовляв, бачиш, який у мене кавалер, спробуй хоч пальцем торкни — без яєць зостанешся.

— Славно! — засміявся Завірюха. — Виходить, серйозний документ. Сам придумав чи дівчата підказали?

— Сестри, — сказав Мефодь. — Пристали до мене: якщо ти сидиш у лісі, то видай нам хоч такі карточки, щоб менше до нас чіплялися. Я й видав — старшій Сашуні карточку начальника гарнізону, а Зіньці, хоч вона ще не вибилися в дівки, буде фізіономія комполку.

— Славно! А це правда, — обернувся Завірюха до Загороднього, — що ви, пане отамане, недавно заквасили голову повітової чека?

— А вам що, карточку показати?

— Хіба ви їх теж колекціонуєте?

— Ні, кишень не вистачить. Во й той головний чекіст був не сам, а з «таваріщами». О, до слова! — згадав Загородній. — Замість фотокартки я знайшов у його сумці папери, з яких вичитав, що в Гайсині в одній цікавій місцині заховано чимало золота.

— Чимало — це скільки? — спитав Завірюха.

— П'ять пудів! Треба якось наглянути в той Гайсин, га? — Загородній подивився на Чорного Ворона.

Той так криво моргнув, що Ларіон не розібрав: чи Ворон йому підтакнув — аякже, наглянемо, чи дав знак, щоб він менше патякав про гайсинське золото.

Ларіон притих, затуливши рота скибкою кавуна.

— Усе це, панове, добре і навіть романтично, — сказав Завірюха. — Але з кровопролиттям треба припиняти. Через дрібні вилазки можемо загубити велику справу. Віднині, якщо хочете працювати серйозно, то без дозволу штабу групи ви не повинні йти ні на які самочинні акції. Хіба забули, що є наказ головного повстанчого штабу припинити активні дії до нового сигналу з центру?

— Дурне, — сказав Загородній, випльовуючи через нижню губу кавунячі зернята. — Дурний піп, дурна і його молитва.

— Чому ж дурне? — спитав Завірюха.

— Бо з нами ніхто не радився.

— Тут ваша правда, пане Загородній. Тепер усе буде інакше,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

ніхто не знехтує вашою думкою. Ще раз кажу: все повинні вирішувати отамани, які взяли на себе основний тягар боротьби. Але мусить бути і єдиний керівний центр. Тож трішечки потерпіть зі своїм Гайсином і тим золотом. Давайте спершу проведемо головну отаманську раду.

Ворон знов підморгнув до Загороднього, але цього разу Ларіон зрозумів його правильно: нехай собі всяк говорить що хоче, а нам робити своє.

Утім, отамани знали, що Завірюха дурного не каже, але ж і гонор годилося тримати. Насправді сотник їм сподобався. Із-за кордону вперше прибув до них свій чоловік. Коли він, попрощавшись з усіма за руку, підійшов до коня, то не тупцював біля нього, цілячись ногою в стремено, а скочив так легко і спритно, що сумніву не було: по штабах таку кавалерійську виправку не висидиш. Цей чоловік, видно з усього, і пороху нюхав, і шаблю щербив об ворожі черепи.

Загородній із Голиком-Залізняком подалися своїми стежками, а Чорний Ворон зостався в таборі Гупала загоювати рану. Як та кривенька качечка, котру покинула зграя.

Тобі треба радіти, казав він собі, крига скресла, радій, а воно не раділося; тобі треба їсти й набиратися сил, казав він собі, а воно не їлося й не пилося — якась нез'ясовна нудьга напосідала на Ворона, нудьга, яку він ніколи не підпускав до себе так близько, бо вона, ця отрута, гірша за всяку втому, гірша за біль і хворобу. Те, чого він так ждав, було ось уже близько, але якесь важке передчування давило його до смертної туги.

Ворон розпростерся долілиць, шукаючи розради у спогаді про жінку, що лежала колись на цій бекеші й залишила запах свого тіла — тіла, яким навіть подумки так любо мандрувати.

І раптом він ніби кинувся з дурманного сну — звівся на лікоть, сів і гукнув першого-ліпшого козака:

— Послухай, братику, а поклич-но мені Вовкулаку!

— Це отого, що зуби не вміщаються в роті? — спитав братик-гупалівець, який ще добре не знав усіх Воронових козаків.

— А що — у вас теж є Вовкулака?

— Ні, у нас є Вовкодав, Вовгура, Вовчун… але в них зуби як зуби, не ікла.

— Знайди мені того, що з іклами.

Через хвилину-другу Вовкулака вже стояв перед Вороном.

— Я домовився з хлопцями, щоб принесли телячої печінки, це для крові… — заспівав він своєї, але Ворон його перебив:

— Маю до тебе особливе доручення.

Вовкулака жадібно сіпнув ніздрями — давно не мав путньої роботи.

— Візьми ще двох хлопців і прочешіть усі місця, всі закапелки, де можуть ховатися «дайоші». Розпитайте по селах, по хуторах…

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— А навіщо тобі, отамане, здалися ці покидьки?

— Слухай уважно. Промацайте все від Чутянського лісу і, якщо буде треба, аж до Лебедина й Звенигородки. Мені потрібен «дайош» із червоною родимою плямою на півщоки. Думаю, що він тут такий один. Коли знайдеш, дізнайся, чи він був минулого літа в Лебедині.

Вовкулака з усіх сил напружив мізки, щоб часом чогось не проґавити. З таким чудним загадуванням отаман до нього ще не звертався. Кортіло дещо перепитати, але Вовкулака відчув, що це не той випадок, де все йому треба знати.

— Якщо він тиняється в наших краях, то знайдемо, — сказав він.

— Вовкулако, він мені, кров із носа, потрібен.

— Живий?

— Ні, мертвий. Я не хочу, щоб ви з ним морочилися. Коло цього виродка повинні крутитися щонайменше ще два босяки. Цих також спровадь на той світ.

— Убити — і все? — розчаровано спитав Вовкулака.

— Ні, — сказав Ворон. — Зроби те, що ми робимо з ґвалтівниками.

— Зрозуміло.

— Я на тебе надіюся, Вовкулако. Зодягніть червоноармійські форми, прапора не бери, не дурій. Візьми Ходю, він більше за тебе схожий на «червінця». Кого ти ще хочеш?

— Якщо можна, то з нами піде Біжу.

— Добре, візьми цього хранцуза, — всміхнувся Ворон.

Насправді Біжу був наймолодшим із братиків Момотів, який дуже любив це слово «біжу» — що не попросиш його, куди не покличеш, куди не пошлеш, у нього на язиці одне лиш «біжу!» А як почне щось розповідати, то тільки так: біжу, каже, до дівчини, а вона біжить мені назустріч, тоді забігли в кущі, а коли вибігли, то й ніч збігла; ну, добре, хлопці, я вже біжу, бо тре' бігти, а тоді прибіжу й розкажу, куди ми ще бігали. Ось такий був цей Біжу — щира душа, прудкий, безвідмовний, а що вже легкий на ногу, то міг цілий день іти пішака врівень із кіннотою.

— Якщо не знайдете, через тиждень вертайтеся, — сказав Ворон. — Я вже візьму в руки шаблю, і роботи буде багато.

— Знайдемо, — запевнив Вовкулака. — Якщо він не потяг у свою Расєю, то під землею знайдемо. Ну, я біжу? — він показав передні ікла, і Ворон зрозумів, що Вовкулака жартує.

— З Богом.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

1

Ганнусю вели на розстріл.

Літня серпнева днина палахкотіла на все поле квітками, світило сонце, голубіли небеса, щебетало птаство, сюрчали коники, а Ганнусю вели полем, поза городами, вели до Кривого провалля, де вони з Веремієм колись копали скудель на нову хату, а тепер — от як буває! — вона сама мусила лягти в цю глину, і не треба нічого копати, бо яма готова.

Гоцман тоді не приїхав до них через місяць, як нахвалявся, і Ганнуся з матір'ю вже плекали думку, що, може, він про них і забув, а це після Спаса прилетів із цілим загоном ББ, їх чоловік вісім гарцювало кіньми на подвір'ї, поки Гоцман востаннє допитував Ганнусю: «Значіт, єму дарожє бандітская жізнь, чєм ти і твой вилупок? Что ж, я саґласєн, пусть будєт так, но таґда, дараґая, прідьотся тєбє самой атвєтіть за всє єво злодєянія, таков нинє закон, ти єсть атвєтчіца, внєсєна в спіскі заложніков, і я, сука, паследній раз тєбя спрашіваю: ґдє твой бандіт?»

— Загинув, — сказала Ганнуся.

— Врьощ, блядіна! — Гоцман сіпнув прищавою шиєю, вихопив наган і наставив на колиску, де, налякана його криком, зайшлася плачем дитина. — Щас спєрва щєнка успокою, а патом тєбя!

— Мене вбий, мене! — кинулася до нього мати, але Гоцман так махнув навідліг наганом, що вона відлетіла до стіни й тихо осунулась на долівку…

— Ґаварі, тварь! — він ухопив Ганнусю за коси, зібрані клубком на потилиці, смикнув, аж свічки спалахнули в неї в очах, коси розтріпалися по плечах і грудях, а коли Гоцман вистрілив у колиску, в Ганнусиній голові щось боляче блиснуло, зрушилося, їй заклало вуха, і вона навіть не зрозуміла, що дитятко живе, хоча воно ще дужче зайшлося плачем, — Гоцман її поки що тільки лякав і пустив кулю мимо, однак Ганнуся вже не думала ні про дитину, ні про себе, а дивилася на це все, як на моторошне сновидіння, в яке втрутитися їй несила, і коли цей приходень наказав узяти дитя і йти з хати, вона так і зробила: взяла сповиток із колиски і, притискаючи його до грудей, пішла.

Її вели за село до Кривого провалля, десь позаду, опритомнівши, голосила мати, на руках кричала дитина, та Ганнуся їх зовсім не чула, вона тільки чула, як співають пташки, сюркочуть коники, бачила все неначе згори, відразу весь світ, де цвіли сокирки, волошки, незабудки, цвіли дрібненькі сині квіточки, яких найжалкіше було покидати, як і тих пташок, отих пташечок ріднесеньких, і Ганнуся, боса, розпатлана, і далі з усіх сил притискала до себе дитину, хоча й зовсім забула про неї, несла ніби якийсь згорточок і думала про весь світ, який вона бачила з

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

високості, вбирала його очима з усіма пташками й квіточками синенькими і промовляла до нього, до світу, так голосно і печально, що люди це чули в селі і потім ще довго переказували одне одному, як Ганнуся, йдучи на розстріл, жалібно повторювала: «Прощавай, мій світе білесенький, прощавайте, пташки ріднесенькі…»

А Гоцман заскакував конем наперед, заглядаючи Ганнусі в обличчя, на яке спадали пасма волосся, і верещав писклявим голосом:

— Так єво анґєли укралі? Таґда пускай і тєбя сєйчас украдут, вєдьомскоє атродьє, а ми пасмотрім, как ето дєлаєтся!

Ганнуся вже давно його не помічала, Гоцмана не було в тому світі, з яким вона прощалася, і це його розлютило ще дужче, — він підвів її до краю провалля, де зяяла така глибина, що страшно було заглянути, а своїм «чопам»[38] наказав спішитися і стати «в ружйо!»

Вони зробили це швидко, стали кроків за десять від Ганнусі й наставили на неї рушниці, однак Гоцман ще не давав команду «аґонь», він хотів ще погратися з нею, допитати, збирався ще взяти в неї дитину й потримати за ніжку над прірвою, може, тоді язик їй розв'яжеться, тому підійшов до Ганнусі, — «дай сюда рєбьонка», — простягнув руки, але Гоцмана вже не було в її світі, там взагалі вже не було людей, а тільки дрібні квіточки-сокирки і маленькі пташки голосисті, які співали Ганнусі востаннє, і вона, також востаннє, сказала:

— Прощавай, мій світе білесенький, прощавайте, пташки ріднесенькі!

Сказала так і поточилася в провалля, не оступилася, ні, а сама кинулася в нього навзнак і полетіла разом з дитиною…

Ганнусю, Ганнусю, душе моя пречиста, хвилинки тобі не вистачило до порятунку, ти кинулась у прірву разом із дитятком, і як же так, як же так, як же так, що розум твій був потьмарений, а ти летіла у провалля з дитиною, так дивно її тримаючи, що коли ти впала на глинисте дно, то навіки затихла, лиш цівочка крові потекла з твого рота, а дитинка завмерла також, тільки не навіки, Ганнусю, чуєш, моя дорога, не навіки, — дитинка заціпеніла від того падіння, та потім знову заплакала, і плач той звістив, що вона жива, тільки поки що ніхто ще не чув того плачу, бо пролунав дужий крик:

— Атставіть!!!

Три червоноармійці вихопилися на конях з лісопосадки, що росла недалечко від Кривого провалля, такої ріденької посадки, що там і заєць не міг заховатися, а тут вискочило три вершники, мовби з якимось важливим донесенням поспішали, і прямо до Гоцмана:

— Атставіть! Єсть пріказ атставіть!

— Кто такіє? Какой часті? — сторопіло лупав на них очима.

---

[38] «Чопи» — бійці частин особливого призначення, від абревіатури ЧОП.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Гоцман ще не прийшов до тями від того, що тільки-но сталося, а тут ці галопники десь узялися. — Я вас спрашіваю, какой часті?

— А ти что, аслєп? Па барьбє с бандітізмом!

Побачивши серед них китайця, Гоцман трохи заспокоївся, але що це воно за «пріказ атставіть» і хто його міг віддати, окрім нього самого, Гоцмана?

— За такоє самоуправство ми винуждєни вас арєстовать! — сказав їхній командир з такою страшною ікластою пикою, що в Гоцмана звело живота. — Ето пріказ самого начдіва Кацапінскаво!

— Каво-каво? — витріщив очі Гоцман.

— Потом узнаєш, — сказав ікластий і приставив дуло карабіна йому до тім'я. — Всєм сложіть оружіє на землю!

«Чопи» рипнулися було опинатися, проте Гоцман, тверезий від холодного дотику дула, подав їм знак підкоритися. Коли їхня зброя лягла на землю, Вовкулака, не маючи часу на вигадки, вистрілив, і тут-таки смальнули зі своїх карабінів Ходя й Біжу. Добра куля трапилася Вовкулаці — мозок бризнув із Гоцманового черепка на «чопів», які, падаючи вслід за ним, навіть не встигли второпати, хто їх отак — без суду і слідства — порішив на місці.

Вовкулака мерщій повернув коня до того краю провалля, звідки можна було в нього заїхати. Ганнуся так і лежала навзнак, бездиханна, ще не застигла, хоча цівочка крові біля кутика вуст уже не текла, пришерхла. Але ще й тепер вона тримала на грудях дитятко, яке пручалося в її обіймах і більше не кричало, а тихесенько зіпало, ловлячи ротиком повітря.

Вовкулака зіскочив з коня, став на коліна, торкнувся Ганнусиної шиї.

Перехрестився.

Потім вивільнив дитину з її обіймів, узяв на руки й не знав, що робити далі. «Аґу, аґу», — якомога лагідніше заагукав до немовляти, але те його «аґу» було схоже на вовче виття. Тоді, витягнувши губи в трубочку, він зацмокав — так само, як цмокав до коня, — і дитина притихла, всміхаючись до Вовкулаки.

Та він і далі не знав, як тут повестися, аж раптом побачив, що сюди біжить нажахана жінка, а за нею, шкутильгаючи, поспішає бабуся — то були Веремієва мати й сусідка її, Танасиха.

Мати впала біля Ганнусі і не зронила ні слова, тільки, заломивши на грудях руки, дивилася і дивилася на свою бездиханну невісточку, а Танасиха накинулась на Вовкулаку:

— Що ж ви, анцихристи, накоїли?

— Це, матусю, не ми, — сказав Вовкулака. — Ми свої.

Він знову зацмокав до дитини, а Танасиха вже голосила над Ганнусею:

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Відкрий же свої оченята, зіронько наша ясная, розтули свої калинові вустонька та промов до нас хоч словечко…

Вовкулака не міг такого слухати, він з дитиною на руках одійшов убік, відвернувся і, коли знов хотів зацмокати до немовляти, губи йому не склалися в трубочку. Вовкулака лиш плямкнув, дрібно закліпав обсмаленими повіками й далі не знав, що робити, але тут до нього озвалася Веремієва мати:

— Синочку-голубчику, Богом тебе благаю, візьми це дитя й заховай десь на хуторах у добрих людей, бо ці знов приїдуть і вб'ють його, а ти заховай, у вас є свої люди по селах і хуторах, хай приймуть його, тільки нікому не кажуть, що це отамана Веремія синочок, бо вони його знайдуть і там.

Вовкулака зовсім розгубився, адже мав іншу серйозну роботу, вони з Ходею і Біжу вже третій день шукали слідів «дайошів», та ще нічого не прочули за чужинця з червоною плямою на півщоки, оце ж у тих вивідинах вони й до цього села нагодилися і випадково натрапили на «чопів», вони, може, і їх обминули б, не маючи права ризикувати, бо ще не виконали загад отамана, але побачили, що нелюди привели на розстріл жінку з дитиною, то Вовкулака не витримав: їх небагато, впораємося.

Вони трохи спізнилися й не врятували цю молодесеньку жінку, живим застали тільки дитя, яке тепер ось треба забрати з собою, бо як тут відмовиш, і Вовкулака вже міркував, де його можна залишити бодай тимчасово по дорозі на Телепине й Пастирське — саме туди стелився їм шлях.

Хлопцям дитинка сподобалася, Ходя також узяв її на руки і так занявкав по-своєму, що немовля принишкло, як зачароване.

— А як його звати? — спитав Вовкулака.

— Ярко, — відказала Веремієва мати.

— Не побивайтесь, матусю… Ярка я в обиду не дам.

Перед тим, як повкидати трупи «чопів» у провалля, вони потрусили їхні кишені, й Вовкулака налапав у Гоцмана в галіфе дві золоті п'ятірки.

— От шкуродерська морда! — він гидливо витер руки об штани, чвиркнув через нижню губу і вже хотів було ногою зіштовхнути труп у прірву, та враз передумав. Розсупонив Гоцмана в поясі, стяг із нього чоботи (нелегка це робота — зняти з мертвого хромовики) і, взявши галіфе знизу, де звужуються холоші, так тріпонув, що Гоцман полетів у провалля, а галіфе зосталися в руках у Вовкулаки. А чого добру пропадати?

Старий чорний ворон, що сидів у посадці на ясені, і тут не прогавив нічого: він бачив, як Танасиха прикотила візочка, а потім вони удвох з Веремієвою матір'ю повезли Ганнусю додому. Чоловіки ж,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

поскидавши трупи в провалля, подалися своєю дорогою, і ворон пошкодував, що не встигне поживитися мертвечиною. Бо хто ж, як не він, мусив простежити за трьома молодцями й подивитися, де вони подінуть дитину.

2

Нарешті прибув до нас і Гамалій. Приїхали вони вдвох із Завірюхою на ту ж таки грабову просіку. Ми зумисне довго до них не виходили, придивлялися здалеку, як вони поведуться, — а раптом котрийсь спересердя обмовиться необережним словом чи ще якось видасть себе. Ми випробовували їхнє терпіння години зо дві.

Гості нервово виглядали нас на просіці і вже хотіли їхати геть, аж тут із лісу викотився на гнідій Ларіон Загородній зі своїм ад'ютантом Тимошем Компанійцем і ще одним козаком: даруйте, панове, вийшла прикра затримка, вибачився Загородній і повів усміхненими очима на огрядного чолов'ягу, значно суворішого за сотника Завірюху, навіть сердитого, може, через те, що примусили його топтатися на просіці ледь не до вечора.

А Завірюха мовив примирливо:

— Будьте знайомі, панове: полковник Гамалій — отаман Загородній.

Ларіон, довго не розбалакуючи, повів їх у бік села Водяного.

На одній із галявин простелив на землі кавказьку бурку: прошу сідати, панове, в ногах правди немає, і тільки тоді десь із-за чагарів, що ворушилися тінями, виплив Голик-Залізняк, з іншого боку виринув Гупало, а я взагалі не з'явився: одне, що почувався ще поганенько, а друге — хай не думають, що всі ми відразу затанцюємо під їхню дудку. Треба ще придивитися.

Гамалій, певна річ, відчував недовіру, відчував і навіть схвалював — а як же інакше? — тому, ніби між іншим, дістав десь із пазухи журнал «Син України»[39] і подав Загородньому.

— Киньте одним оком, пане отамане. Не сприйміть за хвальковитість, показую для ближчого знайомства.

Загородній розгорнув часопис і відразу побачив на фото усміхнене обличчя Гамалія, який ніби запитував у нього: ну як?

Під фотознімком зазначалося, що полковник генштабу Гамалій нещодавно призначений новим командувачем повстанських військ Південної України.

Побачивши, що знімок справив враження на отамана, Гамалій

---

[39] Журнал «Син України» — орган військової місії УНР у Варшаві, його редактором був видатний український поет Микола Вороний.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

додав:

— Тютюнник наполягав, щоб, фотографуючись, я начепив Залізного хреста[40]. Але я цього не люблю. Не в нагородах доблесть. Хіба ні, пане отамане?

— Не в нагородах, — погодився Загородній, передаючи журнал Гупалові.

— А в чому? — Гамалій з цікавістю дивився отаману в очі. — У чому ж вона?

— Найвища доблесть — це померти в бою, — сказав Загородній.

— Браво, отамане! Але ми повинні вижити й принести на шаблях перемогу своєму краю. — Гамалій кинув оком на Гупала й Голика-Залізняка: а як їм «Син України»?

— Чорний Ворон запізнюється? — спитав він.

— Ні, його не буде, — сказав Загородній.

— Як то не буде?

— Ворон поранений.

— Так тяжко, що не зміг з'явитися на нашу зустріч?

— Він втратив багато крові.

— Он як, — спохмурнів Гамалій. — Бачу, пане отамане, ви не дуже поспішаєте виконувати накази штабу. Продовжуєте воювати, як і раніше, а в Цибулевому влаштували справжню різню.

— Як я міг виконувати накази людини, якої в очі не бачив? — здивувався Загородній.

— Невже ви не розумієте, що через такі окремі подвиги можна загубити загальну справу? По всій Україні п'ятий рік панує розгардіяш й отаманське свавілля, яке занапастило не один добрий намір. Усі погоджуються, що далі так працювати не можна, але знов і знов беруться за старе. Зрозумійте ж, нарешті, хто ви. Чи варто ризикувати життям, щоб убити десяток-другий більшовиків? Зараз треба приспати їхню пильність.

— Принаймні я воюю набагато чесніше, ніж вони, — сказав Загородній. — Чому мене називають бандитом, якщо я б'юся з ними відкрито, в бою? А чекісти, знаєте, до чого додумалися? Вони роздали всім лісникам отруйний порошок і під загрозою смерті наказали підсипати мені в їжу. Не вірите? Спитайте в Миколи Сильвестрова. То хто ж тоді з нас бандит?

— Це зрозуміло, — кивнув Гамалій — Але я не про те. Уже найближчим часом, вважайте, у вересні, ми з вами розпочинаємо справу, де неприпустима ніяка самодіяльність. Треба покінчити з розгулом отаманчиків і всіх підпорядкувати єдиному центру. Потрібно взяти на облік усі наші сили, кожного лісовика. Загони об'єднати в полки й

---

[40] Залізний хрест — вища нагорода армії УНР.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

дивізії, закріпивши за ними райони впливу. Пора нарешті розігнати кримінальників, які присмокталися до нашого руху, а непокірних знищити. До чого дійшло! Деякі отамани навіть тримають біля себе полюбовниць.

— Ви перебільшуєте, — заперечив Загородній. — Так, у загонах часом бувають жінки, але вони сумлінно роблять свою роботу. У Холодному Яру я зустрічав козачку Досю Апілат, то вона вартувала трьох чоловіків.

— Я категорично проти, щоб брати жінок до праці, — підвищив голос Гамалій. — П'ятирічний досвід переконав мене, старого партизана, що найбільші наші провали траплялися через жінок.

— То, може, ви нам забороните й… той? — почухав корінець свого оселедця Денис Гупало.

— Ні, те, про що ви кажете, дозволено й треба робити, — всміхнувся Гамалій. — Але на своєму місці. А допускати до справ можна, як виняток, лише тих жінок, що довели свою певність упродовж минулих років. Це переважно дружини чи сестри. Та навіть їх не варто посвячувати у наші плани, а використовувати лише як зв'язкових. Ось прочитайте мій наказ, — він подав Загородньому аркушик у клітинку, дрібно сцисаний від руки.

Пробігши очима вступ про важливість історичного моменту, Ларіон зачепився за суворе застереження: «Всі, хто піде проти інтересів Краю, а також отамани, для яких власний авторитет дорожчий за справу, будуть нищитися через терористичні відділи».

Далі були розпорядження, які прямо стосувалися присутніх отаманів:

> «Командиром Першої кінної Холодноярської дивізії призначаю отамана Загороднього. Дивізії обняти такі терени: Єлисаветград, Новомиргород, Златопіль, Шпола по залізниці Бобринська, Медведівка до Дніпра, Чигирин, Знам'янка. Отаманові Загородньому взяти під свою команду всіх окремих ватагів та козаків, які діють самочинно. У випадку непідлеглості обеззброїти і за невиконання наказу суворо карати аж до розстрілу.
>
> Отаман Голик-Залізняк призначається командиром Першого дивізіону бронепотяга Чорноморської групи, а поки що формувати 1-й полк кінної дивізії.
>
> Командиром 1-го полку призначається отаман Голик-Залізняк, 2-го полку — отаман Чорний Ворон-Лебединський[41], 3-го полку — отаман Гупало. Назви

[41] Гамалій додає уточнення — Лебединський, оскільки в той час був ще один отаман під псевдо Чорний Ворон (Платон Черненко), але діяв він на Криворіжжі і Миколаївщині.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

полків придумати і повідомити в штаб групи.

Командувач Чорноморської повстанчої групи
генштабу полковник Гамалій.
Начальник штабу групи сотник Завірюха.
24 серпня 1922 року. Запілля».

Загородній дочитав наказ, і якби не ота невідлучна смішинка в його очах, то можна було б сказати, що його лице стало зовсім серйозним. Він одразу хотів передати папір Голикові-Залізняку, але Гамалій його зупинив:

— Не треба! Кожен, кого це стосується, отримає персональний примірник. Яке ваше враження, пане Загородній?

— Усе це добре. Але мене цікавить дата початку повстання.

— Ви самі це визначите на отаманській раді, — нагадав Гамалій.

— А коли рада? І де вона відбудеться?

— Скоро. Конспіративне місце її проведення ми планували в Києві.

— Ну, ні, — крутнув головою Загородній. — До Києва я не поїду! Думаю, що й більшість отаманів не погодяться пхатися в такий світ. Давайте щось ближче.

— Тоді пропонуйте самі. Черкаси, Звенигородка, Сміла…

— Це інша річ. Може, Звенигородка? — прикинув Загородній. — А чого, було б непогано. Там і Ґонті-Лютому ближче, давненько його не бачив.

— Думайте, — сказав Гамалій. — Все у ваших руках. На раду прибудуть із-за кордону Тютюнник, Гулий-Гуленко, представники нашого уряду.

Коли пізніше Загородній переповідав цю розмову, щось мені в ній не сподобалося, але я не міг зрозуміти, що саме. Буває ж таке — ось воно крутиться в голові, виляє хвостиком, не дає тобі спокою, а впіймати його не можеш. У тій розмові все було логічно, як і в наказах полковника Гамалія, тому я подумав, що, може, саме ця залізна логіка і насторожує — коли все дуже правильно, бездоганно, тоді виникає сумнів.

Я сказав про це Загородньому, та він тільки засміявся:

— Здається, брате, і тут правда за Гамалієм: ми з тобою одвикли від розумних наказів з-за кордону, так само, як розучилися комусь підлягати.

— А якщо він скомандує знищити за непослух мене? — спитав я. — Ти також підкоришся його наказу?

— Хіба таке може бути? — Ларіон якось розгублено глянув на мене, і в його примружених очах я вперше не побачив усмішки.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

3

«Объединенные банды Загороднего — Черного Ворона — Зализняка постоянно активизируются и в последнее время представляют особенно большую угрозу на железной дороге на отрезке Знамянка — Бобринская. Так, между станциями Треповка и Хировка бандиты остановили товарный поезд, забрали двадцать пять пудов вяленой рыбы, которую спрятали на краю Нерубаевского леса, а сами опять вернулись на ж/д, где застопорили пассажирский поезд. Они проверили документы в пассажиров и тут же расстреляли пятерых работников ГПУ, отняв у них ценный багаж и документы. Вернувшись к Нерубаевскому лесу, они обнаружили, что рыба исчезла, так как ее забрали милиционеры из села Михайловка, которые следили за партизанами.

Кто-то донес бандитам, куда девалась рыба, и это так их разозлило, что они ворвались среди бела дня в Михайловку, милиция разбежалась во все стороны, а банда забрала не только рыбу, но и четыре лошади с двумя телегами, пять мешков муки, три мешка гречневых круп, два бочонка масла, бочонок меда.

Вообще в последнее время замечено, что бандиты формируются в более крупные отряды, и банда Загороднего, по нашим сведениям, на данный момент насчитывает около полторы сотни сабель и до ста штыков, банда Черного Ворона — порядка сотни сабель, причем все его боевики как на подбор, ездят на хороших лошадях, одеты с иголочки. Им удалось переманить на свою сторону даже китайцев, во всяком случае, наш агент видел одного монголоидного бандита, владеющего какими-то особыми секретами рукопашного боя. Сам Черный Ворон чрезвычайно меткий стрелок, однажды выстрелом из револьвера спокойно выбил из рук своего подопечного бандита подсолнух, с которого тот щелкал семечки во время серьезного разговора.

Ныне, получив ранение, Черный Ворон отлеживается в логове атамана Гупало и постоянно что-то пишет в своей записной книжке — то ли стихи, то ли какие-то свои соображения…

Информатор Реут.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Верно: делопроизводитель Хлопушин».

(Із оперативного зведення Кременчуцького відділу ҐПУ від 30 серпня 1922 року.)

За п'ять днів Вовкулака, Ходя й Біжу повернулися до Чорного лісу і знайшли Чорного Ворона в іншому місці, щоправда, теж на галявинці, на тій же бекеші, з тим-таки записником, у якому він лежачи щось мережив олівчиком, тільки цього разу тримав олівчика в правій руці. Побачивши козаків, Ворон звівся на рівні, і Вовкулака завважив, що отаман уже без перев'язі, правиця його одужала, він вилюднів навіть з лиця, а Ворон помітив, що хлопці в доброму гуморі, видно, таки зробили щось путнє. Правда, коней загнали до білої піни а самі нівроку, світять до нього цятками очей на чорних, як засмалені горщики, фізіономіях.

Вовкулака тримав у мішку чималого кавуна, і Ворон ждав, що він зараз причепиться зі своїм частуванням (думає, що всяка червона їда збагачує кров), та якщо Вовкулака це зробить раніше, ніж розповість про їхні мандри, Ворон розтрощить того кавуна об його головешку.

Проте Вовкулаці стачило розуму почати з того, що треба, хоч зайшов він так здалеку (як вони виїхали, де ночували, кого зустрічали), що Ворон його перебив:

— То ви знайшли тих «дайошів» чи ні?

— Зажди, отамане, спершу послухай про все по порядку, бо я забуду головне сказати, — винувато закліпав Вовкулака і знов завів, як вони скрізь питали-розпитували, чи ніхто не бачив таких і таких, — ні, не бачили й не чули, — аж поки не доїхали до Веремієвого села, й ось там таке й таке трапилося; Ворон, почувши ту страшну новину, звісно, вже не перебивав Вовкулаку, і той тепер розкошував у мислі, як сам хотів, поки не добалакався до того, що саме малий Веремійчик-Ярко і вивів їх на банду «дайошів». От як буває в житті, дивувався Вовкулака, це ж треба, як воно часом збігається, філософствував він і так довго розводився про силу провидіння, що навіть Біжу не витримав і вставив свого гривеника:

— Тоді ми побігли на Деменці, прибігаємо, стали під лісом, рознюхали, і Вовкулака пішов до хати, щоб спершу домовитись за дитину, а я побіг…

— Цить! — гримнув Вовкулака на Біжу, аж той голову втягнув у плечі. — Мовчи, коли тебе не питають. Це тобі не Хранція!

І Вовкулака повів далі про те, як вони заїхали з того боку Холодного Яру на Лубенецький хутір біля села Деменці, звідки родом Прокіпко Квочка, а там же на хуторі — його старша сестра; з чоловіком, у них дітей ціла купа, одне від одного менше, Вовкулака у них колись гостював разом із Квочкою, бачив ту дрібноту, через яку чоловік

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Квоччиної сестри й до лісовиків не пішов, хоч йому в лісі було б краще, ніж дома; тож Вовкулака подумав, що коли ще одну дитинку вкинути в цей табунець малечі, то воно й непомітно буде, хай і цього пуцьвірінка водить-глядить Квочка, сестра Прокіпка.

Він зоставив хлопців з дитиною на узліссі, а сам пішов до Квоччиної хати, щоб спершу розвідати, що там робиться, чи нікого чужого чорти не принесли, — ні, не принесли; Вовкулаку одразу впізнали, чоловік Квоччиної сестри саме порався коло хліва, а вгледівши Вовкулаку, кинув вила, завів його в хату, де аж кишіло дітвори, яка, побачивши страшного дядька, відразу сипнула до маминої спідниці; Прокіпкова сестра сиділа на ліжку й саме годувала з цицьки дитину, вона зраділа Вовкулаці й навіть не думала ховати від нього повну, налиту молоком грудь, таку білу, аж голубу, а зраділа, бо думала розпитати його за брата, що вже рік не з'являвся додому, й ніхто Не знав, чи він хоч живий.

Не знав цього й Вовкулака, бо теж не бачив Прокіпка звідтоді, як вони — пам'ятаєш, отамане? — позаминулої осені зійшлися були докупи з отаманом Деркачем і витовкли сотню «червінців» у Жаботині, отоді ж Вовкулака й подружився з Квочкою, котрий воював у Деркача, й однієї ночі вони разом заглянули до сестри на хутір. Вовкулака знав, що минулого літа Деркач з багатьма козаками піддався на амнестію, може, серед них був і Прокіпко, хто його знає, та хіба зараз про це міркувати? — і Вовкулака відразу розповів Квоччиній сестрі та її чоловікові, з чим прийшов: чи не взяли б вони до себе дитятко бодай на тиждень-другий, поки йому підшукають надійне місце?

Сестра, утерши сльозу за Ганнусею, сказала: неси, та мерщій, воно ж там, бідне, голодне, а чоловік її якось так похитав головою, зам'явся: це ж ту дитину можуть шукати, а як хтось наведе і прийдуть до нас, то не будуть розбиратися, де тут Веремієва, а де не Веремієва дитина, порішать усіх. Отак зразу не прийдуть, заспокоїла його Прокіпкова сестра, а там далі — чув же? — вони заберуть дитину і десь притулять; неси швидше її сюди, звеліла вона Вовкулаці, поки я пазуху не застібнула. І він побіг, приніс немовля і хотів уже дати тягу, поки вони не передумали, та й сам же мав спішну роботу, але, задивившись, як мале Веремієня припало до цицьки, спитав у Квоччиної сестри, чи не заходять червоні на хутір.

— То як же це дитя вивело вас на «дайошів»? — урвався терпець у Чорного Ворона. — Що ж ти ото городив?

— А ти не перебивай, пане отамане, — перевів подих Вовкулака. — Послухай, як воно часом збігається завдяки Божому промислу і провидінню.

І він знов почав з того, як запитав, чи не заходять червоні на хутір, а Прокіпкова сестра й каже: ні, давно не було, тільки осьдего

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

вчора вночі приблуди якісь забрели, добра б їм не було, — зайшли, покрали курей, півня і навіть забрали гарбузове насіння, що сушилося за хатою на рядюзі. Я й почув, додав її чоловік, як на сідалі кудахкають кури, здогадався, що то грабіжники, але ж спробуй вийди до них, то й сам чи живим зостанешся. Тоді таки виглянув у вікно, бачу, їх троє вже потягли до лісу.

Вовкулака послухав, поворушив мізками, а тоді, дивлячись на Ярка, що вже доминав спорожнілу цицьку, дістав із кишені дві золоті монети, які забрав у Гоцмана, й поклав на стіл. Це щоб у матусі молочко не пропадало, сором'язливо сказав Вовкулака, а ти, звернувся він до господаря, йди за мною. На узліссі, де стояла його кобила Тася (ця красуня замінила Вовкулаці вбитого румака), він витяг із сідельної сакви галіфе і віддав Прокіпковому шваґерові. Не переживай, я повернуся, запевнив його на прощання.

Вони так і поїхали б через ліс на Телепине, Пастирське, але тут на траві Вовкулака помітив лушпиння від гарбузового насіння — приблуди, видно, зголодніли, що відразу заходилися лузати зернята, й оскільки вони були піші й голодні, то далі як за версту не зайшли — зупинилися патрати здобич.

А стежка туди — ось вона, що не крок, то й гарбузове лушпиння. Вовкулака, Ходя й Біжу рушили слідом і за версту-півтори почули на ніс димок від багаття. Спішившись, підкралися ближче, а там біля струмка сидить троє обшарпаних, з плескатими мордами, варять у казанку якесь вариво, та яке ж, курку чи півня, звісно, доварюють, не відаючи, що ту птицю не їм доведеться їсти.

Козаки спокійно так до них підійшли, привіталися, як до своїх, не хапаючись за зброю, і хоч ті не зраділи зустрічі, але мовчки, навіть запопадливо дивилися на трьох богатирів — ікластого Іллю Муромця, кругловидого Альошу Поповича й косоокого Добриню Микитовича, бо чого проти них були варті ці троє приблуд — Тюха, Матюха й Ванька Долубай. Іншого разу Ілля Муромець навіть не глянув би в їхній бік, а тут у нього тенькнуло серце, коли вгледів на щоці одного обідранця велику родиму пляму бурякового кольору, і Муромець-Вовкулака звернувся до нього весело: здоров, ми з тобою бачилися в Лебедині, пам'ятаєш? — а той Тюха чи, може, Матюха, якщо не Ванька Долубай, засміявся до Муромця, мовляв, так-так, може бути, «прошлим летом ми там втрайом ґулялі на Маковєя», тоді Вовкулака моргнув Ході й Біжу, вони їх умить обеззброїли, повалили на землю і так «залоскотали», що друзяки, спихаючи вину одне на одного, виказали все до грамини.

Після цього «дайошів» було кастровано — Вовкулака власноруч вичистив їх, як кабанчиків, тільки кабанчики після того живуть і нарощують сало, а ці поздихали відразу.

— А я тим часом біжу… — знов устромив свого носа Біжу, але

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Вовкулака гримнув на нього:

— Цить! Цить мені, бо я тобі зараз як побіжу, то не знатимеш, у який кінець бігти!

І сам-таки доказав далі. Поки вони виховували «дайошів», у казані якраз і півень вкипів, тоді Вовкулака, Ходя й Біжу гарненько вимили у струмку руки і вкутали того півня, «хальос кукуліку», — прихвалював Ходя, перемелюючи зубами кістки, а потім накинувся на гарбузове насіння, відібране у грабіжників, тільки Вовкулака заборонив його лузати в дорозі, ти ж, Ходю, бачиш, чим це кінчається? «Кабацька хальос», — плямкнув Ходя, але послухався Вовкулаку і в дорозі жував лише дикі грушки, недостиглу шипшину, молоденькі ліщинові горішки, молотив кінський щавель та вовчі ягоди, від яких наш чоловік ще, чого доброго, врізав би дуба.

Нарозкошувавшись у слові та мислі, Вовкулака запевнив, що все казане ним є достеменна правда, он Ходя й Біжу не дадуть збрехати, а якщо хтось матиме сумнів, то осьде-го вам документ і печатка, — Вовкулака тріпнув мішечком і викотив з нього людську голову. На посинілій тварі[42] було видно кров'янисто-бурякову пляму на півщоки.

— Молодці, — похвалив Чорний Ворон, — добра робота. Тільки занесіть це стерво чимдалі, щоб не смерділо.

— Біжу! — вискочив наперед Біжу, вхопив якусь ломаку й закотив довбешку назад у мішок.

— Біжи та вертайся, будемо полуднувати, — сказав Ворон. — Там на чавунці ми прикупили в'яленої риби до картоплі.

У Ході на шиї заїздив борлак.

— Либа халясо, — ковтнув він слину.

— Іди вже, йди, — всміхнувся до нього Ворон. — Там вона тебе жде не діждеться, твоя либа.

Коли вони залишилися вдвох з Вовкулакою, отаман запитав упівголоса:

— А про самого Веремія ти там нічого не чув?

— Ніде нічого, — похитав головою Вовкулака.

— Гаразд, — сказав Ворон. — А за дитину не турбуйся. Я знаю, де її заховати.

* * *

Тижнів за два, вже у вересні, Чорний Ворон зустрівся в лісі Чута з Ларіоном Загороднім, який ожив духом. Раніше він нервувався, що Гамалій зволікає з отаманською радою (тобто не сам Гамалій, а хтось там

---

[42] Твар — обличчя.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

нагорі вичікує слушної години, коли буде готовність і в партизанських лавах, і в українському війську, яке з дозволу поляків уже начебто зосереджувалося біля кордону), а це Ларіон збадьорився, почав переконувати Ворона, що Гамалій таки не кидає слів на вітер.

— Ось почитай ці накази, — Загородній перед тим, як відкрити польову сумку, подивився на Вовкулаку й свого ад'ютанта Тимоша Компанійця. — Хлопці, ану підіть пошукайте дикого цапа!

Це означало: залиште нас самих. Коли хлопці пішли «на лови», Ларіон засипав Ворона наказами Гамалія.

> «Дуже таємно. Тільки для командирів дивізій, полків і начальників штабів персонально в руки. Після прочитання спалити.
>
> Оперативний наказ № 6.
>
> Негайно подати до штабу групи такі відомості, необхідні для пляну загального руху.
>
> 1)1109, 01249 7055 0199 мається на їхньому терені 63 09 4018, 7402 9953…
>
> 2) 7042, 8610 9738 7218 кожного і всіх загалом 6032, 0946…»

Це був наказ, закодований шифром «Заповіт», який вимагав цілковитого звіту щодо кількісного складу партизанських загонів та їхнього озброєння.

— Поки не буде справдешнього гасла, — мовив Ворон, — поки я не побачу, що все так і є, як він каже, нікому ніяких звітів не збираюся давати. І тобі, Ларику, не раджу.

— Тоді прочитай ось це, — спокійно сказав Загородній.

Інший наказ Гамалія, писаний на аркуші в лінійку, був, скоріше за все, декларацією.

> «Дуже таємно.
>
> Наказ № 8 військам Чорноморської повстанчої групи. За тяжкі роки боротьби із загальної маси вирізнилося не так багато лицарів-проводирів, котрі розуміють усю важливість нинішнього менту і все роблять для нашої перемоги. Багато маємо несвідомих отаманів, старшин та козаків, які не виконують наказів штабу групи і продовжують діяти на власний розсуд. Щотижня доводиться знищувати зрадників, які проникли в наші лави. Але, незважаючи на труднощі, настрій у Чорноморській групі бадьорий, справи успішно посуваються вперед. Усе це завдяки залізній волі та

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

копіткій праці отаманів Загороднього, Чорного Ворона-Лебединського, Голика-Залізняка, Гупала, Лютого, а також їхніх старшин і козаків, які усвідомлюють свою відповідальність за долю Краю.

Одержані від отамана Гупала двісті мільйонів рублів — використати на організаційні питання групи.

Від уряду У. Н. Р. і Вищої Отаманської Ради приносю щиру подяку цим лицарям.

Прочитать усім дивізіям і загонам.

Командувач Чорноморської повстанчої групи генштабу полковник Гамалій.

Начальник штабу групи сотник Завірюха.

Запілля. 10 вересня 1922 року».

І знов щось насторожило Ворона в цьому наказі, щоправда, тепер він швидко впіймав комарика за хвіст і спитав:

— Ти, Ларику, нічого не бачиш тут дивного?

— А що там дивного може бути?

— Хоча б те, що декого за непослух убивають, а нам з тобою, Денисові й Мехтодю полковник Гамалій виносить подяку.

— А чого він вартий без нас? — задер носа Загородній. — З ким же тоді йти на повстання?

— Не знаю, щось мені тут не до шмиги.

— А в цьому листі й тобі є вітання, — Ларіон дістав із польової сумки ще один аркуш, де зверху олівцем було написано «п. Загородньому». І далі:

«Пане отамане, маймо терпіння, не впадайте в зневіру, бадьоріться, держіться сміливіше, і хай хлопці не падають духом. Я все, що треба, зробив і зроблю, ми, як ніколи, близькі до мети. Будьмо гідні нашого чину й покликання. Моє вітання отаманам і всім козакам!

Полковник Гамалій».

— Дякую за вітання, — не без іронії сказав Ворон, повертаючи лист. — Духом ми не впадемо, аби в декого штани не спали.

— Тоді прочитай і це, — Ларіон аж тремтів од збудження (Ворон його не бачив таким давно), коли діставав із сумки клаптик паперу. Це також була записка, адресована особисто йому, отаманові Загородньому, командирові Першої холодноярської кінної дивізії. Але почерк був інший:

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

«Іларіоне Захаровичу!

Опісля завтра я від'їжджаю до Звенигородки для остаточного визначення місця з'їзду. На превеликий жаль, я не зміг побачитися з Вами, але всі Ваші побажання взято до уваги. Кріпіться, зосталося зовсім мало.

Сотник Завірюха».

Оце вже діло!.. Та раптом і з цієї записки вилізла якась колька, хоча Ворон знову не міг допетрати, що його непокоїть.

— Ну як? — спитав Загородній.

— Що як? — думав про своє Ворон.

— Невже не второпав? Крига скресла. Готуйся до поїздки у Звенигородку.

— А я, Ларику, й зараз готовий.

Він ще раз перечитав записку, шукаючи, звідки вилізла колька, але все було правильно, обнадійливо. Комісар Дибенко й комбриг Кузякін, із якими Ворон вів у Звенигородці переговори, давно звідти пішли. Саме це містечко лежить якраз посередині між Чигирином та Уманню, і до нього найзручніше добиратися від Городища, Корсуня, Лисянки… Усе дуже правильно і логічно, дідько б його вхопив.

На мить Загородній теж спохмурнів.

— Якщо й цього разу нічого не вийде, то проситиму Гамалія, щоб перекинув мене за кордон, — сказав він. — У мене тут ні родини, ні хати, — додав, виправдовуючись.

Ворон дивився повз нього по-риб'ячому неживими очима.

— Як твоя рука? — раптом поцікавився Загородній.

— А так! — він узяв за стовбур молоденьку вільху і вирвав її з корінням.

— Немає на тебе Василя Чучупаки, — засміявся Ларіон. — Дав би він тобі двадцять шомполів за понівечене дерево.

— Немає, — сказав Ворон. — Як жаль, що з нами нема Василя… А в мене, Ларику, буде до тебе прохання. Хочу відлучитися днів на три.

— Справи сердечні? — прискалив око Загородній.

— Ні, маю роботу по той бік Холодного Яру.

— Їдь. Тільки не забарися.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Старша сестра Прокопа Квочки не хотіла віддавати дитя, мовляв,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

як же я буду без нього, воно ж тепер як своє, цицьку у мене брало, діти до нього звикли, ні, хай лишається в нас, а там буде видно, проте Вовкулака похитав головою: дякую тобі, сестро, за добрість і душу правдиву, але мене послали забрати Ярка, і тут ще й чоловік її, шваґер Прокопа Квочки, сказав, що він теж звик до дитини й готовий узяти її за рідну, але, жінко, одумайся, тут не нам із тобою вирішувати.

Квоччина сестра, плачучи, спорядила Вовкулаку з дитиною в дорогу — замотала Ярка в чисту пелюшку, потім зав'язала у вовняну хустку так, що Вовкулака міг почепити дитину на шию і везти її, як у колисці, дала пляшечку молока, якого вцідила зі своїх грудей, і вся родина провела Вовкулаку з Ярком за ворота.

Старий чорний ворон споглядав те слізне проводжання з висоти осокора, і хоча його крила були вже не ті, що колись, він таки простежив, куди Вовкулака поїхав далі, простежив і побачив, як той біля Ірдинських боліт передав дитину Чорному Воронові.

Там, на болотах, отаман подався путівцем, що його серед нетечі-трясовини міг намацати копитами тільки Мудей, поїхав, звісно ж, до сліпої Євдосі, став перед нею і попросив: візьми, Євдосю, це дитя на певний час, бо тільки ти його зможеш доглянути, вберегти від лихих людей, хвороб і напасті.

Надворі вже поночіло, але сліпа Євдося світла не запалювала, зате лампадка горіла біля божниці, і в її відсвітах Ворон бачив, що Євдося, слухаючи його, усміхається сама до себе невидющими очима, аж тут дитя якось так тихо і знехотя зарипіло, ніби лінувалося плакати, але хотіло нагадати про себе.

— Дай же я його хоч побачу, — вона забрала у Ворона дитину, розкушкала її на ліжку, а потім обмацала з ніг до голови. — Моцар!

— Моцар-то моцар, але ще манюнє, — сказав Ворон, дивуючись, як дитина принишкла біля Євдосі. — У тебе коза доїться?

— Хочеш ряжанки? — Вона пам'ятала його забаганки.

— Хочу. Але я питаю за молоко для дитини.

— За дитину не журися. А якщо хочеш ряжанки, то ночуй у мене. Зроблю тобі й ряжанки, й масла такого, що потім себе не впізнаєш.

— Хіба з козиного молока б'ють масло?

— З таким козаком, як ти, і з цапиного б'ють, — заусміхалась Євдося. — Зоставайся, хоч викупаю тебе, волоцюгу твердоголового. Ти ж любиш, як я тебе купаю?

Десь із далини на нього знову війнуло дикою орхідеєю, понтійською азалією, кадилом духмяним… Ворон почув цей гірко-солодкий повів, як тільки-но в'їхав на мочарі, що тяглися вздовж річечки Ірдинь, але довго не міг зрозуміти, що це за духмяність така хороша, й аж тепер здогадався: орхідея, кадило й азалія зацвітали на острівцях серед багон, які ніколи не замерзали.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Люблю, — погодився він. — Але зараз ще та пора, коли можна і в Тясмині викупатися.

— Можна, — сказала Євдося. — Твоєму жеребцеві. І то, якщо він у милі.

— А Дося давно навідувалася? — спитав Ворон, пропускаючи Євдосину шпильку повз вуха.

— Давно. Казала, як одвоюється, то пострижеться в черниці.

— Це ж чого?

— Через тебе, твердоголового.

— Ну, не з Досиною косою іти на постриг, — сказав Ворон.

— Вона так звикла до Мотриного монастиря, що може піти туди і в послушниці. Я чула, що після того розбою обитель трохи ожила, знов приймає насельниць.

— Такою, як була, «Мотря»[43] більше ніколи не буде.

— Не буде, але я до того, що, може, Дося одвоювалася та й пішла до «Мотрі» уже не з шаблею, а з молитовником. Давно не з'являлася. А ти чого допитуєшся за неї?

— Так. Згадалась чогось. Ти мені вибачай.

— За що я повинна тобі вибачати?

— За все. І за клопоти, яких завдаю, і за поспіх мій повсякчасний. Мушу й тепер вирушати.

— Атож. Коли не кину на карти, то все коло тебе червова дама лягає.

— Дама тут ні до чого, — сказав Ворон. — У мене робота.

— Руки не болять од тієї роботи? — спитала вона.

— Болять. Але тільки ночами.

— Тут я тобі не в поміч. Одно лишень можу.

— Що, Євдосю?

— Молитись за тебе.

Вона взяла з полички під божницею великий кухонний ніж, приклала його до однієї Воронової долоні, потім до другої. І — до чола.

— Будь мені здоровий та дужий.

— А якщо зі мною щось станеться, ти цього хлопчика… — почав було Ворон, проте вона його перебила:

— До дідька! Скоро ти прийдеш до мене.

2

До Чорного лісу я повернувся впору: Загородній тільки-но випросив у Гамалія дозволу перепинити який-небудь поїзд, щоб зодягнути та перевзути наше поповнення. Кажу, випросив, а не спитав

---

[43] «Мотря» — так гайдамаки любовно називали Мотронинський монастир.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

дозволу, бо саме так воно і було — Гамалій довго впирався, мовляв, ми цим більше собі нашкодимо, ніж допоможемо, оскільки привернемо зайву увагу більшовиків до залізниці й Чорного лісу, а це зовсім недоречно перед початком нашого виступу. Хтозна, може, ми чавункою ще й поїдемо до Звенигородки, казав Гамалій, на що Загородній відповів, що ні, отамани поїздом не поїдуть, бо нас тут багато хто знає в лице, можуть упізнати, тож поїдемо ми, пане полковнику, на конях, а поки що переймемо бодай одненький ешелон.

Гамалій ще трохи почмихав, покрутив носом, а потім таки здався: добре, спиніть одного, але без крові — червоноармійське обмундирування відберіть, зброю, харчі, а людей не чіпайте. Хоча як спірвете чекістів, то пошліть у небесну канцелярію по довідку, — нарешті потеплішав з лиця Гамалій.

Потомственний залізничник Голик-Залізняк зі своїми козаками розібрав полотно якраз так, щоб пасажирський поїзд Ростов — Київ, костиль йому в гузно, зашпортався за кілька верст перед Цибулевим. А ось і ми, здрастуйте, дарагіє таваріщі, прімітє наш хлєб-соль! Нас було небагато, півтора десятка вершників, та ще піших залізняківців, може, з десяток, але й ростовський поїзд виявився так собі — лише в одному вагоні їхало до півсотні військових кацапчуків, а в інших — різношерста цивільна публіка. Хлопці позабирали в них годинники, чоботи, паски, а залізняківці насамперед накинулися на куриво, бо вже три дні пухли без тютюну, а тут тобі на — і махорка, й папіроси «Ада».

Кацапчуки нам трапились ялові, не опиналися, відразу повіддавали зброю і роздяглися так швидко, ніби їм розтопили лазню.

Операція була б зовсім нецікавою, та виручив один байбак, що, видно, цілу дорогу спав і тільки щойно прокинувся. Дивуючись, що ми зодягнуті так, як і він, байбак розгубився:

— Нічєво нє пайму, ето бандіти?

— Бандіти ви, — сказав Загородній. — А ми так, рицарі лєса. Ти ж відіш, что нє убіваєм дажє такіх гризунов, как ти?

— Тоже мнє рицарі, — чмихнув байбак убік, але його почули.

У повітрі стрельнула нагайка Тимоша Компанійця, вірного Ларіонового ад'ютанта, і так оперезала байбакову спину, що він заскавулів по-собачому.

— Ти як з отаманом розмовляєш, рило невмите? — Тиміш ухопив його за барки, підняв і хотів викинути з поїзда, але Загородній не дав.

— Так єму, так єму! — закричав кацап, схожий на скомороха — був у брудних кальсонах із розв'язаними поворозками, босий, а гороїжився так, ніби його було зверху. — Врєжтє єму єщьо, всю дароґу бражнічал в адзіночку пад шінєллю, сука, а цєпєрєча виступаєт с пахмєлья-то, гнєв на нас наклікаєт, падла.

Тиміш Компанієць по-московському тямив не дуже, тож подумав,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

що скоморох визвірився до нього, і, не зволікаючи, ще раз стрельнув трійчаткою — її олов'яний окрайок зацідив скоморохові в голову, той упав непритомний, навіть не охнувши, і кров — таки кров — дзюрком полилася йому на спідню сорочку.

— Ну, ви як діти, їй-богу, — знизав плечима Загородній. — Казано ж було: без крові.

— А чого він причепився до мене? — огризнувся Тиміш. — Сукою обзиває, падлом дражниться.

— Еге, ти ще не розчув, що він тебе і непробудним п'яницею обізвав, — засміявся Загородній. — Ну, добре, зберіть усе, що треба, і гайда!

Окрім одягу та взуття, ми взяли тоді десяток револьверів, а рушниці сховали в Чуті, бо своїх мали вдосталь. Із харчів нічого путнього нам не перепало, хоча я бачив, як Ходя по дорозі до табору весь час щось жував — чи то якусь шкуринку, чи копчене свиняче вухо.

* * *

А тим часом уже був готовий останній наказ Гамалія:

«Дуже таємно. Персонально в руки.
Наказ № 10

Панове отамани, старшини і козаки!

Пробив час, коли ви повинні довести всю свою щирість у боротьбі за волю України. Пам'ятайте, яка відповідальність нині лежить на ваших плечах. Цими днями розпочинається загальний рух. Між Польщею та Румунією підписано договір про його підтримку. На кордонах цих країн уже стоять, окрім наших, і чужоземні війська.

Наша армія переходить кордон у ніч на 1 жовтня. Тому ми повинні вирішити, чи починати наш рух 29–30 вересня тут, на місці, чи йти підтримати прикордонну смугу, де розгорнуться доленосні події. Всі головні рішення ми ухвалимо на Вищій Отаманській Раді, яка призначається на 28 вересня у м. Звенигородці. Із-за кордону на Раду прибудуть знані українські провідники, зокрема генерал-хорунжий Гулий-Гуленко та заступник начальника головного повстанчого штабу полковник Ступницький. Сам Тютюнник не зможе прибути, як планувалося раніше, оскільки займатиметься організаційними питаннями у

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

прикордонній смузі.

Командувач Чорноморської повстанчої групи
генштабу полковник Гамалій.
Начальник штабу групи сотник Завірюха.
22 вересня 1922 року. Запілля».

А через тиждень до Чорного лісу приїхав Завірюха і сказав, що пора вирушати на Звенигородку.

«В сентябре месяце бандитизм в Чигиринском, Елисаветградском, Звенигородском уездах, то есть в самом горячем очаге политического сопротивления, заметно поутих. Наши органы на местах ставят это себе в заслуги, однако есть подозрение, что затишье вызвано соображениями самих банд, которые резко изменили характер своих действий. Так, например, банда Загороднего — Черного Ворона — Зализняка остановила пассажирский поезд Ростов — Киев, обезоружила, раздела 47 красноармейцев, возвращавшихся по демобилизации домой, однако бандиты никого не застрелили, только избили до полусмерти двух красноармейцев, оказавших им сопротивление. Такое поведение «рыцарей леса» расцениваем как тактическую хитрость в преддверии оживления бандитизма.

Уполномоченный секретно-оперативного
отдела Лифшиц.
Верно: делопроизводитель Хоботов».
(Із оперативного зведення Кременчуцького
відділу ҐПУ за 28 вересня 1922 року.)

Завірюха приїхав у супроводі сотника Гордієнка та козака Середи, яких позичив для охорони в отамана Лютого, приїхав і сказав, що пора вирушати на Вищу Отаманську Раду, тобто до Звенигородки; туди вже прибули генерал-хорунжий Гулий-Гуленко, заступник Тютюнника полковник Ступницький і наш командувач групи Гамалій. А ми тут трохи зашилися, сказав Завірюха, тож мусимо поспішати.

Загородній, Гупало і Голик-Залізняк ждали його ще звечора, а він приїхав лише перед ранком, і це отаманам не сподобалося.

Денис Гупало, який сховав свого піваршинного оселедця під ганчір'яний будьонівський шолом, навіть почав переконувати Загороднього, що тут щось нечисте, що Завірюха заведе їх під дурного

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

хату, однак Ларіон затявся: розтовкмач мені, що тут не так, і тоді я тебе послухаюся.

Припізнився? А з ким не буває, особливо, коли вирішується справа, в якій задіяно багато людей? Та ж Гамалій із Завірюхою робили все, що ми їм казали, не вони керували нами, а ми — ними, невже ти й досі не второпав? — розпалював себе Загородній. Усе було по-нашому: наперекір їхнім наказам ми не припиняли боротьбу з червоними, а Гамалій тим часом оголошував нам подяки; вони хотіли провести цей з'їзд у Києві, а ми сказали: ні, хай буде в Звенигородці; вони наполягали їхати туди поїздом, ось же поруч станція Хирівка, сідай і їдь, а ми сказали: ні, поїдемо кіньми. То хто ж тут кого веде і під чию хату? Поясни мені, будь ласка, — не вгавав Загородній.

І тут Ворона як осяяло. Завдяки Ларіоновій гарячковій промові він раптом збагнув, що його так занепокоїло в тій давній розмові з Гамалієм, — тоді воно ворухнулося десь насподі свідомості й ось тільки тепер засвітилося.

— Та він же нарошне назвав нам Київ, бо знав, що ми туди не поїдемо! — трохи не скрикнув Ворон. — А потім сам підказав нам Звенигородку! Ларіоне, згадай, подумай головою, і тобі все розвидниться.

— Ні, — вперся Загородній. — Я добре пам'ятаю, що мова була і про Київ, і про Смілу, і про Черкаси…

— Він назвав нам три міста і голосом вирізнив Звенигородку, а тепер тобі здається, що ти сам обрав це містечко.

— Не забивай мені баки, — сказав Загородній, але якось змінився з лиця.

— І так само вони навмисно запропонували їхати поїздом, знаючи, що це нам не підійде. Тому відразу погодилися їхати кіньми. Щоб виходило саме так, як ти кажеш — начебто вони танцюють під нашу дудку. Дійшло? Ось яка тут штука диявольська.

Загородній ще більше змінився з лиця.

— Ти перебільшуєш, — заперечив він Воронові. — Я постановив їхати і поїду. А ти собі як хочеш. Силувати нікого не буду. Цілий місяць у нас із штабом групи було порозуміння, а тепер не знаю, що тобі вдарило в голову.

Саме тут над'їхав Завірюха з Гордієнком та Середою і почав підганяти: пора! Не захотіли їхати залізницею, то мусимо поквапитися — попереду сотня верст.

Загородній став прощатися з козаками. Підходив до кожного, тиснув руку, його очі знов усміхалися, але усмішка та була квола й розгублена. Печать якогось фатуму застигла на його зчорнілому лиці. Здавалося, Ларіон ще дужче припадає на ліву ногу.

— Ти їдеш? — підійшов він до Ворона.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Ні.

— Тоді попрощаймося.

— Навіки? — спитав Ворон.

— Що ти мене ховаєш живцем? — вибухнув Загородній.

— Бо ти сунеш голову в пащу диявола. Схаменися, — сказав Ворон.

— Ти став відуном? Менше треба по ворожках їздити, — підкусив його Загородній.

— Навіть так? — Ворон відчув поштовх у самісіньке серце.

Ларіон якось ураз принишк, опустив плечі.

— Я мушу побачити Гулого, — примирливо сказав він. — Я повинен нарешті вирішити, що нам робити далі.

Загородній інстинктивно подався до Ворона, незграбно його обняв. Потім роззирнувся довкола і хотів скочити на свою гніду, проте нога сприснула зі стремена. За другою спробою він таки сів у сідло.

Голик-Залізняк, Гупало та їхні охоронці вже були на конях.

— А ви? — Завірюха подивився на Чорного Ворона.

— Я вас дожену.

— Не зрозумів.

— Я вас дожену, пане сотнику, — повторив Ворон.

— Де? І коли?

— Тоді побачите. Рушайте, бо спізнитесь.

Загородній ще раз обвів усіх очима, махнув рукою і відпустив поводи.

До нього відразу приєднався Тиміш Компанієць.

Ще сім вершників рушили вслід за ними.

Завірюха з Гордієнком та Середою.

Мефодій Голик-Залізняк зі своїм ад'ютантом Олексою Добровольським.

Денис Гупало з Василем Ткаченком.

Їх усіх було дев'ятеро. В червоноармійській формі вони мали вигляд сторожового роз'їзду.

Без пригод перейшли залізницю. Тривога, яка розтеліпала їх під час прощання, вляглася.

— Пане Загородній, — озвався Завірюха, який досі мовчав. — Тепер аж до Скаліватки ведіть ви.

Він знав, що їхній шлях пролягає саме через «володіння» Загороднього — окіл Новомиргорода, Златополя, а далі — на Капітанівку, Лебедин, Шполу. Може, десь там їх наздожене Чорний Ворон, якого, схоже, вкусив дурний ґедзь. Перед Звенигородкою за дві версти від села Скаліватка обов'язково треба заглянути до залізничної будки, де їх ждатиме зв'язок із паролем: на запитання «Хто там проти ночі?» — відповідь: «Чорноморець».

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Перед Капітанівкою Ларіон запропонував передихнути в ліску, дати спочинок коням, але Завірюха не погодився.

— Ми вже й так забарилися. Якщо хочемо застати генерала Гулого, не гаймо ні хвилини.

Жаль, що не послухалися Загороднього, бо тоді б, може, розминулися з котовцями, яких чорти винесли прямо назустріч біля Журавки, відразу ж за Капітанівкою. Ще добре, що не зіткнулися лоб у лоб, а так десь кроків за двісті вигулькнула котовська зграя, зупинилася й витріщилася на червоний роз'їзд, що невідь-звідки тут узявся. Загородній привітно помахав їм рукою і шарпнув повід, пускаючи гніду ліворуч. За ним і решта вершників помалу, без поспіху, щоб не викликати підозру, звернули вбік і легким кроком поїхали далі, мовляв, у вас, братушкі, дорога своя, а в нас своя. Однак «братушкі» в цьому небажанні зустрітися добачили щось підозріле й посунули слідом за ними.

«Будьонівці» наддали ходу, встрявати в сутичку тут було б великою дурістю, хоча в Дениса Гупала під ганчір'яним шоломом засвербів корінець оселедця, гніда Загороднього гарячково засіпала ніздрями, а Мефодій Голик-Залізняк зняв із плеча карабін.

— Вони од нас не відчепляться, — сказав він.

Але що робити? Навіть якби «червінців» було менше, бій поставив би під загрозу головну мету.

— Спробуємо відірватися, — вирішив Загородній. — Стріляти, коли вже хекатимуть у спину.

Він підострожив гніду й погнав її галопом, за ним усі помчали навскач, але що дужче вони наддавали ходу, то швидше й рішучіше галопували за ними червоні.

— Уперед! — нервово закричав Завірюха, але команда ця була зайвою — вершники, припавши до коней, злилися з ними в єдиному ритмі й пориві, їх вела тепер якась невидима сила, і вони летіли полем так, що й самі ставали невидимими для ворожого ока.

Позаду запахкали постріли, десь угорі цвьохкали кулі, і все те було б не більше, ніж комарине дзижчання, та згодом натомлені коні почали приставати. Відстань між червоними і лісовиками скорочувалася. Коли вона зменшилася до п'ятдесяти кроків, Загородній упівоберта розвернувся в сідлі, звів карабіна й вистрілив. Той, хто поспішає назустріч кулі, завжди вразливіший за того, кого ця куля наздоганяє, — передній котовець полетів з коня.

Утікач має ще одну перевагу над переслідувачем — це граната.

Тут не потрібно великих зусиль для кидання, бо той, хто наздоганяє, прибіжить до «кукурудзи» вчасно — якраз тоді, коли вона репає. Тож Тиміш Компанієць, котрий сприйняв постріл отамана як сигнал, кинув гранату впівсили, щоб передні кіннотники не встигли її

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

проскочити, перш ніж вона, зашкварчавши, гагахне.

Так воно й сталося — передні коні з диким іржанням здибилися, викидаючи з сідел верхівців. Відстань між котовцями та втікачами збільшилася. Червоні затупцювали на місці, втративши охоту гнатися далі, але згодом знов узялися за своє, щоправда, вже без того завзяття й дикунського гикання, з якими починали гонитву. Вони переслідували лісовиків аж до Товмача, і хтозна, чи відчепилися б, якби не сутінки й не похмурий ліс, у якому під волоським горіхом народився Чорний Ворон. Тут утікачі нарешті перевели подих. Відпочили б і довше, якби не Завірюха.

— Пора, пора! — непокоївся він. — Слава Богу, всі цілі. Поїхали!

Уже вночі поминули Капустине, потім Стецівку і за дві версти від Скаліватки під'їхали до залізничної будки, з віконця якої пробивалося жовтаве світло. Всі залишилися в ріденькій лісосмузі, що тяглася вздовж насипу, а до будки пішли Завірюха з Ларіоном. Безмісячна вереснева ніч видалася темною — на небі де-не-де зірочка.

Завірюха постукав у віконце. Усередині щось зашаруділо, прокашлялося, й нарешті почувся чоловічий голос:

— Хто там проти ночі?

Це був пароль. Трохи помовчавши, Завірюха відповів:

— Чорноморець.

— Заходьте!

Вони зайшли в будку, де Загородньому начебто й не було місця — така тіснота, — але розсідатися ніхто не збирався.

Оспалий чоловік в одязі залізничника, тільки форменого кашкета бракувало, сказав, що все залишається так, як було домовлено. Він не знав в обличчя ні Завірюху, ні Загороднього, тому водив очима то на того, то на того, намагаючись угадати, котрий із них за старшого. Зрештою пояснив обом, що Гулий звелів їм спершу їхати до хутора Чернячки, де в крайній хаті з просторим ґанком і трьома вікнами на вулицю їх уже чекають. Пароль той самий. Сказавши все, що від нього вимагалося, залізничник подивився на двері, не приховуючи свого бажання якомога швидше розпрощатися з гістьми.

Вони вийшли у ніч. Невдовзі доїхали до Чернячки, і до хати «з просторим ґанком і трьома вікнами на вулицю» знов пішли Завірюха та Загородній. На подвір'ї так гарчав пес, що, крім його брехоту, неможливо було щось почути. Навіть коли з хати вийшов господар і запхав рябка до буди, той і далі харчав надірваною голосиною.

— Хто там проти ночі? — перекричав його господар.

— Чорноморець.

— Ну, слава Богу, — підійшов до них чоловічина з великою лисиною, що полискувала в пітьмі, як місячна повня з-за хмар. — Я вже

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

боявся, що вас не буде. Гамалій сказав, щоб сотник Завірюха, не знаю, котрий це із вас, одразу їхав до містечка. А решта людей тим часом перепочинуть у мене. Скільки вас?

— Дев'ятеро, — сказав Завірюха. — На конях.

— Підемо до клуні, бо в хаті буде тісно.

Коли всі розмістилися в клуні, Завірюха повеселішав.

— Отепер можете й передрімати! А я за годину вернуся.

Скочивши на коня, він подався в містечко.

— Ми тут як задрімаємо, то прокинемося зв'язаними, — сказав Гупало.

— Не думаю, — заперечив Загородній. — Поки що все йде як треба.

— А я думаю! — Гупало зняв з голови ганчір'яного шолома, випустивши на волю оселедця. — Цілу дорогу думаю.

— Про що?

— Про те, що Завірюха зараз приведе сюди чекістів і здасть нас, як баранів.

— Якби він хотів нас здати, то давно це зробив би, — озвався сотник Гордієнко. — А якщо хтось сумлівається, то давайте виставимо варту!

— Щоб собак дражнити? — і далі сердився Гупало.

Але побоювання виявилися даремними — Завірюха повернувся удвох із командувачем Чорноморської групи.

— Як доїхали? — Гамалій щиро потис руку Загородньому, потім Гупалові та Голику-Залізнякові. — Сотник каже, без пригод ви не вмієте. І генерал Гулий був певен, що без цього не обійдеться. Це, каже, хлопці запізнюються, бо грибна пора — Ларіон десь надибав красноголовців і солить на зиму. Генерал, виявляється, вас добре знає?

— Було діло, — кивнув Загородній.

— Ось він вам і записочку передав. — Гамалій простягнув йому клаптик паперу.

Загородній узяв, але в темряві клуні читати не бачив. Присвітив сірником. Поки та сірничина горіла, отаман прочитав цидулку двічі — такою скупою вона була. Але хіба генерал мав час складати петицію? Спасибі, що черкнув олівчиком кілька слів — стисло, суворо, зате все зрозуміло:

«Пане Загородній,
або праця, або персональне життя.
Гулий-Гуленко».

— Ясно, — Ларіон сховав записку в польову сумку.

Він справді все зрозумів: праця — це боротьба, а персональне

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

життя — то приватний інтерес, особиста вигода. Тільки даремно генерал про це нагадував. Якби Ларіон обрав друге, він би тепер був далеко. Втім, записку Гулий передав йому не для настанови, а для підтвердження того, що він таки прибув і жде їх у Звенигородці. Цю фразу Гулий повторював часто. Для тих, хто його знав, вона була паролем.

— Розвидняється, — Загородній дивився у пройму дверей.

Справді, ріденькі зорі на небі розтанули.

— Нічого, — сказав Гамалій. — У містечку тихо, все під нашим контролем.

— Тоді рушили?

— Не всі разом. Спершу поїдемо ми з вами, пане Загородній. Беріть ще когось — Гупала чи Залізняка. Решта приїдуть пізніше із Завірюхою. Обачність понад усе. Мусимо ще заїхати до одного нашого чоловіка — підснідати перед нарадою. Та й коням вашим пора вівса сипнути, хіба ні?

— Ну, починається… — забурчав Гупало, почувши, що доведеться пройти ще один «зв'язок».

Гамалієві не сподобався його тон, та він сказав майже врочисто:

— Так, ваша правда, отамане: починається. Ви їдете з нами?

— Ні, я поїду зі своїм ад'ютантом, — відповів Гупало.

— Тоді зустрінемося вже на раді.

Гамалій подивився на Голика-Залізняка. Той кивнув. І вони втрьох поїхали першими. Гамалій, Загородній та Голик-Залізняк.

Коли переїжджали місток через Гнилий Тікич, надворі вже розвиднілося. Містечко було по-вранішньому тихим. Десь мукнула корова. Проскрипів колодязний журавель. Якби хтось і побачив цих вершників у червоноармійському виряді, то навряд чи звернув би на них особливу увагу.

* * *

Мірошник Охтанась прийняв їх у себе в хаті. Жив він біля водяного млина над тим-таки Гнилим Тікичем, і видно було, що це оселя мірошника, бо на сніданок їм подали все борошняне: вареники, галушки, гречаники, потапці. Охтанась і коням щедро всипав вівса, а для гостей до всього поставив на стіл карафу горілки.

— Ми що — на весілля їдемо? — подивився Загородній на Гамалія.

— Для апетиту, — винувато всміхнувся Охтанась.

— Ну, цього нам ніколи не бракувало.

Гамалій схвально кивнув Ларіонові і теж відмовився пити, а

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Мефодій, повагавшись, таки потяг чарку з мірошником Охтанасем, «щоб не образити господаря». Випив, крякнув і так допався до гречаників, що Загородній дивувався, куди вони йому влазять, худому, як драбина, Мефодію. Сам Ларіон їв мало — трохи перехвилювався в дорозі, а тут що ближче було до отаманської ради, то чимраз дужче напосідала якась тривога. Гамалій це бачив, тому, коли мірошник вийшов із кімнати, спробував заспокоїти Загороднього:

— Ви даремно хвилюєтесь, пане отамане. Все продумано до найменшої дрібниці. У нас тут свій повітовий воєнком, наші люди є навіть у чека. Наосліп ми цього не робили б.

— Знаю, — холодно сказав Загородній.

— Ми ж їдемо не на весілля, це ви правильно завважили, — вів далі Гамалій. — Не забувайте, що ми прибули на збори волосних воєнкомів. У вас є посвідка воєнкома Телепинської волості, вона всіх зобов'язує вам допомагати.

— Знаю, — повторив Загородній. — Ніхто й не хвилюється, я тільки не хотів би проґавити Гулого. А то сотник Завірюха нас підганяв цілу дорогу, а тепер розсілися, як у Проньки на іменинах. Ти що, ніколи не бачив галушок? — раптом визвірився він на Голика-Залізняка, який, докінчивши гречаники, підсунув до себе полумиска з галушками.

— Бачив, — сказав Мефодій. — Але дай мені, може, востаннє по-людськи наїстися.

— Ну, з таким настроєм, панове, краще вертайтесь додому, — розсердився Гамалій. — Ніхто вас сюди не тягнув силою. Або праця, або…

— Годі агітувати, — перебив його Загородній. — Ми їдемо чи п'ємо? Бо якщо я візьму чарку, то цього графина не вистачить.

— Отак би й зразу! — зрадів Голик-Залізняк і потягся до карафи, але Гамалій його зупинив:

— Потім!

Він витяг із польової сумки паку щільно складених мап і, розділивши їх на дві частини, подав отаманам.

— Щоб не гаяти часу, передаю вам військові мапи ваших районів.

— Оце діло, — сказав Загородній.

Гамалій дістав із кишеньки командирського годинника з компасом на відкидній кришці.

— Ну, з Богом!

Подякувавши мірошникові за хліб-сіль, вони звільна поїхали до середохрестя містечка. Проминули цирульню Боруха, бакалійну лавку Ліхтера, де тепер уже була кооперація, гімназію, в якій Чорний Ворон колись вів переговори з Дибенком і Кузякіним.

Нарешті під'їхали до заїзду Винокура, де й мали відбутися збори волосних воєнкомів, а насправді — головна отаманська рада.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Біля конов'язі було вже припнуто з десяток різномастих коней (тут знайшлося місце і їхнім), на ґанку покурювало кілька таких, як і вони, військовиків, котрі з цікавістю приглядалися до прибульців, намагаючись бодай котрогось із них упізнати.

Загородній із Голиком-Залізняком теж повели по курцях очима, чи не топчеться тут Звенигородський отаман Гонта-Лютий, чи не підоспів із городищенських лісів Антін Грозний, котрий заступив загиблого Трохима Голого, чи не випередив їх Чорний Ворон, якого вчора вкусив дурний ґедзь, а сьогодні отаман міг виринути тут з-під землі.

Ні, начебто нікого знайомого вони не побачили, але й ці хлопці, що стояли на ґанку, були свої — вони приязно привіталися, змовницьки поглядаючи на отаманів. Ларіон із Мефодієм залюбки подиміли б коло них тютюнцем, якби Гамалій не попередив, що спершу треба зайти й зголоситися про свій приїзд. А вже потім — будь ласка, знайомтеся хто з ким хоче.

До того ж Загородньому страх як кортіло швидше побачити Гулого, на якого він покладав найбільшу надію.

Гамалій прочинив двері, чемно пропускаючи отаманів поперед себе, Загородній першим ступив через поріг, і тут, у сінешніх тінявах, не встиг навіть кліпнути, як цупкі лещата обхопили його руки, ноги, плечі, здавили шию; Голика-Залізняка, який зайшов другим, видно, не зуміли скрутити отак, в одну мить, бо він ще встиг вистрілити з нагана, хотів, одчаяка, пустити кулю собі у скроню, але хтось — костиль йому в гузно! — ухопив за руку і постріл вийшов сліпим, куля влучила у стелю, а на нього, на худого, як драбина, Мефодя з усіх боків навалилося стільки мерзоти, що він більше не міг ворухнутися.

— І ти, Гамаліє, з ними?! — здушеним голосом викрикнув Загородній.

Та відповіді не почув.

* * *

Із шифрограми Повноважного представника ҐПУ на Правобережній Україні Єфіма Євдокімова від 29 червня 1922 року, № 3/479:

> «Лично. Совершенно секретно.
>
> Председателю Госполитуправления Украины тов. Манцеву.
>
> При сем препровождаем сводку по делу петлюровских партизанских отрядов, деятельность

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

которых охватывает обширные территории Кременчугской и Киевской губерний, в частности районы Холодного Яра и Знаменских лесов.

Центром нашей разработки в данное время является Елисаветград, где работает спецгруппа нашего уполномоченного. Из прилагаемых материалов видно, что мы имеем солидную возможность провести глубокую разработку по выявлению и объединению под нашим руководством многих бандитских отрядов для полного уничтожения таковых. Благоприятные обстоятельства состоят в том, что все петлюровские атаманы с нетерпением ждут сигнала из-за кордона о всеобщем восстании. При этом они жаждут объединения под руководством единого центра, тогда как закордон молчит и они не имеют с ним никакой более-менее серьезной связи. Захваченный нами видный петлюровец Трофименко (бывший офицер главного повстанческого штаба Тютюнника в Тарнове), пришедший из-за польского кордона для подрывной деятельности, после надлежащей обработки принял нашу сторону и в апреле месяце сам предложил план изъятия главарей националистических банд. Ему будет помогать тоже захваченный и завербованный нами бывший петлюровец, а теперь проверенный наш агент Терещенко.

В настоящее время мы выбрасываем для разработки на место группу наших работников с уполномоченным, деятельность которого намечается по следующему плану:

1. Форсирование бурной деятельности повстанческого центра, дабы создать ему надлежащий авторитет среди вооруженных отрядов.

2. Интенсивная работа по налаживанию крепких связей с главарями-атаманами.

3. Стремление добиться получения списочного состава участников банд.

4. Перенесение центра разработки из Елисаветграда в другое место — более удобное для нас в отношении быстрой регулярной связи, но вместе с тем не очень отдаленное от главных повстанческих очагов. Таким местом намечается город Звенигородка Киевской губернии.

5. Главная цель нашей работы — проведение съезда главарей, что обеспечит их окончательную ликвидацию.

Данные, которыми мы располагаем, и безусловный

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

авторитет нашего секретного сотрудника среди петлюровских атаманов дают нам все шансы на успех разработки.

29 июня 1922 г.

Полномочный представитель группы Евдокимов».

Із шифрограми Повноважного представника ҐПУ на Правобережній Україні Єфіма Євдокімова від 25 вересня 1922 року:

«Мы вплотную подошли к моменту реализации разработки.

В основу плана ликвидации главарей нами положено следующее:

1. Вся головка в лице атаманов, кои приедут в Звенигородку, будет нами взята сразу по прибытии на съезд.

2. В ликвидации главарей будут задействованы соответствующие Губотделы ГПУ, а для более успешного проведения операции на местах имеются и дополнительно высылаются наши опытные представители, под руководством которых будет произведена эта работа.

3. Для подготовительной работы к съезду нами была выслана группа с целью подыскания явочных квартир и помещения для съезда. Группой приготовлены две железнодорожные будки и три явочные квартиры.

План изъятия головки (съезда) таков:

1. Прибывающие атаманы в сопровождении наших представителей направляются на указанные будки — первую явку; оттуда они идут на последующие явочные квартиры, на одной из которых атаманы будут постепенно взяты.

2. Принимая во внимание, что атаманы будут прибывать в сопровождении отборных казаков-бандитов, нами совместно с военным Командованием приняты соответствующие меры. Так, для успешного проведения операции на место выехали: Заместитель Полномочного представителя тов. Фриновский и Начальник 3 Отделения тов. Николаев с группой в 20 человек ответственных работников и усиленным отрядом красноармейцев.

Следовательно, есть все основания надеяться на успешный исход операции, которую мы недвусмысленно назвали "Заповит"».

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Із шифрограми Повноважного представника ҐПУ на Правобережній Україні Єфіма Євдокімова від 29 вересня 1922 року:

«Вчера, согласно нашей разработке, была проведена успешная операция «Заповит» по захвату главарей петлюровских банд, прибывших в Звенигородку на так называемую «высшую атаманскую раду». В первую очередь нами были изъяты самые видные атаманы, возглавляющие Холодноярский Повстанческий Комитет, Загородний и Зализняк. Также были захвачены известный атаман Черного леса Гупало и ближайшие помощники-адъютанты всех трех главарей, а именно: Компаниец, Добровольский, Ткаченко.

Операция «Заповит» протекала в чрезвычайно сложной напряженной обстановке, и только благодаря опыту, выдержке и мужеству ее руководителей нами получен успех. В то же время следует отметить, что некоторые атаманы то ли по исключительной своей осторожности, то ли по каким-либо другим соображениям на этот съезд не явились. В частности, избежали ареста такие авторитетные среди бандитов главари, как Гонта-Лютый, Савченко-Нагорный, Черный Ворон.

Однако захват их сообщников и, следовательно, значительное ослабление повстанческого сопротивления дает нам шансы на скорую поимку этих врагов и уничтожение их поредевших отрядов. Уже в самое ближайшее время в Елисаветград и на периферию будет выслана очередная спецгруппа для ликвидации не прибывших на съезд атаманов. Операции, имеющей целью устранение не только повстанческих главарей, но и всех националистов подпольщиков, дано название «Щырые». Что касается захваченных нами бандитов, то все они под усиленным конвоем отправлены в Лукьяновскую тюрму г. Киева.

Дабы не рассекретить наших ценных агентов Трофименко-Гамалия и Терещенко-Завирюху, мы их также временно арестовали (по уговору с последними) вместе с еще двумя приставленными к ним сексотами, сопровождавшими атаманов на съезд. Тем более, что, находясь в камере с бандитами, они смогут выудить у них крайне важную для нас информацию.»

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Увечері Євдося викупала дитину, зодягла її в чистеньку льолю, яку сама пошила з мануфактурної байки, напоїла козиним молоком, розведеним настоєм парила й меліси, і вклала у тверде дерев'яне ліжко, на якому спала й сама.

Євдосі страшенно подобався цей хлопчик, який ріс, мов огірочок, не по днях, а по годинах, замість плакати він тільки тихенько порипував чи агукав, не вередував навіть тоді, коли різався перший зубчик; одного разу він ухопив Євдосю за палець і потяг його собі до рота, вона здогадалася, що в дитини ятряться ясна, і несподівано навіть для себе самої додумалася до такого, що їй стало трішки соромно. Але відмовитися від свого наміру Євдося вже не могла, тож, соромлячись і водночас відчуваючи в тому соромі гріховну насолоду, вона розстебнула на грудях кофтину, оголила пругку, ще ніколи не торкану дитячими вустами грудь, намазала сосок медом і дала маляті, яке жадібно почало смоктати Євдосю, приємно кусаючи її враз набубнявілу дієчку. Отак вона й спала з Ярком цілу ніч, тамуючи біль у його яснах і вередячи в собі досі незнаний свербіж материнства. Вона злегка торкалася дитячого тільця, роздивлялася пучками пальців личко, вушка, вже довгенького шовковистого чубчика, роздивлялася й бачила все, що хотіла, бо Євдося не була такою сліпою, як те видавалося збоку.

Вона вродилася зрячою, кілька місяців убирала й запам'ятовувала цей світ очима, та потім сталося лихо. Її матуся, покійна ворожбитка Перчиця, поклала дитину спати в затінку під розквітлою липою, щоб Євдося набиралася сили й здоров'я, а вийшло навиворіт — хоч яка була мудра відунка Перчиця, та, бач, десь загаялась і не догледіла: пекуче сонце після полудня так повернуло, що вдарило дитині в очі й спалило зір. Тепер Євдося пам'ятала білий світ очима маляти, може, ось такого карапуза, як цей Ярко, що міг би стати її очима, її дивом і щастям, якби карта випала так, як того хотіла Євдося. Тоді б вона зачала новий відлік свого життя, зачала б його з молодою душею, оновленим серцем і зіркими очима ось цього дитяти, до якого прикипіла всеньким єством.

Якби ж… якби ж його лишили їй назавжди. Та скільки не кидала Євдося на карти (кожну з них давно чула на дотик), скільки не

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

вдивлялася пучками в їх невмолиму масть, її хлопчикові, який ще не вмів ходити, випадала далека дорога. Він ще тільки навчився тримати на в'язах голівку, навчився трішки сидіти й вимовляти «ма-ма», а вже мусив рушати в таку далеку дорогу, якій не видно було кінця.

І зараз, приспавши дитину, вона знов розкинула пухку колоду карт, таких затертих, що на них і зрячий нічого не вгледів би, розклала їх і вже вкотре побачила дорогу, а потім навіть почула стукіт кінських копит, який наближався сюди, до Ірдинських боліт, — Євдося чула його не на слух, а знов-таки пучками пальців, у яких той стукіт поколював голочками.

Вона розіклала карти на Чорного Ворона, і жалка темінь, торкнувшись її пучок, підступила до самого серця.

Спаси і відведи, Господи…

Євдося підійшла в куток до божниці, опустилася на коліна і стала молитися.

2

Ніхто не знає, де й коли доля пошле йому найщасливіші дні, а я знав: ось вони зараз попереду, майже два тижні, які я проведу з коханою жінкою. Господи, це ж так багато! День у день ми будемо поруч, будемо разом ночами, я дивитимуся, як вона спить, дихає, як усміхається, говорить, як сповиває дитину…

Я вивезу її з Веремієвим сином із цього пекла, залишу їх там, у безпеці, а сам повернуся назад і пробуватиму в лісі доти, поки зі мною буде хоч один козак. А потім… якщо долі забагнеться мене вберегти (всякі дива бувають на світі), я знайду їх, присягаюся Богом, знайду, і ми розпочнемо нове життя там, куди я піду не з чужим ім'ям і ганьбою, а з легендою.

Після того, як отамани не повернулися із Звенигородки, хвиля арештів прокотилася по всьому нашому краю — сотні підпільників і підозрюваних у щирості[44] було арештовано в Чигирині, Єлисаветграді, Шполі, Черкасах, Смілі, Звенигородці, у багатьох містечках і селах. Я й гадки не припускав, що когось із них міг запродати Загородній, Гупало чи Залізняк, тут було цілком очевидно, що це наслідок каїнових діянь Гамалія і Завірюхи, котрі втерлися в довіру запілля. І цей підступ їм удався не стільки через нашу легковірність чи необачність, скільки через… злочинну пасивність закордонного проводу.

Гамалій, Завірюха… Так могли обкрутити тільки свої. Перекинчики.

---

[44] Чекісти, росіяни та покручі тоді, як і тепер, зневажливо називали українських патріотів «щирими». Навіть чекістська операція з ліквідації холодноярського підпілля мала цинічну кодову назву «Щирые».

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Навіть тоді, коли я вислав зв'язок до Звенигородки (ми ще мали інформаторів у совєтських установах) і дізнався, що тих двох виродків також скрутили й повезли разом з усіма на Київ, у мене не лишалося найменшого сумніву, що це вишколені з наших колишніх вояків ренегати, настільки законспіровані, що навіть ті, хто в'язав лісовиків, не знали, котрий серед них «бандит», а котрий чекіст. У Звенигородці, певна річ, не було генерала Гулого (та й звідки б він там узявся?), ніхто не чув про полковника Ступницького, їхні імена провокатори використали як приманку.

Тепер я картав себе, що не застрелив «сотника Завірюху» того останнього дня, коли він приїхав до нас із Гордієнком і Середою, щоб вирушати на Звенигородку. Так, не було в мене цілковитої певності в зраді, вагався, звісно ж, і я (як же важко боротися з облудою, якщо вона гріє твою останню сподіванку!), та тільки постріл у запроданця ще міг зупинити отаманів перед фатальним кроком. І хай би тоді мене судили, хай би оголосили поза законом, та через день-другий відкрилася б правда і ми ще багато чого врятували б, повернули по-своєму. А так усе пішло шкереберть.

Не диво, що всяк, хто мав змогу, тепер шукав рятівної стежки з лісу. Я ставився до цього з розумінням, допомагав хлопцям документами й грішми, однак розпуску загону не оголошував.

Боротьба захлинулася, але, хай там що, мусила мати продовження. З останніх сил, з останнього зубовного скреготу. Бо жодна катастрофа не ставить хрест на меті.

А щодо мене самого, то я справді скреготав зубами і міг би схибнутися від розпачу й докорів сумління, якби не мав купу навальних гризот. Залишаючи Чорний ліс (хтозна, що вони надумають після того, як стільки всього тут рознюхали), я думав, як помститися за «отаманську раду». Якщо немає надії на перемогу, то зостається ще прагнення помсти. Прагнення, яким горіли всі козаки, більшість із них воно й привело до лісу. Тож потрібно було поквитатися з ворогом, нагадати про себе й заразом показати хлопцям, що опускати руки ще рано.

Крім того, настав час подбати про Тіну. Той-таки Звенигородський зв'язок повідомив, що вона також була в повітовому списку «щирих». Під більшовицькою підозрою ходили чи не всі вчителі й просвітяни, а для Тіни, гадаю, достатньо було вистави на Лебединській цукроварні, щоб потрапити до чорного реєстру. Її поки що не чіпали, та було зрозуміло, що рано чи пізно це станеться. Тіну не заарештували з якогось особливого умислу, — можливо, тому, що на волі досі гуляв… Чорний Ворон, і вони знали про нашу близькість.

Хоча й тут, у своєму найщирішому бажанні допомогти Тіні вибратися за кордон, я повівся так, ніби робив це зі спідньою думкою. Бо, умовляючи Тіну «перескочити Збруч» (пам'ятаєш, ти сама цього

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

хотіла?), накинув їй ще й малого Ярка. По-перше, у дитини тепер буде матуся, а по-друге, мені здавалося, що такий далекий і непростий шлях легше пройти з немовлям, ніж без нього.

— А ти? — спитала Тіна.

Ми розмовляли в хаті отця Олексія, через якого я покликав її на зустріч, і він, добра душа, сам запропонував, аби ми зійшлися у нього. Осінні ночі були вже холодні, тому я пристав на його запрошення, хоча знав, що це ризиковано — за садибою панотця могли наглядати. Та я покладався на рідну тітоньку ніч, яка все приховає від стороннього ока. Що тут казати, вночі навіть куля безпечніша. Головне, що я довіряв панотцю Олексієві, котрий, безперечно, також був у чекістському списку «щирих».

Важко повірити, що після стількох амнестій і зрад більшовики не довідалися про освячення зброї, яке він відправив у Лебединському лісі навесні 1920-го. Досі відчуваю на своїх щоках прохолодні краплі з його замашного кропила. Поклавши перед собою рушниці, кулемети, пістолі, гранати, опустившись на праве коліно, а на лівому тримаючи оголені шаблі, ми присяглися вживати зброю тільки супроти ворога-супостата, і панотець Олексій, благословляючи нас, дужо й натхненно, мов булавою, змахував кропилом, примовляючи: «Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці!», — гострі бризки цвьохкали нас по обличчях, ми зводили очі до неба, до сонця й вірили, що так воно буде.

Та навіть без того освячення отець Олексій, сей невгамовний ревнитель недавно дозволеної української автокефалії, накоїв стільки «гріхів», що їх вистачить на триста арештів. Навіть його світське життя так бісило місцевих більшовиків-комнезамівців та затятих комсомолят, що вони строчили доноси до Черкаської повітової церковної ради, вимагаючи не тільки звільнити «петлюрівського священика», а й позбавити його сану за розгульне поводження на очах у громади. Треба сказати, що панотець Олексій жив з односельцями душа в душу, міг у їхньому гурті задиміти люлечкою, випити чарку, до нього першого йшли на пораду, запрошували в куми, на весілля, а часом панотець і в себе вдома влаштовував такі вечорниці, що співи не втихали до третіх півнів. Усі завмирали, коли він сідав за піаніно й густим оксамитовим підбаском заводив пісню про двох закоханих голубочків, а щупленька паніматка Оленка (так він її називав) долучалася до нього таким ангельським голосочком, що дехто не стримував сліз.

Однак безбожники та сільська босячня догавкалися до того, що влада вирішила переобрати священика. Отоді-то громада й стала горою за отця Олексія. Збори парафіян дали одкоша повітовій церковній раді і, переобравши священика Ставинського на черговий термін, ще й постановили виявити та покарати анцихристів, які писали на нього наклепи. Тож отець Олексій ще дужче укріпився в своєму авторитеті,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

його козацька череп'яна люлечка й далі диміла в чоловічому товаристві, на хрестинах і весіллях він першим піднімав чарку за здоров'я немовляти чи молодих, літніми повечір'ями із прочиненого вікна його світлиці чулися пружні акорди піаніно, аж поки одного пізнього вечора в те вікно не влетіла граната. Отець Олексій, котрий саме награвав у дві руки з паніматкою Шуберта, почув, як брязнула шибка й на підлогу впала циліндрична штукенція з довгою, як цурка, ручкою, він якось так косо поглянув на неї, а потім, не вагаючись, упав, накрив ту бомбу собою, рятуючи паніматку Оленку. Паніматка ж Оленка, не розібравши, що воно і до чого, й собі ледве не впала на отця Олексія, майже лягла на нього зверху, придивляючись, яка лиха година ним кинула, але, видно, вони обоє ходили таки під Богом, бо граната не вибухнула. Отець Олексій поволі підвівся, якось так мовби аж розчаровано подивився на браковану бомбу, гидливо взяв її за «цурку» й викинув назад у вікно, а сам знову сів за піаніно догравати Шуберта.

Піаніно стояло в світлиці, яку отець Олексій відвів нам із Тіною для нічного побачення, тепер тут вікна були зачинені знадвору віконницями, а зсередини щільно запнуті зеленими гардинами, тож ми могли навіть засвітити гасову лампу. Хоча, прилаштувавшись на широкій отоманці, покритій таким же зеленим, як і гардини, рипсом, ми роздивлялися одне одного більше на дотик, роздивлялися довго і жадібно, скидаючи з себе одяг, бо від кахляної грубки сходило таке тепло, що в мене паморочилася голова. Я давно не був у такому теплі й затишку, отець Олексій це знав і, щира душа, добряче натопив грубку, зробив усе, аби нам було в нього зручно і затишно. На столі, застеленому білою скатеркою, стояла карафка полинівки, пляшка червоного вина, у парі з паляницею лежав шмат доброї солонини, стояв ще горщик з печенею і — звідки отець Олексій знав мої примхи? — глек непочатої ряжанки, затягнутої зверху апетитною брунатною кіркою.

Та поки що нам було не до трапези. Ми жадібно ласували одне одним, ми були ненаситними в пестощах і поцілунках, — Господи, хто придумав це диво, цілунок, це чудне доторкання і схрещення вуст, що переходить у сласне злиття двох людських тіл, у змішання їхньої крові і безрозсудних душ. Скажу по правді, що після нашого кохання на Лящевому хуторі я і в думці не мав іншої жінки, та й те раювання було так давно, що зараз я оволодівав Тіною мовби вперше, наче ніколи раніше не бачив її наготи, — ось вона щойно зійшла з достиглої вишні, дівчинка, яка також тіль-тіль дозріла до жінки і зійшла у мої обійми, відкриваючи чар окремого світу зі своїми пагорбами, лісами, долинами, рівчачками, озерами… Це було таке щастя, що я став на коліна, опустився навколішки на підлогу, а Тіну підвів на отоманці обличчям до себе, узяв за сіднички і легенько притяг до себе так, що її ложесна відкрились мені у всій своїй вільгості й щедрості, — ми подалися одне

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

одному назустріч, захлинаючись несамовитою радістю.

Хтось невидимий торкнувся клавішів піаніно, чи, може, воно само озвалось на зойк моєї солодкої пташки.

* * *

— А ти? — спитала Тіна.

— Я переведу вас через кордон і повернуся назад. Потім знайду тебе, — сказав я, уникаючи її погляду.

— Потім — це коли?

— Давай підвечеряємо? — я пригорнув її, торкнувся губами волосся, що пахло сухою травою і парним молоком.

— Потім — це коли? — з притиском повторила вона.

Я таки трохи твердоголовий, то Євдося правду про мене казала, бо й тепер довго не знав, що відповісти. Але сказав по щирості:

— Коли зможу.

— Якщо ти потерпаєш за дитину, то я догляну її і тут, — мовила Тіна. — Це буде наша дитина.

— А коли запитають, де ти її взяла? Скажеш, бусол приніс?

— Скажу, що приніс чорний ворон у дзьобі, — сумно всміхнулась вона. — Не хвилюйся, щось вигадаю.

— Тіно, я думаю за вас обох.

— Може, твій страх даремний і все… ще зміниться?

— Що зміниться?

— Не знаю.

Тіна легенько випручалася з моїх обіймів і почала зодягатися.

Я зачудовано стежив за кожним її рухом, бо, коли жінка зодягається, це не менш цікаво, ніж коли вона той одяг знімає.

Особливо, коли не потрапляє ґудзиками в петельки. І як вона при цьому ще може говорити про серйозні речі? Це було вкрай зворушливо, коли Тіна, ховаючи перса, міркувала вголос:

— Може, не все ще так безнадійно, як нам здається. Адже вони дозволили українські школи, погодились на автокефалію нашої церкви! Виходять українські книжки, газети…

Я дочекався, поки вона застебне блузку, потім сказав:

— Немає нічого підступнішого за подачки з рук ворога. Лише наївний бевзь може покладатися на їхню добрість.

— Але ж це не тільки обіцянки. Багато чого вже робиться, ти просто не знаєш.

— Що більше ласки в диявола, то хитрішу пастку він готує. Хіба ж це не зрозуміло?

Вона прикусила нижню губу, аж мені стало боляче.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Може, й так. Але…

— Яке ще «але»? Велике чи мале? — я спробував узяти веселіший тон, проте між її тонкими бровами зібралося дві сумні складочки.

— Я не хочу там бути без тебе.

— Ти й тут повсякчас без мене. Іншого виходу просто немає, повір.

— Я підожду тебе тут, — сказала вона.

— Ні, це небезпечно. Я не знаю, що станеться завтра.

— З тобою?

— Ні, моя пташко. З тобою.

— Тоді забери мене до лісу, — попросила вона.

— Це неможливо.

— Чому?

— Який же з мене буде отаман, якщо я приведу в загін жінку? Ну, сама поміркуй… Тіно, я давно все передумав — іншої ради немає. Довірся мені. Ми ближчим часом повинні вирушити…

— У такий світ?

— Він не такий далекий, як нам здається. За Збручем живуть наші люди. Такі ж українці, як і ми, тільки на волі. Нам допоможуть.

— Якщо ти вважаєш, що інакше не можна, то хай буде так, — сказала вона якимось відсутнім голосом. — Хай буде так, але дай мені час сходити до Шполи. Треба якось підготувати своїх, бо зникаю ж надовго.

— Поясни їм, що краще зникнути самій, ніж діждатися, поки тебе заберуть.

— Надовго… — повторила Тіна, не чуючи моїх умовлянь. — А якщо… якщо назавжди?

Я більше не знав, що сказати, бо є речі, над якими не можна довго замислюватись. Інакше зайдеш у глухий кут.

Тіна це також відчула й сама ж мене виручила.

— Налий мені, — сказала вона. — Ні, не вина. Полинівки.

3

«После ряда успешных операций войсковых частей и агентуры в октябре месяце бандитское движение на Холодноярщине выглядит весьма подавленным. Еще в сентябре нам стало известно местонахождение бандитских логов в Черном лесу, и в первых числах октября туда был направлен отряд товарища Линдэ, усиленный курсантами Елисаветградской школы красных командиров, для полного уничтожения оставшихся там петлюровских банд.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Несмотря на густоту лесного массива, болотистость и непроходимость местности (некоторые участки курсантам приходилось преодолевать по пояс в воде и трясине), была обследована каждая пядь лесного района, однако бандитов не обнаружено. Похоже, их поредевшие отряды разлагаются окончательно или, в худшем случае, распадаются на мелкие шайки, избегая столкновений с нашими частями. Тем не менее, 12 октября возле села Москаленки, что в 25 верстах от г. Смела, банда Черного Ворона (определить количество не представлялось возможным) напала на продотряд, следовавший на станцию Бобринскую с двенадцатью подводами, нагруженными провиантом. По счастливому стечению обстоятельств своевременно подоспел отряд чоновцев, а также местная милиция и самоохрана села Ротмистровки. В результате схватки и дальнейшей погони за ускользающей бандой пал смертью храбрых командир взвода Расторгуев, погибло 5 бойцов ЧОН, три милиционера, два продотрядчика, несколько человек ранены.

С противоположной стороны потери оценить трудно, поскольку отступающие унесли с собой раненых и убитых. В конце концов, удалось выследить и уничтожить еще одного бандита, зашедшего ночью на хутор Буда. И здесь результат превзошел все ожидания — оказалось, что это не кто иной, как атаман Черный Ворон, о чем засвидетельствовали местные жители. Труп отвезен в Черкассы, где и сфотографирован… Следовательно, указанные ранее сведения о захвате атамана Черного Ворона в Звенигородке оказались неверными.

Уполномоченный (підпис)».

(Із оперативного донесення уповноваженого Кременчуцького губернського відділу ҐПУ в Чигиринському повіті від 21 жовтня 1922 року.)

Якби ж він знав, чим закінчиться та веремія під Москаленками… Перед тим Ворон загадав собі не встрявати ні в які катавасії, поки не перепровадить Тіну за Збруч (якщо вже взяв з неї згоду на цю мандрівку, то сам не мав права наражатися на небезпеку), та от — не втримався.

Вони стояли в Графському лісі — ближче до Лебедина — і мали спочин та спокій, аж тут примчався вічно захеканий Біжу, який ніс варту з боку Москаленків, і повідомив, що Смілянським шляхом рухається валка підвід.

— Дванадцять возів, — уточнив Біжу. — І на кожному по два

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

«смоки»[45]. Саме тьху! Якщо зараз побіжимо, то акурат переймемо. Чуєте? Якщо зараз побіжимо, то прибіжимо саме враз, — зарядив Біжу, хоча на такі «стрітини» вони завжди виїжджали верхи на конях.

Ворон прикинув, скількох і кого з козаків послати на це «тьху», але в очах Біжу світилася така радісна нетерплячка, що отаман теж відчув знайомий свербець. Він аж засоромився своєї обачності й кинувся сідлати коня. За хвилину вони вдесятьох уже поспішали в бік Москаленків, і лише густий ліс не давав розігнати коней у галоп.

Ворон, Коляда, Вовкулака, Ходя, Біжу, його середульший брат Захарко, Дядюра, В'юн, Козуб, Сутяга — десять щасливчиків після вимушеної перерви, нарешті, дістали змогу не лише розім'ятися, але й запастися харчами. Особливо поривався вперед Коляда — він був із тутешнього села Макіївки, і на тих возах, що скрипіли Смілянським шляхом, могло бути і їхнє кревне, «колядинське», добро. Саме Коляда запропонував узяти різко праворуч, вискочити в поле на випередження, а там засісти в Будянському сосняку, біля якого пролягав битий шлях — «смоки» над'їдуть саме туди.

Думка була слушна, і невдовзі вони вже вихопилися із Графського лісу, промчали полем і заховалися в сосняку, такому густому, що коні тут ледве поверталися, гілля кололо вершникам щоки, глиця лізла за комір.

Простояли чи не з півгодини, видивляючись на дорогу, а валки все не було. Ворон поглядав то на Біжу, який приніс звістку, то на розгубленого Коляду, котрий підказав їм виїхати далеко на випередження до цього лісочка. Очікування завжди нервувало. Хотілося курити. Козуб дістав кисет, але, наштовхнувшись на погляд отамана, хапливо його сховав.

— А що, занюхав табаки? — весело вищирився до нього Вовкулака.

Та ось удалині замаячіли перші підводи. Вони мовби й не їхали, а ледь-ледь ворушилися, — якби не знав, у який бік вони сунуться, то відразу й не вгадав би. Ніби теж когось піджидали.

Воронові навіть майнула прикра думка, що хтось міг помітити, як верхівці перескакували полем до цього сосняку, і тепер продзагонівці зупинилися, роздумуючи, що робити далі. Можливо, вони навіть послали вістового по допомогу.

Але ні. Коляда розрахував правильно. Підводи, хоч і повільно, сунули в їхній бік.

— Кусять везють, — глитнув слину Ходя.

Стояв хмарний, однак теплий осінній день. Ось-ось міг припустити дощик. Гостро пахла розколошкана сосна.

---

[45] «Смоки» — тобто насоси, продзагонівці, які викачували продовольчий податок у селян.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Коляда напружено вдивлявся в бік валки, і шкіра на його вилицях пересмикувалася. Ворон уперше бачив Коляду таким — його сухорляве гостре лице було відчуженим і далеким.

На ньому, мов тінь, осідала печать лихого передчуття. Ворон давно навчився розпізнавати цей знак, що знічев'я падає на чоловіка, якого потім спостигає біда. Це була тінь біди. А може, й смерті.

— Держи «люйса» напоготівлі, — кинув він Дядюрі — здоровому дядькові, який мав, може, двадцять із гачечком, зате бороду викохав більшу, ніж у Ворона. Дядюра багато в чому намагався наслідувати отамана, часом навіть перекривляв його незлостиво, і хлопці добродушно сміялися, коли він вайлувато розводив руками, приказуючи: «Знать, така випала карта, що все лягло в масть».

— Оце нагребли! — сказав Біжу. — Повзуть, як черепахи.

— А ти побіжи їх піджени, а тоді прибігай назад, — підкусив його Вовкулака. Він теж нервувався. Вовкулаку навідав той самий здогад, що й Ворона: їх помітили. Помітили — і тепер готуються до відсічі, а ще гірше — послали гінця по підмогу.

Інакше чому вони коливаються майже на одному місці?

І тут сталося те, про що вони здогадались, та пізно. Саме з того боку, де їм був простір для відступу до Графського лісу, виринуло зо три десятки озброєних вершників. Навіть здалеку було видно, що дивляться вони на сосняк (таки хтось побачив, як лісовики сюди переходили), та поки що нікуди не поспішали, притримували коней на місці, мовби також піджидали ту валку підвід.

Ворон послав Біжу та В'юна на другий бік сосняку, щоб розвідали, де його краще відходити в поле, але там їх підстерігала ще одна несподіванка. Від села через поле сюди підтягувалося войовниче юрмисько — то сунула жидівська самоохорона.

Коли хлопці принесли цю новину, зо два десятки продзагонівців, покинувши на дорозі підводи, рушили в бік сосняку із правого боку! Це вже була цілковита облога.

— Жаль, що тільки один «люйс», — почухав потилицю Вовкулака.

— І мало гранат, — додав В'юн. — Якби ж знаття…

— Це я винен, — тихо озвався Коляда. Він був блідий, аж мерхлий.

— До чого тут ти? Перестань! — гостро подивився на нього Ворон.

— Це я вас сюди привів.

— Дурниці! Так лягла карта. Але ще невідомо…

— У чию масть, — докинув Дядюра, однак цього разу ніхто не засміявся.

— Правильно, — сказав Ворон. — Ще невідомо, чий батько

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

дужчий. Слухай мене уважно! Прориватися зараз не будемо. Вони саме на це й сподіваються. Підождемо. Думаю, до цього лісочка вони не полізуть, дуже вже він густий. Жиди не полізуть — це точно, а хто насмілиться — пошкодує. Якщо мертві уміють шкодувати. Дядюро, скільки в тебе запасних кружків?

— Один, — винувато сказав Дядюра.

— Сто куль… Стріляти тільки напевно. А зараз усім спішитися і зайняти оборону вздовж рову. Коней прив'яжіть так, щоб не позашморгували вузли. Сутяга, Біжу і В'юн! Одійдіть назад і стережіть нашу «спину». Запитання є?

— Якщо розбіжимося, то де збираємося? — спитав Біжу.

— Там, звідки прибігли, — всміхнувся Ворон.

Загін, який перегородив їм відхід до Графського лісу, наступати не поспішав. Піші продзагонівці теж зупинилися сажнів за сто, побоюючись прицільного обстрілу. Козаки, розтягнувшись на сім «номерів», залягли в рову через десять кроків один від одного. З обох сторін вичікували: лісовики ждали нападу, а ворог — їхнього прориву з оточення. Поки що мірялися не силами, а терпінням.

Став накрапати ледачий осінній дощик. Спершу такий ріденький, що його краплі було видно лише на дулах рушниць та на кожухові «люйса», якого Дядюра примостив на тринозі поперед себе. До «люйсів» у козаків була особлива повага. Іноді вони заїдали, це правда, але з кулемета завдовжки в три лікті легко стріляти сидячи на коні. От тільки кружків з набоями бракувало і добувати їх ставало дедалі важче.

У жовтні день короткий, ще швидше згасає він попід лісом.

А коли небо захмарене та ще й пускається дощик, тоді, вважай, цього дня немає. Козакам це тільки на руку. А чого ждуть москалі? Невже іще виглядають підмоги?

— Ну, давай, давай… — підганяв їх Козуб, тримаючи прокуреного пальця на спусковій скобі. Від тютюнового диму пальці в нього були такі коричневі, ніби Козуб те й робив, що лущив молоді волоські горіхи. Йому й зараз хотілося, аби все це швидше скінчилося і — закурити. Доки вони телитимуться?

Від напруги навіть Ходя перестав жувати стеблину й косував зизим оком у бік покинутих продзагонівцями возів, навантажених мішками з борошном, крупами та ще невідомо яким добром. Ході не хотілося вірити, що цього разу їм нічого не перепаде. Він міркував собі, що, коли вони прориватимуться до лісу, то непогано було б прогуцати коло возів. Може, на ходу щось таки вдасться прихопити.

Блідий і геть спалий з лиця Коляда молився. Він просив Матір Божу, аби відвела від них лихо, заступила товаришів і, якщо треба, хай це зробить ціною його, Колядиного, життя, він зовсім на неї не образиться, бо давно готовий перейти в інший світ, хай це буде на небі

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

чи ще в якомусь невідомому місці, але він, Коляда, готовий перейти туди хоч зараз, нехай лишень свята Богородиця заступиться за хлопців… Коляда спершу молився пошепки, та потім у щирості й запалі молитви дійшов до самозабуття і став усе голосніше благати їхню заступницю Діву Марію. Вовкулака, чий «номер» був праворуч од Коляди, почав прислухатися.

— Ти до кого там колядуєш? — спитав він, але Коляда нічого не чув, не бачив, зараз він був дуже далеко, хоча й припадав не до ікони, а тулився щокою до кольби рушниці.

Зате все бачив і чув Вовкулака, його очі, як завжди перед боєм, світилися тихою радістю. В такі хвилини веселість навідувала й Захарка Момота, але зараз його кругле качконосе лице заціпеніло в холодному спокої, лише погляд поволі блукав ворожою лавою. Захарко ворушив губами, рахуючи вершників.

Ворон завважив, що це був чонівський летючий загін, і саме звідти, від нього, слід було чекати першого і найдошкульнішого удару. Однак «чопи» й досі переминалися на місці, хоча як не один, то другий під'їжджав до вершника, що басував на білому коні. Видно, то й був їхній командир, який чомусь зволікав.

Чи когось піджидав, чи все ще сподівався, що «бандити» не витримають і таки першими підуть на прорив під кулі. Та невдовзі прибіг засапаний Біжу й сповістив, що з лівого крила лісу підтяглося ще п'ять міліціонерів.

— Всього п'ять? — перепитав Ворон. — Пильнуй і далі.

А сам подумав: «Білий кінь не годиться для бою. Білий кінь — для параду». І в цю мить великий парадний воєначальник, що сидів на білому коні, звів угору правицю.

Безладно запахкали рушниці, москалі дурнувато заґелґотали, ніби йшли заганяти зайця, та враз постріли затріскотіли з усіх боків сосняку, продзагонівці теж пішли вперед, а найбільша пальба здійнялася там, де воювала самооборона — це завзяте плем'я ратоборствувало поки що ні з ким. Стріляли вони навмання, не шкодуючи набоїв, лементували, здіймаючи рейвах, аби склалося враження, що саме тут зібралася найбільша сила, бо ще, чого доброго, банда кинеться на прорив у цей бік.

Проте «банда» не кидалася нікуди. Лісовики занишкли в рову й не давали про себе знати. Стрілянина не вщухала, згори летіли гілки, сипалася глиця, гостро пахла розколошкана кулями сосна.

І тоді білокінному командирові щось зробилося з головою.

Або він переконав себе, що в цьому лісочку ніякого дідька немає, або йому страх як закортіло мати на грудях орден Червоного прапора, але він раптом здибив свого білого, як молоко, скакуна і, заволавши «За мной, в атаку — впєрьод!» — галопом кинувся до сосняку. «У-р-р-ра!» —

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

«чопи» метнулися за ним, та куди їм було до свого командира! Він рівно тримався в сідлі, плавно підіймався й опускався у такт зі стрибками коня, і Ворон, замилувавшись кавалеристом, підпустив його навіть трішки ближче, аніж годилося, а тоді вліпив йому кулю якраз у те місце, на якому носять орден Червоного прапора.

Ще п'ять пострілів і коротка черга з «люйса» збили двох вершників на землю, один полетів сторчма разом з конем, а решта повернула назад. Ворон подав сигнал не стріляти. Лісовики збадьорилися, вони не сподівалися, що перший напад одіб'ють завиграшки. Щоправда, москалі, відступивши, збилися докупи й радили нову раду, як їх викурити з ліска. І таки до чогось дорадилися, бо невдовзі знов розсипалися полем, а двоє їхніх вістових подалися в різних напрямках — один до продзагонівців, а другий до міліціонерів і самоохорони, яка й досі навгад смалила по сосняку.

Наближався вечір, сльотава сутінь густішала, добре було видно лише білого коня, що неприкаяно блукав полем.

— Ще трохи — і будемо прориватися, — сказав Ворон. — Мушки в прицілі майже не видно.

Але ворог оговтався й посунув на них зусібіч сліпицею. Видно, надійшов наказ припинити гру в цюцю-баби і знищити банду в сосняку.

Вони чекали нового нападу чонівців, як раптом постріли, що глухо розлягалися по той бік ліска, стали лункішими. Ворон зрозумів, що вони вже бахкають у сосняку, і йому здалося, що він розрізняє постріли своїх хлопців, котрі пильнують тил. Він почув це корінням свого волосся і ще не встиг віддати наказ, як прилетів Біжу і сказав, що міліція, продзагонівці й навіть юдине воїнство посунули в сосняк. Сутяга і В'юн там відстрілюються, але цю потолоч не спинити.

— Ми їх штук п'ять поклали, а вони лізуть і лізуть, — Біжу витер змокріле від поту й дощу чоло. — Ну, я побіг?

— Клич хлопців сюди! — наказав Ворон. — Козубе, йди з ним і негайно вертайтесь. Будемо прориватися.

Вони ще мали трохи часу. Збірне вояцтво сунуло в їхній бік, але дуже повільно. Одне, що молодий сосняк був густий, а друге — ніхто не поспішав нарватися на кулю. Тим часом козаки зібралися до гурту, Ворон дав команду «На коней!»

Сутінки взялися тією сірою млою, коли стрільба через приціл уже неможлива. Мабуть, це обнадіяло й чонівців, бо вони знов кинулися на штурм соснового лісочка, та наштовхнулися на таку несподіванку, від якої геть отетеріли. Замість того, щоб відстрілюватися, лісовики зненацька вискочили їм назустріч верхи на конях, і там, де куля була сліпою, зрячою виявилася шабля.

Приголомшені москалі сипонули врозтіч і так швидко розсіялися, що Ворон устиг розколоти всього лиш одного черепа.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Зате шлях до Графського лісу відкрився. Лише позаду, де вони щойно стояли, тепер виринула вся ота різномаста рать і здійняла навздогін таку стрілянину, що полум'я, яке виривалося з цівок рушниць, освітлювало темну стіну соснового лісу.

— Хлопці, додому!!! — закричав на весь голос Ворон, і радість заклекотіла в його горлі. — Додому, бісові діти!

Оце його таке свійське, аж рідне, «додому» тямив навіть Мудей, який умить перейнявся настроєм вершника і, роздуваючи ніздрі, розсікав тулубищем темну сльоту. Він повертав набік голову, щоб краще бачити, що там попереду, і водночас — що позаду (так природа поставила очі коневі), а Ворон, припавши грудьми аж до гриви, боковим зором примічав, як його хлопці, кожен на свій фасон, женуть чимдуж до лісу. Один узяв чомусь різко праворуч, туди, де й досі стояла покинута валка підвід, і Ворон навіть у пітьмі розпізнав низенького, а проте дуже прудкого коника, який триста разів виносив Ходю з біди.

Праворуч від Ворона летів Вовкулака (він завжди тримався біля отамана), його кара кобила Тася, хоч була норовистою «дівкою», чула Мудея на нюх за версту. По ліву руку, але вже позаду, підганяв свого буланого Коляда, а той усе відставав, наче погубив підкови. Ворон ні-ні та й озирався на Коляду: не подобався йому цей козак сьогодні — ще відтоді, як почав себе винуватити, що не туди їх повів, а потім повісив кирпу, піддався лихій волі. Вона, ця стороння воля, тільки й чатує на чоловіка, щоб у хвилину слабкості привернути його на свій бік.

Отаман ще повів оком, хто там і де з його козаків, та нікого вже не побачив. По-осінньому раптово налягла ніч, накрила Захарка Момота, Сутягу, Дядюру, сховала В'юна, Біжу, Козуба.

А туди далі, позаду, яскраво спалахували рушничні випали дружного воїнства, яке продовжувало гонитву.

Коляда відставав. Небезпека, вважай, минула, міг би нарешті отямитись, але зла воля, упіймавши чоловіка на слабині, причепилася, як реп'ях. Знаючи, що це таке, Ворон весь час тримав Коляду в полі зору і зараз притишив Мудея, щоб пропустити його вперед, але Коляда раптом схитнувся, похилився набік, а потім звалився на землю.

За мить Ворон був біля нього, зіскочив з коня.

— Що тобі?

— У живіт… — простогнав Коляда.

Ворон зрозумів, що куля влучила в нього не зараз, — якщо рана була спереду, то виходить, Коляду поцілили ще тоді, як вони пішли на прорив, але він з останніх сил тримався в сідлі.

Ворон хотів узяти його на руки, та, помітивши над собою Вовкулаку, вискочив на коня.

— Подай…

Вовкулака обережно взяв Коляду і висадив його попереду

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Ворона.

Постріли переслідувачів не вщухали, але то вже було ловлення вітру. Ворон, притримуючи Коляду, в'їхав до Графського лісу, а за ним і Вовкулака. Невідь-звідки вродився тут третій вершник і попер, як німий, прямо на них. Вовкулака ледь не бабахнув у нього, аж раптом почув знайомий голос:

— Роззяв сліпи! Свої.

Це був Дядюра. Через високу папаху і довгу бороду його голова здавалася більшою, ніж у коня.

— Я кому наказав чухрати додому? — спитав Ворон.

— Кулеметник повинен бути у хвості, — пробурчала «кобиляча голова». — Сильно його зачепило?

— Покладіть… — застогнав Коляда. — Покладіть мене на землю. Пече…

Вовкулака з Дядюрою спішилися, помаленьку взяли Коляду й поклали на землю, вкриту опалим листям. Ворон також зістрибнув з коня, опустився на одне коліно біля пораненого.

— Потерпи, брате, тут ні чорта не видно. Ану присвітіть сірником. — Він почав було розстібати на Коляді чумарку, але той попросив:

— Не треба. Покиньте мене тут, а самі… Вороне, ти знаєш, де на хуторі живе мій брат. Хай хтось перекаже Ількові, він мене забере.

Ворон відчув, що його пальці злиплися від крові.

— Ми тебе одвеземо до брата, — сказав він.

— Ні. Накрийте мене гілляками і їдьте. До ранку мене Ілько забере.

— Я сам відвезу тебе на хутір.

— Не треба, болить… Передай Ількові… — Коляда впустив голову набік.

Ворон не знав, що робити. Ждав, що, може, хтось із хлопців підкаже, але мовчали й вони, бо яка тут могла бути рада? Везти Коляду на коні — витрусиш із нього останні сили. Переказати братові — а чим той Ілько допоможе? Хіба поховає… Потрібний був лікар.

Ворон пішов на відчайдушний крок: Дядюра поїде у Лебедин і привезе на хутір лікаря, а вони з Вовкулакою зроблять з гілляччя ноші й донесуть туди Коляду на руках. До хутора тут зо дві версти. Ніч їм допоможе.

Вони шаблями вирубали дві грубі дрючини, наготували паліччя на поперечини, дістали мотузки, які завжди мали в сідельних саквах, і зладнали ноші. Поклавши на них непритомного Коляду, рушили лісом на хутір Буда, а Мудей із Тасею самі пішли вслід за ними. Там, на узліссі, стрілянина вщухла, різномасте вояцтво, либонь, розбрелося, а може, дехто ще вештався полем, шукаючи вбитих і поранених лісовиків.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Покиньте мене… — знов застогнав Коляда.

— Ти мені тут не командуй, — сказав Ворон, підбадьорений тим, що Коляда подав голос. — Поки що я тут за головного.

— Покиньте… Я помираю.

— Я забороняю тобі помирати. Це легше за все. А на біса ти нам здався мертвий, га? Ти в нас запитав?

— Еге, ти в нас запитав? — докинув і собі Вовкулака.

— А ти мовчи, бо це тебе теж стосується. Він мені знак з того світу подасть. Розумний який знайшовся…

— Ось побачиш, — огризнувся Вовкулака.

* * *

Старший брат Коляди зустрів їх по-божому. Він, цей Ілько, теж трохи понюхав пороху ще в загоні отамана Яблуньки, а потім, коли отаман загинув, тихенько осів на хуторі Буда, приховавши свій грішок від нової влади. За непу розхазяйнувався на всю губу — на його обійсті була й клуня, й повітка, і загорода для худоби, і навіть копанка з карасями. Але Ілько не раз казав братові, що плюнув би на все це добро й пішов би до лісу, якби ж була хоч крихта надії на ту вільну Вкраїну, а то ж ні — вже й сліпому видно, чиє тут крутиться, а чиє мелеться. Якби ж хоч не діти, чухав потилицю Ілько, якби не два його пуцьвірінки, то він ще показав би своє «ого-го». Дістав би зі сховку не лише куцопала.

Коли постукали в його вікно, Ілько відчинив одразу, хоч ці нічні гості тепер нікого не радували. А почувши, що сталося, заохкав, заметушився і, широко прочинивши двері, сказав, щоб занесли брата до хати. Поки засвітив гасничку, десь од печі виринула його перелякана жінка Меланя.

— Ой Божечку…

Вони поклали Коляду на ліжко, Ворон розстебнув на ньому чумарку, задер закривавлену (хоч викрути) сорочку. З лівого боку в животі запеклася темна дірочка від кулі.

— Я знав, що цим усе кінчиться, — сказав Ілько.

— Що — все? — різко спитав Ворон.

— Усе, — повторив Ілько, і його худорляве, гостре, як у брата, лице жалісно скривилося.

— Замість нюняти принеси перваку й довгий шмат полотна.

Ілько безпорадно закліпав до Мелані, та вискочила в хатину[46], швидко знайшла слоїк перваку, потім дістала зі скрині вишитого хрестиком рушника.

---

[46] Хатина — окрема кімната в хаті, переважно через сіни.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Ворон промив горілкою рану. Коляда глухо застогнав. Він був дуже блідий, губи взялися білою осугою. Ілько злегенька підняв брата в попереку, допомагаючи Воронові протягти попід ним рушника, щоб перев'язати рану.

— Води, — попросив Коляда.

— Не можна, — сказав Ворон. — Потерпи, зараз приїде дохтор.

Він тільки тепер подумав, що той може і не приїхати. Старий Аврум Віткуп виручав їх не раз, — не тому, що співчував хлопцям із лісу, а через те, що шанував клятву Гіппократа і йому було байдуже, кого «латати» — більшовика чи гайдамаку. За миколаївську золоту монету Аврум Віткуп, незважаючи на свій біблійний вік, навіть серед ночі піднімався з постелі, зодягав лапсердака, брав таку ж стару, як і сам, пропахлу йодоформом валізку і вирушав хоч на край світу. Добре, що був сухий і легенький, як пір'їна, — вмощувався на коня позаду вершника, чіплявся до нього, як реп'яшок, і їхав туди, куди везли. Але так було раніше. Тепер же, коли люди перевелися, Аврум Віткуп теж міг закомизитися. Хіба що Дядюра зв'яже його і привезе, як снопа.

Ворон та Вовкулака поскидали з себе намоклі лахи, Меланя занесла їх до печі сушитися.

— Я чув, як стріляли коло Будянського сосняку, — сказав Ілько. — Ще тоді подумав…

— Про що? — спитав Ворон.

— Про нього, — кивнув на брата Ілько.

— Краще скажи Мелані, хай загріє води. І пошукай більшу лампу. Щоб усе було готове, коли приїде дохтор.

Поволі, дуже поволі спливав час. На стіні цокав годинник, маятник гойдався туди-сюди, а стрілки прилипли до циферблата.

Лице Коляди обволік такий спокій, наче воно було виліплене з воску. Хрящуватий ніс загострився. Губи міцно зімкнулися, але видно було, що Коляда дихає.

Минуло ще дві години, поки Дядюра привіз Аврума Віткупа.

— Ой, хльопці-хльопці, самі себе мучите і добрим людям не даєте спокою, — закректав ще з порога Віткуп. — Доки ж це воно отак буде?

Він підійшов до Коляди, подивився, покивав головою, потім узяв руку пораненого там, де намацують пульс.

— Ану зніміть цю пов'язку, — попросив Віткуп, ніби сам не мав сили розв'язати рушника.

Ворон розшморгнув вузол, старий подивився на рану і склав губи трубочкою.

— Перитоніт, — сказав він. — Гострий перитоніт.

— Що-що? — перепитав Ілько.

— Запалення черевної порожнини. Тут не те, що я, а й сам Єгова не поможе.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Не знаю хто як, — шморгнув носом Ілько, — а ви, Авруме Йосиповичу, можете все. Я знаю… Ми всі ваші руки знаємо, ви його врятуєте, а я так віддячу, що мало не буде. Вийміть ту кулю!

— Кулю дістати я можу, — зітхнув Віткуп. — Але це нічого це дасть. Навіть якби ми були в лікарні.

— Як то нічого? — знетямлено запитав Ілько. — Навіщо ж тоді ви приїхали?

— Приїхав, бо привезли, — сказав Віткуп.

— Ви ж дохтор… Зробіть хоч що-небудь!

— Йому вже нічого не треба, — незворушно мовив Віткуп, дрібно киваючи головою.

— Як це нічого не треба? — закричав Ілько. — Як це нічого? Він просив води, а ми йому не дали, бо ждали вас. Брат просив води, а я, свиня, йому не подав. Зараз, Васильку, — назвав він Коляду на ім'я. — Зараз я дам тобі напитися.

— Не треба, — сказав Аврум Віткуп. — Він мертвий.

Ілько втягнув голову в плечі й застиг. Потім боязко підійшов до брата, довго вдивлявся в його спокійне лице. Погладив йому чуба й гірко заплакав. Уголос. Слідом за ним заголосила Меланя.

— Відвезіть мене додому, — попросив Віткуп. Він навіть не знімав свого старезного, як і сам, лапсердака.

— Відвези його й повертайся, — сказав Ворон Дядюрі.

Дядюра з Віткупом вийшли.

Ілько сказав, що поховає брата в себе на городі. Якщо не можна поховати його на цвинтарі по-християнському, то хай буде хоча б по-людському. У нього на горищі є готова труна.

— Труна? — здивувався Ворон.

— А що? Тепер у кожного доброго господаря є про запас труна, — сказав Ілько.

Він вийшов надвір разом із Вороном та Вовкулакою, дав їм лопату і показав місце в кінці городу, де копати яму. А сам пішов споряджати брата в останню путь. Наказав Мелані приготувати чистий одяг, дістати зі скрині вишиванку, обмити небіжчика.

— Я ж ніколи цього не робила, — розгубилася Меланя.

— Треба, — сказав Ілько. — Це жіноча робота.

Підігріта вода тепер знадобилася. Вони вдвох нарядили Василька, Меланя допомогла Ількові спустити з горища труну.

Коли Ворон із Вовкулакою повернулися, Коляда вже лежав у сосновій домовині зі схрещеними на грудях руками. Ворон завважив, що труну було зроблено якраз під зріст загиблого.

— Попрощаймося тут, — сказав він і став у його узголів'ї. Помовчав, потім звернувся до мертвого: — Ти був відважним козаком і справжнім оборонцем рідного краю. Ніколи не ховався від кулі за чужу

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

спину. Ти знав, на що йдеш заради матері України. Єдине, чим змогла тобі віддячити мачуха-доля, це смертю в бою. Спасибі їй і за це. — Ворон нахилився і поцілував Коляду спершу в схрещені руки, тоді в чоло. — Прости і прощавай. Там зустрінемося.

Вовкулака, поцілувавши Коляду, таки не втримався, потягся губами до його вуха й зашепотів так, щоб ніхто, крім Коляди, його не почув:

— А якщо раптом удасться, то якось передай нам вісточку звідти. Чуєш? Хоч яку-небудь… отакеньку… аби ми знали…

— А я ж тобі води не подав перед смертю, — скривився Ілько, припавши обличчям до братових грудей.

— Тепер, Василечку, нікуди тебе не відпустимо, — заплакала Меланя. — Назавжди зостанешся коло нас, будемо тобі водичку носити, могилку твою доглядати…

Ворон дістав із кобури червону китайку і накрив Коляді очі.

Забивши цвяхами віко, вони поставили труну на драбину, щоб зручніше нести. Саме тут нагодився Дядюра.

— Що там? — спитав Ворон. — Жида завіз?

— Завіз. Але Віткуп уже не той. Просив, щоб ми його більше не будили ночами. Каже, літа вже не ті.

— От лисиця стара. Знає, що вдень ніхто до нього не прийде. Ще когось дорогою бачив?

— Наче скрізь тихо.

Вони підняли драбину з труною — Ворон із Дядюрою, майже однакового зросту, стали в голові, Ілько з Вовкулакою позаду — і рушили в кінець городу. Попереду ступала Меланя з гасовим ліхтарем у руці.

Яма була завглибшки зо три аршини, труну опустили на мотузках, кинули по жмені землі, і Вовкулака з Дядюрою, по черзі беручи лопату, засипали могилу.

— От і все, — прошепотів Ілько. — Ні хреста, ні горбочка.

— Замість хреста посадиш калину, — сказав Чорний Ворон.

* * *

Вони випили, як і годиться на поминках, по дві чарки, перекусили салом, сирими яйцями та квашениною, а потім Ілько таки умовив їх, розморених, передрімати часину, поки підсушиться одяг. На долівці в хатині він розтрусив два кулі соломи, вони полягали там покотом й відразу провалилися в сон. Та тільки-но почало розвиднятися, їх розбудили крики й тупіт надворі:

— Ей, вихаді, ви акружєни!

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Ворон підскочив до вікна, визирнув у щілину між фіранками й побачив цівки рушниць, що витикалися з-за тину. Отакої! Вони вскочили в більшу халепу, ніж у сосняку, бо тут із ними ще була жінка з двома дрібними дітьми. Чи їх вистежив той-таки загін чонівців, чи продав Аврум Віткуп, чи, може, запримітив хтось із хутірських сусідів і поспішив вислужитися перед комуною — не було коли про те думати, бо не встиг Ворон відсахнутися од вікна, як у рамі розлетілася шибка і з протилежної стіни посипався тиньк. Туди ввігналося відразу три кулі, дивом не розтрощивши його нерозважливу, тверду, як сказала б сліпа Євдося, голову.

Відчинилися двері, і на порозі став білий привид. Ілько був у полотняних підштаниках, такій же спідній сорочці, і лице його теж було білим, як те полотно.

— Хлопці, ріднесенькі… Не губіть… Дітей пожалійте.

— Скільки їх? — спитав Ворон.

— Двійко.

— Та не дітей, москалів!

— Хіба ж я знаю? Чую тільки, що з усіх боків обступили. І від городу, і з вулиці. Як не вийдете, вони всіх тут спалять живцем.

— Вийдемо, — сказав Ворон. — Не стогни. Дай прикинути, що й до чого. А ти лізь на піч.

— Яка ж піч, коли вони хату запалять? А там діти…

Ілько знав, що каже. Сутінь за вікном уже загойдалася у відсвітах полум'я — горіла повітка, що стояла ближче до шляху.

Лящали перелякані свині, кудахкали кури, протяжно ревла корова, і серед того ревища почулося моторошне, нутряне іржання коней, яких вони зачинили на ніч в повітці.

— Здавайтесь, бандіти! Жізнь ми вам ґарантіруєм! — репетувало з-за тину.

На роздумування не лишалося ані хвилини. Ворон перекинувся кількома словами із хлопцями, після чого вони покидали карабіни на долівку, револьвери розтикали по кишенях так, щоб були напохваті, кожен мав при собі ще гранату. Дядюра перевірив «люйса», попустив-подовжив на ньому ременя й почепив на плече таким фасоном, що кулемет сховався за його широкою спиною.

Піднявши руки вгору, вони повагом, мовби знехотя, виходили надвір із напускною покорою, хоча збоку здавалося, що і в тій вайлуватій ході більше погорди, аніж смиренності.

Першим ішов Чорний Ворон, за ним Вовкулака, потім ще один бородань — Дядюра.

— Бліжє! Падхаді бліжє! — волало з-за тину, перекрикуючи ревіння худоби й іржання коней. — Нє стрєлять!

Покрівля повітки гуготіла вогнем, мокра після дощу солома

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

стріляла снопами іскор, густий жовтий дим валив на подвір'я.

Лісовики неквапом рушили до шляху, розступаючись так, щоб їх усіх трьох було видно, вони йшли з піднятими руками здаватися, ковтаючи досаду і цей жовтий ядучий дим, який ще невідомо кому був на руку, — якийсь телепень поспішив запалити повітку для постраху, — і ось тут сталася ще одна несподіванка, за яку Ворон, якби міг, прямо зараз потиснув би руку Ількові. Він, цей Ілько, таки не брехав, що має у сховку оружжя, але хто б міг подумати, що воно ще й само уміє стріляти.

Зненацька на горищі повітки так гримнуло, що віхті полум'я полетіли на всі боки, ніби гарматна стрільна влупила в покрівлю; москалі поприпадали ниць до землі, і ніхто ще не встиг отямитися, як услід за тим вибухом тарахнуло ще раз, потім почало гримотіти суцільною чергою. З покрівлі полетіли осколки, запахкали кулі, й ось тоді вже всяк здогадався, що на горищі заховано чималий запас гранат та набоїв, які від вогню почали вибухати. Та поки москалі підвели голови, Дядюра вже сипонув по них з «люйса».

— На коней! — закричав він, хоч бачив, як Ворон з Вовкулакою метнулися до повітки, а він, Дядюра, так і стояв у повен зріст перед ворожою лавою і строчив, строчив, строчив з кулемета, тримаючи його на рівні пояса. — На коней! — гукнув ще раз Дядюра, хоч добре бачив, як Ворон, а за ним Вовкулака вискочили на коней, і чув, як отаман крикнув йому «За мною!» — але в Дядюру вселився якийсь веселий біс, котрий зсудомив вказівного пальця на спусковій скобі і не дав його розімкнути навіть тоді, коли куля влучила Дядюрі у груди. Від поштовху він заточився, позадкував до хати, а коли вперся плечима в стіну, то поволі сповз по ній донизу, але не впав, ні, Дядюра не впав, а сів під стіною, наче сидячи йому зручніше було стріляти, бо він ще й досі стискав перед собою «люйса».

«Тух… тух… тух… тух…» — чимраз тихіше озивалося його серце, та Дядюрі здавалося, що то він чує стукіт копит Мудея і Тасі, — Ворона й Вовкулаку вже не здогнати. А йому, Дядюрі, цього разу з ними не по дорозі. Цього разу йому в інший бік…

* * *

Вони ще довго по ньому стріляли, думаючи, що бородань присів біля хати замінити кружок на кулеметі, і так зрешетили мертвого, що, коли підійшли, не побачили на Дядюрі лиця.

— Да, рєбяткі, раздєлалі жє ви єво.

— Дак іть он моґ всєх пєрєкасіть. Сідіт і нє падает, змєй.

Котрийсь із чонівців хотів було забрати кулемета, взяв його обіруч за кожуха, та враз відсахнувся — йому здалося, що гайдамака

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

живий. Дядюра не відпускав «люйса» з рук. Пальці так звело, що треба було розгинати по одному.

— Нутром чувствую, что ета ґлаварь. Вєді сюда хазяіна.

Привели Ілька. Він так і був у спідньому. Стояв білий, як привид. Навіть очі його були порожні.

— Кто етот бандіт?

Ілько дивився невидющими очима і мовчав.

— Немой, что лі? Чєво прітваряєшся, морда пєтлюровская? Всьо равно нє уйдьош от наказанія. Ґаварі!

Ілько ворухнув білими губами.

— Ну?! Кто он?

— Чорний Ворон…

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Коли проти ночі постукали у двері, Євдося відчинила, не питаючи, хто там, і впустила до хати Чорного Ворона.

— Уже? — спитала вона.

Ворон сів на лаву, ближче до божниці, де з лампадки падало тьмяне світло, і подивився на ліжко, в якому минулої осені, рівно рік тому, він одлежувався цілий місяць, а тепер тут спав Ярко — не у сповитку, а по-дорослому вкритий вовняним рядном.

— Як він?

— Нівроку, росте.

— Я знав, що в тебе йому буде найкраще, — сказав Ворон. — Але мушу відвезти його ще далі.

— Навіщо? — вона ждала, що Ворон це скаже, але не думала, що так скоро.

— Треба, Євдосю. Такий час.

— Такий. Пора тобі й про себе подумати.

— А що тут думати?

— Голи бороду та ховайся чимдалі поміж чужих. Давно казала тобі, що не буде пуття з вояцтва вашого.

— І ти вже знаєш… Біда, Євдосю. Біда, ще й велика.

— Біда ваги не має. А рятуватися треба. Мусиш подбати про себе.

— Взавтра, — сказав він. — Взавтра я зголю бороду.

— Справді? — Євдося спершу мовби й зраділа, та потім ще більший жаль підступив до серця. — Це я вже більше тебе не побачу?

— Ну, чого ж… — якось непевно промовив Ворон.

— Переночуєш у мене?

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Ні. Посиджу, поки збереш дитину.

— Хоч підвечеряй.

Євдося засвітила на столі каганець, насипала йому миску теплого кулешу, сіла на лавці й, поки він їв, усією собою дивилася на Ворона.

— А про Веремія більше нічого не чув? — спитала вона.

— Нічого. Самі тільки вигадки. Звитяга породжує легенди, а відчай — брехню.

— Так завжди велося у світі.

— Був колись у моєму загоні один тихий хлопчина, не з тутешніх, бурлака. Івасем звався. Поки воюємо, він ще нічого, а як настає затишшя, йому наче пороблено. Впадає в таку нуду, хоч викинь чоловіка, аби на інших не перейшла та хвороба. Мовчить, мовчить, та як почне говорити, то тільки про одне — про орден руки Івана Хрестителя. Він казав, що належить до таємного ордену лицарів руки святого Іоанна.

— А це що таке? — не второпала Євдося.

— Ну, таке потаємне братство, що має спільну, приховану від людей мету. Його братчики вважають, що Іванові Предтечі одрубали у в'язниці не лише голову, але й праву руку. Та найцікавіше те, що через багато літ ця рука якимось чином потрапила до москалів, і вони зберігають її мощі десь біля Пскова чи Новгорода. Саме тому кацапи збудували таку міцну державу.

— Сон рябої кобили, — сказала Євдося.

— Та вже ж. Проте лицарі ордену взяли собі за мету відшукати руку Івана Хрестителя.

— Для чого?

— А ти не здогадуєшся? Щоб викрасти й перенести її в Україну. Мовляв, лише тоді справа нашої державності матиме добрі наслідки. Бідний Івась. Він і мене агітував пристати до цього ордену й вирушити на пошуки руки.

— А ти?

Ворон поклав ложку, зашарудів у кишені, дістаючи кисет з тютюном.

— Кури тут, — сказала Євдося. — Хочу, щоб довше твоїм духом у хаті пахло.

— А я, — він склав папірець жолобком і сипнув у нього пучку тютюну, — я не перечив Івасеві. Хай кожен тішиться тим, що додає йому віри. Не хотів доводити, що це нісенітниця, то відмовився пристати до їхнього братства з іншої причини. Такої, що й казати соромно.

— Кажи, сором'язливий ти мій, — легенько вщипнула його Євдося, всміхнувшись до Ворона самими губами.

— Бачиш, Євдосю, братчики ордену поставили перед собою занадто суворі правила: не спати в жидівських хатах, не любитися з жінками, не курити й не пити. Перше — то ще сяк-так, нехай би було, а

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

від усього іншого як відмовитися живому чоловікові?

— Ну, звісно, та ще й такому, як ти, — знов кольнула його Євдося.

— А що я? Не такий, як усі?

— Ні, ти в нас найкращий, — сказала вона. — Тобі не гріх і в жидівській хаті переспати, якщо припече. Сам же кажеш, що перше куди не йшло…

— Ти на слові мене не лови, — Ворон видихнув такий струмінь диму, що вогник над каганцем застрибав і ледь не погас.

— Я не ловлю, я знаю, що це незабаром буде.

— Де?

— Не знаю, тоді згадаєш мене. Але ти не доказав про Івася. Що він? Покинув усе і пішов у Московію?

— Нікуди він не пішов. Коли ми брали Черкаси, гарматною стрільнею йому відірвало голову й праву руку…

— Матінко рідна, — перехрестилась Євдося.

— Ось такий знак. І скажи після цього, що над нами немає вищої сили.

— Цей знак не від Бога.

— Але чому саме голову й праву руку? Чому не ліву?

— Про це судити не нам, — сказала Євдося.

— Може, й так. А про Веремія… то я хотів у тебе спитатися. Ти ж, мабуть, пробувала щось розгадати?

— Пробувала, та не виходить. Не скрізь я можу заглянути. Раз випадає на життя, а раз… Щось плутає карти. Кидала й на зерно — те саме. Усе тут покрите великою тайною.

— Жаль. Бо я таке задумав, що мені треба знати, живий він чи ні.

— Що? Може, скажеш?

— Не тепер.

— Тоді роби як знаєш. Тільки дай мені ще раз побачити тебе на прощання.

Вона підійшла до Ворона, провела пальцями по його волоссю, чолі, бровах, довкола очей, торкнулася пучками вуст, бороди.

— Гарний… А як поголишся та обстрижешся, тебе й любка не впізнає. Саме час зробити те, що тобі раджу. Хоч як мені шкода назавжди прощатися з тобою.

Він поцілував її руку.

— Дякую тобі за все, Євдосю.

Чорний ворон, який сидів у розсосі побитого громом береста, чув, як рипнули двері і надвір вийшов знайомий йому чоловік з чудернацькою шанькою, що звисала через шию на груди, але ворон швидко здогадався, що то ніяка не шанька, а сповиток із великої хустки, де лежала, мов у колисці, дитина. Услід за ним вийшла сліпа жінка, і,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

коли чоловік сів на коня, здійняла руки долонями до неба.

Воронові дуже кортіло прислідити, куди ж далі повезуть це дитинча, але він уже не мав сил на далеку мандрівку. До того ж надворі стояла безмісячна ніч, а ворон не був нічним птахом, щоб в отаку непроглядь вибиратися бозна-куди. Він і так ледь-ледь добачав, що воно діється біля хати, і, коли вершник розчинився у темряві, а жінка опустилася на коліна, ворон не міг розібрати, чи то вона молиться, б'ючи поклони, чи цілує слід від копит.

2

Добропорядний совєтський воєнком, заслуживши законну відпустку, їхав з молодою дружиною та семимісячним чадом у гості до своєї любої тещі аж у прикордонне містечко Дунаївці.

Після тяжких трудів та поранення в сутичці з бандою цей комісар мав право трохи перепочити, а заодно «показати бабусі дорогого онучечка, якого вона ще не бачила».

У тих далеких Дунаївцях ми, звісно, не мали ніяких родичів, зате довідка Матусівської волості устійнювала протилежне.

Крім цього паперу, в мене було ще кілька документів, один із яких засвідчував:

> «Удостоверение дано сие тов. Семенову Степану Ивановичу в том, что он действительно является Завволвоенотделом Матусовской волости и что ему по роду службы разрешается ношение и хранение холодного и огнестрельного оружия. Всем военным и гражданским учреждениям просьба оказывать содействие при исполнении служебных обязанностей».

Відповідно до цього посвідчення «Степан Іванович Сємьонов» мав дозвіл на табельний наган № 44956 та мандат «уполномоченного по проведению налоговой политики в волости», який давав право на дармове користування селянськими підводами. Крім того, на мені була шинеля з комісарськими петлицями та формений кашкет із червоною пентаграмою на околиші, який трохи муляв стрижену голову. Так-так, ніде було діватися, мусив таки постригтися й зголити бороду, після чого сам себе не впізнав у дзеркалі. Від незвички лицем гуляв холодок, шкіра на щоках і підборідді була значно білішою, ніж дублене чоло та обвітрені вилиці, а в запалих очах чорніла така безодня, що не хотілося дивитися в дзеркало. Тіна, коли мене побачила, довго не могла прийти до тями.

— Боже, зовсім інший чоловік… — вона провела прохолодними

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

пальцями по моєму обличчю.

— Ти ж полюбиш цього іншого чоловіка? — я затримав Тінину руку в себе на щоці і притулився губами до її долоні.

— Звісно. Я ж колись закохалася в галантного штабс-капітана, а не в кудлатого гайдамаку.

— А червоний комісар тобі не підходить?

— Ні, — сказала вона. — Мені подобаються чорні хлопці. Тому я сажею наведу смагу на твоїх щоках. Інакше хтось здогадається, що ти за птиця.

— Пусте, — заспокоїв я Тіну. — Комісар теж міг носити бороду, а потім зголити. Чи взяти довідку ще й із цирульні?

Я поцілував її в очі.

А вдосвіта, ще затемна, коли путні господарі вирушають на ярмарок, ми виїхали підводою в напрямку Умані. Я бачив добрий знак у тому, що наш маршрут на Захід пролягав через місто, в якому ми вперше зустрілися. Виїхали ми з Тальянок — це верст за сорок від Лебедина, — щоб не натрапити на когось із вельми допитливих, хто міг би нас упізнати. Маючи в Тальянках надійного чоловіка, я заздалегідь прикупив там пару запряжних коней із возом, а потім, трохи погостювавши у нього (поки Тіна призвичаювалася до дитини), ми вибралися в дорогу. За мапою я прикинув, що нам знадобиться близько тижня, щоб дістатися до кордону, — це якщо ми не встрянемо ні в яку халепу.

Віз наш був вимощений соломою, зверху застелений ряднами, а до всього так загромаджений клунками та вузлами, що збоку справді здавалося, ніби ці люди їдуть на ярмарок. Мали ми про запас харчі, овес для коней, дещо з одягу, запасся я, звісно, і грішми — совєтськими, миколаївськими та польськими марками. Трохи коштовностей тримав у шкіряному кисеті, куди заховав і Тініного персня з діамантом.

Однак найціннішим нашим скарбом був, звичайно, Ярко — ця золота дитина, закушкана в теплу ковдру (тільки ніс виглядав), лежала у своєму кубельці тихо, як лялька, й не знати було, коли вона спить, а коли жде собі нищечком, що буде далі.

А що далі? Рано-ранесенько ми поминули велике село Доброводи і ще до обіду без жодних пригод проїхали Умань. Перед мостом через річку Уманку крутилося кілька червоноармійців, однак нас ніхто не спинив, не перебив приємних спогадів, пов'язаних із цим містечком. П'ять років тому я зустрів тут найвродливішу в світі панну, яка зараз їхала зі мною в небезпечну мандрівку, але трималася таким козирем, що я нею пишався. На ній було приталене сіре пальто зі стоячим комірцем із сивого смушку, такий же смушевий капелюшок, теплі модельні черевички і… чорні гарусові панчохи. Не вистачало тільки діаманта на пальчику, бо на цьому шляху нас могли перепинити

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

не лише більшовицькі зграї, але, що найсмішніше, і наші ж таки козаки.

А що — виринуть десь біля лісу і скажуть: тпр-р-ру, таваріщ комісар, злазьте, приїхали. І правильно зроблять, бо я на їхньому місці вчинив би так само. Спробуй тоді доведи, що ти ніякий не перекинчик, не виродок, що ти отаман Чорний Ворон, котрий залетів у їхні краї не з доброго дива.

Тож тримаймо носа за вітром, моя ясна пані, бо ще невідомо, хто нам вийде назустріч ген за тим поворотом, пагорбом чи лісочком. Ще донедавна тут, на Уманщині, трусив комуну, як грушу, отаман Дерещук, до речі, ваш колега, моя ясна пані, колишній народний учитель, котрий замість діток пішов виховувати дорослих червоних дядьків. Однак щось давненько про нього не чути, не знаю, де він тепер і яка його доля, тільки не віриться мені, щоб тутешні ліси зосталися без живої душі. Тим більше, що листячко на деревах ще не осипалось — пожовкло, взялося червінню, але ще ховає партизанську домівку од ворожого ока й негоди.

До вечора ми проїхали верст п'ятдесят і, коли почало сутеніти, зупинилися в тихому селі Тишківка. Попросилися до однієї хати на ночівлю, і тут я переконався, що в дорозі від Ярка таки більше запомоги, ніж клопоту. «Ой-ой, та воно ж малюсіньке, та його ж треба покупати», — забігала коло нас добросерда молодиця, а її чоловік уже відчиняв ворота, показував, де поставити на ніч підводу.

Взагалі за час цієї подорожі я відкрив у наших сільських людях одну цікаву рису, яка, на перший погляд, викликає замилування, а з другого боку, видається мені сумнівною. Це — якась аж надмірна добрість, безхитрісна та безоглядна, оте запобігання перед гостем, навіть якщо цей гість випадковий і ще невідомо, з чим до тебе прийшов. Мені, твердоголовому, було прикро від того, що ці милі статечні люди так догідливо приймають сімейство червоного воєнкома, готують вечерю, гріють для купелі воду, відводять для ночівлі світлицю. Вони обоє разом замахали на мене руками, коли я хотів дати їм трохи грошей, а вдосвіта, виряджаючи нас, господиня ще й дала на дорогу «моні» для хлопчика.

— Бачила таку добрість? — сказав я, коли ми виїхали за село. — Готові самі піти з хати, аби догодити соввласті.

— При чому тут власть? — заперечила Тіна. — Люди живуть християнським звичаєм. Чого ти від них хочеш?

— Ця доброта і довірливість загубили наш край. Теж мені, християнський звичай…

— Ти що, язичник?

— Бог один. Але я не знаю книги, кривавішої за Біблію.

— Тобто? — майже з докором повернувся до мене смушевий капелюшок.

— Там кожна сторінка залита кров'ю, якою впивається і ніяк не

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

нап'ється Єгова. Їхній бог навіть єгипетські ріки перетворює на кров. Давид убиває рідного сина Урію, Соломон прямо в скинії убиває свого чесного сина-воїна Йоава… Де ще так оспівано Молоха?

— То Старий Завіт, — пояснила мені вчителька-аристократка Тіна.

— Завіт кровожерливих інстинктів?

— Хай так. Але до чого тут християнство?

— До того! — я сердито смикнув за віжки і прицмокнув на коней.

— Не злися. Хіба краще було б, якби вони не пустили нас у хату?

— Краще.

— А мені так солодко спалося біля тебе…

— Пробач. Я ж не про те, моя пташко.

Минулої ночі Тіна заснула, поклавши голову на моє плече.

Я слухав, як вона дихає, голубив її волосся і хотів, щоб ця ніч ніколи не кінчалася.

Справді, чого злитися?

3

Під'їжджаючи надвечір до Гайсина, я вирішив підкотити прямо до тутешнього військкомату, аби мені підсобили з ночівлею. Часом безпечніше йти напролом і вимагати офіційного сприяння, ніж самотужки шукати нічлігу, привертаючи зайву увагу. Тож розпитавши в людей, де військовий комісаріат, я під'їхав до цегляної будівлі, пофарбованої в червоно-рудий колір.

— Всє на мєстє? — спитав у вартового на ґанку.

— А кто вам нужєн?

— Комісар, разє нє понятно?

— Трєтій кабінєт справа!

Я пройшов коридором, відчинив треті двері і, не зважаючи на чергового в передпокої, без пояснень завітав до свого «колеги».

І ось тут, по правді сказати, я розгубився.

Він сидів за столом і дивився на мене.

Я стояв біля дверей і дивився на нього.

Ми мовчки впізнавали один одного, мовчки дивувалися цій несподіваній зустрічі, чекаючи, хто обізветься першим.

— Ти?.. — він підвівся з-за столу.

— Да, товаріщ Калюжний. Очєнь рад нашєй встрєчє.

— Я тожє… Но… ведь ти…

Колишній штабний поручник Афанасій Карпович Калюжний, він же Фаня-Панас, розгубився не менше за мене, бо, крім нашої зустрічі в Умані, не міг не згадати, як заскочив мене, «бандита», в батьківській хаті і, спасибі йому, таки виручив. Тепер він стояв спантеличений,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

намагаючись угадати, чи перед ним і справді червоний комісар, чи перевдягнутий гайдамака, який прийшов витрясти з нього душу.

— А что я? Жізнь мєняєтся. Я, мєжду прочім, твой должнік.

Ми потроху розговорилися, а коли Калюжний довідався, в якій справі я до нього зайшов, то зовсім ожив.

— Нікуда я тєбя не отпущу! Пєрєночуєш у мєня.

Він не спитав у мене документів, бо, мабуть, про дещо здогадувався. Зрештою, Калюжний був не перший серед совєтських службовців, хто нам співчував. Йому знов заціпило, коли я сказав, що моя дружина, яка зосталася на возі з дитиною, — це його давня знайома вчителька, котра працювала в уманському дивізійному штабі.

— Невже Тіна?! — від хвилювання Калюжний заговорив українською.

— А хто ж іще?

— Справді… Була ще Манюня. Але ж вона… зі мною.

— Ти одружився з Манюньою?

— Гайсин від Умані недалеко, — сумно всміхнувся Калюжний. — Поїхав і забрав. Так що сьогодні гуляємо!

Чи треба казати, як радо зустріла нас Манюня? Не знала, за що хапатися. Молодчинка! Вона таки вимуштрувала свого шулявського Фаню на Панаса — вдома вони розмовляли рідною мовою. У Калюжного це виходило набагато краще, ніж тоді, в Умані, під час нашої першої зустрічі. Хоча тут могла бути заслуга не тільки Манюньої — невдовзі я довідався про гайсинського воєнкома таке, що значно піднесло його в моїх очах.

Здогадуючись, що я не той, за кого себе видаю, Калюжний після чарки розв'язав язика.

Коли Манюня з Тіною, приспавши Ярка, шушукалися в сусідній кімнаті, він запропонував випити ще і ще, ніби набирався хоробрості. Самогон був міцний, але довго його не брав. Врешті-решт Калюжний важко поглянув на мене спідлоба.

— Ось ти вважаєш мене перебіжчиком, що пішов служити до більшовиків. Зневажаєш, осуджуєш…

Я зробив здивоване лице, але він тільки хмикнув, мовляв, не переч, я знаю, про що кажу. І запитав:

— А ти знаєш, скільки наших пішло до червоних після того, як Петлюра розстріляв полковника Болбочана? Ні? Отож-бо. Ти не думай, я тоді з Умані попав у Першу запорізьку дивізію Петра Болбочана. То був справжній вояка — завжди йшов у першій лаві. Це тобі не Петлюра, який за все своє життя не вбив жодного ворога, навіть не стрельнув у його бік…

— У Головного отамана інші завдання, — сказав я.

— Авжеж, — Калюжний долив собі в чарку і, вже не запрошуючи

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

мене, випив до дна. — У них там в уряді та штабах у всіх були інші завдання. Бо там зібралися польські підпанки, австрійські фендрики резерви, кар'єристи й авантурники… Без фаху й царя в голові. Тільки й дивилися, щоб їх часом хтось не підсидів. А тут з'являється Болбочан, який без їхньої допомоги розчищає від москальні пів-України, Крим і… заживає слави й любові серед вояків. У вісімнадцятому році ніхто не мав такого авторитету, як Болбочан. Та ось у січні дев'ятнадцятого Волох з наказу Петлюри арештовує полковника. Кілька місяців його тримають під вартою і доводять до божевілля…

Калюжний знову налив собі й подивився на мене каламутними очима.

— Потім його таки звільнили і на початку літа Болбочан уже брався до військового діла. Всі, хто знав полковника, намагалися підступитися ближче до нього, кожен хотів потрапити під його крило: ну, мовляв, тепер почнеться. Але це викликало в Петлюри чорну заздрість, ревнощі… Запам'ятай! — підвищив голос Калюжний, і я побачив, як у його каламутних очах тверднуть зіниці. — Якраз тоді надійшов наказ знищити Болбочана. За непослух перед вищим командуванням. Чий наказ? Ти не знаєш?

Я знизав плечима: ні, не знаю.

— Розпорядився той, хто заздрив і прибирав конкурентів на майбутнє.

— Без суду? — спитав я.

— Ну, суд був, — криво посміхнувся Калюжний. — Із галицьких жовнірів. Але що це міняє? Слухай сюди. Сталося це на станції Балин, під Кам'янцем. Болбочана тримали у вагончику… Серед ночі його розбудили й повели на пустир, де вже була викопана яма. Чотою, що мала наказ розстріляти Болбочана, командував сам начальник контррозвідки Чеботарьов. Чув про такого? Головний петлюрівський чекіст. І в тій чоті був я… Надворі червень, а мене пробирав такий холод, що я цокотів зубами. Ми, вояки, ховали один від одного очі, та на команду Чеботарьова всі звели рушниці.

Я чув, як усихає мій палець на спусковій скобі. Болбочан стояв босий, у штанах, у білій сорочці й усміхався до нас якоюсь несьогосвітньою посмішкою. Чеботарьов подав команду «Вогонь!», але жоден із нас не вистрілив. «Спасибі, хлопці», — тихо мовив полковник. Він усе ще не вірив, що його розстріляють. Та Чеботарьов повторив команду. Ми знову звели рушниці, які цього разу гахнули, але Болбочан не впав. Усі кулі пройшли мимо, бо ми хотіли перехитрити один одного, ніхто не хотів убивати Болбочана. А він стояв і всміхався… Тоді розлючений Чеботарьов покликав іншу чоту, а нам сказав: дивіться, боягузи, як треба виконувати накази.

Ударили рушниці, проте полковник навіть не здригнувся. Лише

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

посміхався. Чеботарьов не витримав, підбіг і вистрілив із бравнінга. Болбочан упав, з його грудей вирвався стогін, таке, знаєш, протяжне «о-о-ох». Чеботарьов підскочив до напівмертвого полковника і став гатити його ногами, стріляв і знов бив носаками чобіт. А тоді зіштовхнув тіло в яму…

Калюжний, обхопивши руками голову, зціпив зуби. Помовчав, потім сказав:

— А наступного дня я вже був у більшовиків. Не хотілося ждати, поки спитають, чого відмовився виконувати наказ. Пристав до першого-ліпшого червоного полку. Тоді, в дев'ятнадцятому, це було просто, ніхто не питав, де ти гуляв раніше.

Він підняв чарку і, не підводячи очей, знову випив.

— І знаєш, що найстрашніше? — скинув ураз головою. — Те, що я ні за чим не шкодую. Уже тоді було видно, що з такими поводирями нам перемоги не бачити. Після арешту Болбочана й отаман Григор'єв перейшов до більшовиків. Я ще тоді зрозумів, що цій державі хана. У цій державі…

— Ніколи не кажи: в цій державі, — перебив я його. — Так завжди казали ті, для кого вона чужа. Кажи: наша.

— Наша? — витріщив на мене очі Калюжний. — А де ж вона, та наша держава? Її немає.

— Є вона, — сказав я.

— Де? Покажи!

— У лісі. Там совєтської влади нема. Там діють закони УНР.

— Ну, хіба що… А я не хочу сидіти в лісі, — сказав Калюжний. — Не хочу мерзнути й ждати, поки мене звідти викурять. Краще я сидітиму в теплі й лупитиму шкуру з того бидла, що не приєдналося до нас, коли було треба. І тобі те раджу. Чуєш? Лупити шкуру з тих розжирілих на непі селюків, які готові тебе сьогодні продати.

— Це все одно, що карати дітей, котрі не знають, що вони коять.

— Знають! Вони тільки придурюються, що нічого не знають. А коли виставлять ціну за твою голову, ці простачки швидко змикитять, що їм робити. Один поперед одного побіжать…

— Ти шукаєш собі виправдання? — спитав я.

— Перед ким? — насторожився Калюжний.

— Перед собою.

— Не треба мені ніякого виправдання. Я й сьогодні згоден сидіти в лісі, але так, щоб усі разом. Разом з отими хитрими селюками і з тими верховодами, що керують з Тарнова. Вони по закордонних готелях дівок лапають, а ти годуй вошей, щодня дивися в очі смерті і жди, поки вони виплодять черговий універсал! Ні, з мене досить їхніх універсалів! Краще я спатиму біля теплої циці, а там воно ще покаже, хто більше зробив для неньки. Там видно буде!

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Калюжний потягся до чарки, та враз передумав і важко підвівся з-за столу.

— Пора спать, я тебе забалакав. А ти все мовчиш, — він тверезо подивився на мене. — І правильно робиш.

4

Гоп-а! Ось вони, дорогі мої, вийшли, нарешті, назустріч, бо я вже став потерпати, що тутешні ліси і справді безлюдні. Це сталося на четвертий день нашої подорожі, коли ми доїжджали до Копайгорода.

Перед тим ще переїхали вщент випалене село, в якому тут і там стриміли обгорілі комини, чорніли обвуглені лежаки — моторошні привиддя колишніх осель. Це був почерк ординців, типовий знак їхньої помсти за непокору. Місцеві більшовицькі вилупки хоч як поривалися до терору, але сіл не випалювали. Довкола стояв дух мертвої пустки, не чути було навіть собак, та ось біля одного бурдею ми побачили дідка з малолітнім хлопчиком.

— Здорові були, дідусю! — я потяг за віжки, спиняючи коней. — Що це за пожежа така страшна прокотилася вашим селом?

Старий подивився на мене з докором і недовірою.

— Хіба ж ви не чули, начальнику? Дітки, сироти наші, що їхніх батьків постріляно, голодні пекли картоплю в багатті та й запалили село. — Він обняв хлопчинку за плечі й пригорнув до себе. — Дітки, начальнику…

Саме горе жартувало вустами старого, який перед червоним начальником не посмів назвати призвідців біди.

Тіна дістала з торби хлібину, шматок сала і простягла малому. Він заховався за діда.

— Бери, не соромся.

— Хай краще я візьму, дочко, — сказав дідок. — Не треба йому привчатися до подаяння.

З важким серцем ми рушили далі, а старий ще довго стояв на шляху, дивлячись нам услід. Однією рукою він пригортав до себе хлопчинку, а другою притискав до грудей хлібину.

За селом підіймався мішаний ліс, який хапав за очі гарячими барвами осені. Тільки де-не-де ще проглядала дубова прозелень, а то все ряхтіло воском і золотом, червоно горіли явори упереміш із ліловими хмарками дикого хмелю, край дороги синіли чагарі достиглого терну. Та ми ще не встигли помилуватися тим різнобарв'ям, як — гоп-а! — навперейми вигулькнуло три вершники, троє братів-партизанів, а ти, чудний чоловіче, журився, що вони перевелися в оцих краях. Тепер ось маєш, поясни їм, що ти не гаспид рогатий. Але ж молодці, наскакують трійками, ніби в них тут за отамана Ларіон Загородній, котрий часто

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

ділив свій загін на трійки, бо саме так найзручніше маневрувати і нападати зненацька на совєтських активістів та іншу більшовицьку мерзоту, насамперед ту, що наважується потикати свого паскудного носа до лісу, як ось цей твердоголовий воєнком Іван Степанович Сємьонов. Тпр-р-р-у, приїхали.

Ах, молодці! Один із них став перед нашими кіньми — далі ані руш, а двоє вмить опинилися по обидва боки воза, настільки, чортяки, певні себе, що навіть не взяли мене на приціл — бачили добре, що я не сіпнувся до кобури. Той, що під'їхав праворуч, був справжнісінький вікінг — руда, як вогонь, борода, ніби теж підпалена осінню, така ж руда шапка з чорним шликом і вкорочена вище колін шинеля (щоб не плутатися в полах). На правому рукаві я побачив старшинський знак нашої армії — квадрат із синього сукна навкіс перетинала жовта стрічечка, посередині блищав вишитий сухозліткою герб-тризуб і — три великі літери «У. Н. Р.». Але найдужче вражали очі цього вікінга-волиняки — таких густо-синіх очей я ще не бачив. Та замість того, щоб усміхнутися дружньо, вони дивилися на мене зловтішно (браво, отамане, браво!) і навіть глумливо (дай я тебе обніму, пане-брате!).

— Куди, з чим і по що? — спитав волиняка. — Хіба ти не читав мого оголошення, що отаман Зірвиголова повернувся з відпустки і приступив до своїх обов'язків?

— Ні, не читав. Бо їду здалеку.

— А те бачив? — показав він нагайкою у бік спаленого села.

— Бачив.

— І що ти на моєму місці зробив би після цього з червоним комісаром?

— Убив би. Але я не червоний комісар. Я такий, як і ти, пане отамане. Хіба тобі ніколи не доводилося перевдягатися в їхнє шмаття?

Зловтіха в його синіх очах пригасла, натомість він подивився на мене з підозрою.

— Що не москаль — бачу, а кому служиш — не знаю. Чим доведеш, що ти наш, а не їхній?

— Тільки одним: якщо ти мене вб'єш, я поставлюся до цього з розумінням. Як на те пішло, ти будеш не першим, кому довелося стріляти у своїх.

— А ви пригляньтеся добре! — втрутилася в нашу розмову Тіна. — Хіба ж не видно, що він тільки-но зголив бороду?

Вона в нього була довша, ніж ваша. Я, правда, трохи затінила йому щоки.

Зірвиголова затримав свій погляд на Тіні, на якусь хвилю синява в його очах потеплішала, проте усмішка вийшла кривою.

— Я, панянко, давно це помітив, — сказав він. — Але комісари теж носять бороди. Мені потрібні серйозніші докази.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Он він, наш найсерйозніший доказ, — показав я на сповиток, у якому лежав Ярко. — Це син загиблого отамана Веремія, і мені треба переправити його за Збруч. Якщо ти мене вб'єш, то мусиш узяти це завдання на себе.

— Якого-якого отамана? — спитав вершник, що стояв по другий бік воза.

— Веремія, — повторив я, обернувшись до нього.

Понурий гайдамака з подзьобаним віспою лицем дивився на мене значно привітніше, ніж синьоокий Зірвиголова.

— Чи не того Веремія, що служив гармашем у полковника Алмазова?

— Може, й того, — знизав я плечима. — Хіба зараз це має значення?

— Має! — сказав гайдамака. — Чого ж не має, якщо ми з Веремієм разом воювали у полковника Алмазова. Він, той Вереміяка, сам міг волочити гірську гарматку, як іграшку. Такий був дужак.

— Тоді це він. Бо й наш Веремій міг і бугая підняти, і рейку зі шпал голіруч підважити, і кому хоч голову відірвати, — подивився я на Зірвиголову.

— Кажеш, він загинув? — перепитав віспуватий.

— Загинув чи не загинув, а пропав безвісти, і вже рік, як його не чути. Жінку розстріляли, зостався синок-колосок, якого отаман не встиг і побачити, — показав я очима на сповиток.

Віспуватий під'їхав упритул до воза, нахилився над кубельцем, де лежав закушканий Ярко, і відхилив ріжок ковдри, що прикривав обличчя дитини. На подзьобаному обличчі гайдамаки вималювалася така здивована, така тепла усмішка, ніби наш вимощений соломою віз був віфлеємськими яслами, де щойно народилося дитятко. Щире зачудування затріпотіло на пошерхлих губах віспуватого, вони, ті його розхвильовані губи, неслухняно, поволі витягнулися у трубочку, і він зацмокав до дитини, як до коняки.

І диво — замість того, щоб злякатися цієї подзьобаної віспою фізіономії, Ярко теж заусміхався, показуючи віспуватому два передні молочні зубчики, але той угледів щось таке, від чого його здивування вирвалося назовні радісним вигуком:

— Викапаний Веремій! їй-бо! Навіть складочка на переніссі його, і ямочка на підборідді.

Отаман Зірвиголова і собі під'їхав ближче до воза, вип'яв на Ярка свої налиті синькою очиська, ніби він теж знав Веремія і хотів переконатися, чи йому не брешуть.

— Ти певен?

— Побий мене коцюба, якщо помиляюся, — віспуватий перехрестився і прикрив обличчя дитини ріжком ковдри. — Хіба не

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

бачиш? Таке мале, а хоч би тобі писнуло. Козарлюга!

— Добре, — сказав Зірвиголова. — Щасливої дороги! Але надалі вважайте — не кожен із нас воював у полковника Алмазова.

Той, що стояв перед нашими кіньми, від'їхав убік, і я тріпнув віжками: но-о-о!

— А сам я скоро повернуся! — гукнув до козаків. — Роботи по зав'язку!

— Може, щось почуєш про нашу армію, то свисни! — крикнув навздогін Зірвиголова. — А як ні — не вішай носа.

На серці полегшало — і в цих краях не все ще вигибло. Хай по лісах, але живуть ще острівці нашої запільної держави, де гуляють хлопці з тризубами на рукавах. Нас зосталося мало, дуже мало, та навіть ось це немовля вже на першій своїй дорозі не змогло розминутися з товаришем свого батька. Тож мусимо триматися, мусимо стояти до останнього. Хто зможе…

Хто здатний. Допоки вистачить сил.

Я озирнувся, проте на лісовій дорозі вже не було нікого.

Мені здавалося, що я не встиг сказати цим хлопцям щось дуже важливе. Що? Сам не знаю, але я повинен був їм це сказати.

5

Що ближче ми добиралися до кордону, то все більше червоноармійців кублилося по «визволених» селах, і ставали вони дедалі нахабніші, чимраз пильніше приглядалися до червоного комісара, що так звільна собі роз'їжджав у парі з вродливою панною непролетарської зовнішності. В одному селі, вже майже перед самими Дунаївцями, ми раптом опинилися серед цілої зграї розлючених більшовиків, які металися від хати до хати, видно, когось шукали й не могли знайти. Ця банда обступила нашу підводу, і запінений юда у шкірі визвірився до мене з хамською зверхністю:

— Что вєзьош, спєкулянт? Вакруг пально контри, а ти здєсь праґулкі устраіваєш! Баришєн катаєш…

Ох, з яким задоволенням я продірявив би йому макітру зі свого законного нагана, та оскільки зараз не міг дозволити собі таку розкіш, то спроквола повернувся до горлодера всією статурою і, твердо дивлячись у його баньки, поволі, дуже поволі дістав із внутрішньої кишені посвідку.

Він трішки розгубився, адже не вимагав у мене ніяких документів, та все-таки змушений був узяти папір і тим самим піддатися моїй волі. Горластий притих і, наморщивши під шкіряним козирком лоба, втупився в посвідку матусівського воєнкома Сємьонова. Він ворушив губами, натужно зводив докупи брови, і мені здалося, що

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

бідолаха не вміє читати, він тільки приглядається до печатки. У цьому іродовому війську часто вибивалися вгору неписьменні завзятці, які брали своє не кебетою, а горлянкою. Але цей таки тямив трохи й читати, бо раптом спитав:

— А ґдє жє рєбьонок?

— Спрятался, — сказав я, показуючи очима на Ярків сповиток.

Він таки не витримав, відхилив ріжок ковдри, і тут наше тихе, наше золоте дитятко чи не вперше за всю дорогу заплакало.

— Віноват! — посіпака швиденько прикрив Яркове личко ковдрою, однак той розкричався ще дужче.

— Ну ви і впрямь как нє рускій! — сердито сказала Тіна і, майнувши в повітрі ніжками, обтягнутими чорними гарусовими панчохами, перекинула їх з крижівниці до воза. Взявши Ярка на руки, вона заколисала його з такою ніжністю, що в мене стислося серце.

— Т-ш-ш-ш…

— Єзжайтє, всьо в акуратності, — сказав іродів лакиза, віддаючи документ.

Я таки правильно передбачив, що хоч який то клопіт з малям у далекій і небезпечній дорозі, але й допомоги, дивися, від нього ще більше. І тепер, коли Ярко знов нас виручив, мені навіть стало совісно, що я мовби зумисне взяв цю дитину задля власної вигоди, скористався з безпорадності сироти-немовляти, щоб доточити собі хай крихту, але справдешнього життя, нехай не свого — позиченого, проте сущого в живій любові і правді. А що, як Веремій живий, — часом підкрадалася непрохана думочка, — а що, коли він раптом об'явиться й кинеться шукати свого сина?.. Дай Боже, казав я собі, дай Боже, аби він був живий, аби він шукав своє дитинча, бо там, куди я його відвезу, і значно більше надії на порятунок і на зустріч батька із сином. А з другого боку підступав гострий сумнів, чи так я чиню з Тіною, якій, що не кажи, накинув чуже дитя, пов'язав Тіну її ж таки власним сумлінням, не лишаючи для неї самої жодного вибору, дарма що робив те з найщирішою вірою в добро і спасіння.

Ось така виходила історія з цією золотою дитиною, яку не зуміло схопити іродове військо і яку я мусив везти до чужого краю.

— Я знаю, про що ти думаєш, — сказала Тіна, коли ми виїхали за село.

Вона поклала Ярка на воза і знов опустила ноги на крижівницю.

— Про що, моя пташко?

— Про те, що ми з тобою, немов Йосип з Марією та дитятком, утікаємо від Ірода до Єгипту.

— Ти моя радість, — сказав я і, прихиливши її до себе, поцілував у просвітлені очі. — Я кохаю тебе.

— Як? Скажи, як ти мене кохаєш?

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Якщо ти читаєш мої думки, то знаєш.

— Ні, я хочу почути. Будь ласка. Як ти мене кохаєш?

— Смертельно.

— Як це?

— Так, що можу задихнутися від щастя.

— Не бренькай.

— Чого б я тобі брехав?

Трохи помовчавши, вона сказала:

— Не муч себе. Ти все робиш правильно.

Я подивився на неї з тамованим подивом. Тіна таки читала мої думки.

— Ти навіть не уявляєш, як усе мудро. І яка я вдячна тобі.

— Справді? Ти ні за чим не шкодуєш?

— Ні крапельки, — сказала вона. — Якщо все вийде так, як ти задумав, це буде неймовірне диво. А в нас усе вийде, правда ж?

— Авжеж, — сказав я. — Ми вже зробили багато.

— Про одне ще хочу тебе попросити.

— Що саме?

— Коли ти нас знайдеш… Ну, потім, коли повернешся після всього і знайдеш нас у чужому краї, то не лишай мене більше ні на один день, добре?

— Звісно. Чому б я тебе лишав?

— Ну, всякі справи бувають. Але ти мене не кидай так надовго, бо я більше не витримаю. Я вмру без тебе.

— Дурненька. Не загадуй поганого.

— Тоді давай помріємо про хороше. Розкажи, як ми з тобою житимемо.

— І хорошого я теж давно собі не загадую, — сказав я. — Доля лукава до нас. Хоча б не втратити того, що є.

— А що в тебе є?

— Ти, моя пташко.

— Не тільки. Знаєш, у мені постійно живе одне відчуття, про яке я соромлюся тобі сказати.

— Даремно. Який між нами може бути сором?

— Мені здається, що цю дитину народила я.

— Це ж добре, — сказав я. — Ти будеш справжньою матусею.

— Ні, навіть не здається, а… я ж кажу, таке відчуття у мені живе. Що я народила цю дитину від тебе. Що Бог нам послав її не випадково. Тут є якесь знамення.

— Звісно, — сказав я. — Нічого в цьому світі не буває випадкового.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

* * *

Ні, не буває, я знаю: кожна карта лягає в масть чи не в масть тільки за Божим промислом, інакше як могла знати сліпа Євдося, під яким дахом мені доведеться ночувати всупереч правилам, що їх постановили собі лицарі ордену руки святого Іоанна?

Але про все по порядку. У містечко Дунаївці ми приїхали надвечір і швидко знайшли поблизу церкви хату тамтешнього священика, до якого мали доручального листа від отця Олексія Ставинського. Православний батюшка Тимофій — з ріденькою борідкою і водявими очками — уважно перечитав те послання, в якому було казано про благочестя не менше, ніж у посланнях апостола Павла до Тимофія в Ефес, а проте, дочитавши епістолу, дунаївський отець Тимофій обвів нас безбарвними очками зовсім неприязно і сказав, що тепер не той час, коли можна безпечно приймати незнайомців. Він уже натерпівся по саму горлянку через свою доброту і гостинність, бо саме за це його, необачного, уже й грабували, й палили, і шомполами скородили, так що даруйте, шановні, але шукайте ночівлю деінде. Домовились, отче, сказала на те йому Тіна, яка ваша воля — так ми і зробимо, але дозвольте у вашій господі переповити дитину, бо воно, бідне, мокре, а надворі, ви ж бачите, холодно.

Тоді отець Тимофій трохи пом'якшав, пустив нас до хати, ще й звелів паніматці, щоб та приготувала щось на вечерю. Паніматка — тиха та боязка жіночка в чорній, запнутій до самих очей хустині — напрочуд швидко й води загріла скупати дитину, і на стіл зрихтувала «що Бог послав», і засвітила над столом гасову лампу під зеленим абажуром, а коли Тіна, скупавши Ярка, переповила його, отець Тимофій розм'як ще дужче і, побожно дивлячись на дитину, сказав, що нікуди вже нас не відпустить. Так часто буває серед людей: одне світить до тебе очима, сюсюкає, лижеться, та як прийдеться до діла, нічого доброго й на ніготь не зробить, а друге бурчить, свариться, стогне, тоді, дивись, останню сорочку скине із себе й віддасть. Таким був і цей отець Тимофій. Поки ми підвечеряли в його хаті, поки випили по чарочці-другій смородинівки, то про все й домовилися згідно з моїм попереднім планом — далі їхати підводою воєнкому Івану Сємьонову було небезпечно, далі — до кордону тут палицею кинути — мусив пішки йти звичайний тутешній службовець, а саме землемір Петро Минович Горовий (подільський «документ» я заготував ще на Чигиринщині) зі своєю дружиною та хворим дитям, котре вони несли до лікаря, що жив на пограниччі. Отже, документами, як і цивільним одягом, я запасся, тепер не завадило б ще обміняти пару наших запряжних коней з підводою на одного верхового жеребчика, якого я осідлаю по дорозі назад. Панотець Тимофій і цей клопіт узяв на себе — маю одного «цигана», зізнався він,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

що потай торгує кіньми, думаю, він це діло втрясе, а вам, дорогенькі мої, уранці треба вирушати прямісінько на Балакирі, а там полями зо три версти — та й уже будуть Шидлівці, прикордонне село. Головне, нічого не бійтеся, ідіть собі й не оглядайтеся, наче ви тут сто разів ходили, і червоноармійців не обминайте, вони місцевого люду не чіпають. А як прийдете в Шидлівці, то на царині побачите хату під червоною бляхою, вона одна там така, то ви прямо й заходьте до тієї хати, не оглядаючись та не боячись нічого, навіть якщо там на воротях солдати стоятимуть.

— І прямо в чека? — спитав я, усміхаючись, але таким тоном, щоб він зрозумів, з ким має справу. Мовляв, якщо це гра з вогнем, отче, то краще отямтеся, поки не пізно. Я від самого початку припускав таку гадку, що священик із прикордонного містечка міг давно потрапити в поле зору чекістів, а слабкодухий — і до їхніх агентів. Останнім часом я зневірився у стількох людях (і яких людях!), що колишня дружба цього духівника з отцем Олексієм не знімала моїх підозр. Крім того, я пам'ятав застереження Ларіона Загороднього про потаємний і начебто вивірений «місток» через Дністер до Румунії, який, однак, вів просто в більшовицьку пастку.

— Ну, чому ж у чека? — отець Тимофій взяв у жменю свою ріденьку борідку, подивився на мене кисленько. Мовляв, я, чоловіче, здогадуюся, на що ти натякаєш, але май терпіння. — Якби я служив дияволу, то навіщо посилав би вас аж у Шидлівці, га? — спитав він. — Хіба чека з моєї намови не може вас застукати тут, у Дунаївцях?

Звичайно, може, подумав я, але, по-перше, отче, вам чи паніматці для цього треба відлучитися з дому, чого я не дозволю, а по-друге, навіщо чекістам здіймати шум у хаті сексота? Щоб завчасно його розсекретити?

Проте я сказав довірливо:

— Ідеться не про вас, отче. Я про хату під червоною бляхою… Невже там усе так надійно?

— Досі було так. Якби щось змінилося, то мені дали б знати. А якщо ви про ризик, то він є скрізь. Без ризику навіть поліна не перерубаєш, а ви хочете Збруч перескочити і ніг не замочити. А хіба я оце з вами не ризикую? Ось ви приїхали до мене в червоній шкурі, доручального листа привезли від отця Ставинського, а хіба ж я можу мати цілковиту певність хоча б у тому, що він, мій вірний приятель, ще живий? Ні, не можу. Та якщо вже геть нікому не вірити, тоді не знаю, навіщо й жити на цьому світі, — розвів руками отець Тимофій. — Тож ходімо далі. У тій хаті під червоною бляхою спитаєте Ничипора Петриченка. Він слабий чоловік, надвір не виходить, а жінка його Маруся, славна така молодиця, вам допоможе. Маруся — то і є та перевідниця, котра знає, як по воді ходити, ніг не змочивши. Скажете їй, що від мене, що йдете на той бік…

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Скажемо, що до лікаря йдемо з дитиною.

— З дитиною? — отець Тимофій так виразно поглянув на мене, що в його очах завидніли кружальця й прорізалися маленькі та гострі, як гірчичні насінини, зіниці. — Ні-ні, не так, про це потім… Ви слухайте мене, будьте уважні, то все буде добре. Втечете від цього Содому й Гоморри, тільки, я ж кажу, йдіть і нічого не бійтеся, не оглядайтеся, як було велено в Старому Завіті, бо ж знаєте, що жінка Лота оглянулася і стала соляним стовпом. Тому будьте уважні й прихиляйтеся до моїх порад.

Він, цей отець Тимофій, і так був дивакуватий, а тут чимдалі ставав ще чудніший, такий добрий та лагідний, хоч до рани клади.

Сказав, що ми з Тіною і дитиною спатимемо в кімнаті, а вони з паніматкою полізуть на піч, бо в хатині, що через сіни, не топлено. Потім я випріг коней, ми завели їх у повітку, а воза втягай до клуні. У сінях отець Тимофій звелів мені йти до столу, сам же, нічого не пояснюючи, поліз по драбині на горище. Мабуть, ще принесе чогось випити, подумав я, сідаючи до столу і п'яніючи від самого погляду на Тіну, що примостилася напівлежачи в ліжку й, схилившись над Ярком, тихенько наспівувала йому «котка», який украв у бабусі клубочок та й поніс поза ліс… І була вона у тьмяно-зеленому світлі від абажура якась аж несправжня, оманна, як у тому крихкому сні, що будь-якої миті міг обірватися.

Оце і є твоє, Вороне, щастя — коротке, мов сон, мов та колискова казка, яку співає ця жінка, що явилася тобі на часину із казки, — запаморочлива хмара огорнула мене, зелена й гаряча, і я побачив в одному світлі і світі цю чарівну жінку і це незвичайне дитятко, й казкового котка в черевичках із лободи, ба навіть панотець, що раптом став на порозі з колискою в руках, видався мені волхвом, що завітав сюди з дарами на знак зорі вечорової.

Отець Тимофій, винувато всміхаючись, показував мені плетену з лози колиску, до якої вже були причеплені вервечки, а потім показував очима на стелю, де у сволоку стримів гак для того, щоб чіпляти колисанку-орелю. І він, цей волхв-панотець, підійшов і став якраз під тим гаком, потягся вгору, тримаючи над собою колиску; він ставав навшпиньки, витягував шию, видовжував руки й так пнувся до стелі, що здавалося, ось-ось перерветься, бо й справді потрошечку вищав і вищав, та водночас робився тоненьким, і тоді я підійшов, узяв у нього колиску й зашморгнув вервечки за гак.

— Ось так, ніколи не загадуй наперед собі щастя, — сказав панотець Тимофій майже моїми словами. — А я, дурний, як побрався з паніматкою, то навіть колиску придбав загодя. Зурочив.

Тепер нам уже по сороківці стукнуло, а дитинки так і не знайшлося. Ну, та ось тепер знадобилася. Єфросиніє, а подай-но чим

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

застелити.

Паніматка ніби тільки й ждала цього наказу — не минуло й хвилини, як вона вбігала з оберемочком духмяного сіна, новим м'якеньким ряденцем, подушечкою, і незабаром наш Ярко вже лежав у тій лозовій орелі й наслухав нову колискову, якої наспівувала тонким голосочком дунаївська матінка:

Здалеку-далека
Нам приніс лелека
Дитиночку непросту —
Дитиночку золоту.
Спи, дитинко, засинай,
А-а-а, баю-бай…

Матінка зі своїм маленьким, запнутим до очей личком у зеленому світлі була схожа на ящірку, і ця полохлива ящірка напрочуд вправно гойдала колиску, вигадуючи свою пісеньку, як мені здавалося, на ходу:

У колисочці гойдайся,
В нас назавжди залишайся.
Біля тебе неня й татко,
Люлі-люлі, голуб'ятко…

Не знаю чому, але саме ця пісенька розбудила в мені якусь безпричинну, ще незрозумілу тривогу. Так, ніби зрушила приспаний сумнів: чого це отець Тимофій так раптово подобрішав до нас? Звідкіля така переміна? Ні, не бачити мені сну сеї ночі, подумав я, тут треба пильнувати в чотири ока.

Він знов налив нам по чарці смородинівки, потім, узявши у жменю свою ріденьку борідку, сказав:

— Тяжко-важко їй буде з дитиною на чужині.

— Яка не є, але воля.

— Воля? Хіба ви не знаєте, що всіх, хто переходить кордон, поляки спроваджують до переселенських таборів. А там і колючий дріт, і голод, і тиф… Ні, це вам не земля обітована, це нові поневіряння і злигодні.

— Нам зараз не залякування потрібні, отче, а благословення, — сказав я. — Ми знаємо, що йдемо не в землю обітовану, але принаймні на тій землі ще не перетворили воду на кров.

— Я не залякую, а застерігаю. — Отець Тимофій знов так виразно подивився на мене, що зіниці в його очах, які були манюні й гострі, мов гірчичні насінини, тепер стали, як чорні смородини. — Якби ви

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

прихилилися до мого прохання та зоставили малятко у нас, то… всім було б легше.

Он воно що! Мені, твердоголовому, тільки тепер дійшло, чому панотець перекинувся на такого ласкавця, а матінка Єфросинія так моторно забігала біля столу, а потім — коло дитини.

Запала мовчанка. Я подивився на Тіну, яка сиділа на ліжку, й побачив, як її рука мимоволі лягла на колиску.

— Як зоставили… у вас? — тихо спитала вона.

— А так, — сказав отець Тимофій. — За рідну дитину.

— Як ви могли про нас так подумати? — Тіна подивилася на мене, і в її очах затремтіли сльози. — Чому ти мовчиш?

— Думаю, що панотець не хотів нас образити, — сказав я. — Він тільки висловив свою нелукаву волю. Але ще більше нас шануватиме, коли ми не зречемося дитяти. Адже так, отче?

— Так. Але і вдруге питаю вас: чи не краще було б залишити дитину в добрі і спокої, ніж кидати її у вир поневірянь?

— Господь буде милостивий до цієї дитини, — відповів я. — А випробування зміцнюють дух і ведуть до життя.

— Що ж, тоді я і втретє спитаю вас: чи не ліпше маляті зоставатись на рідній землі замість того, щоб, безрозсудному і малосильному, без власної волі йти у вигнання?

— Ні, — відказав я. — Блаженні вигнанці за правду, бо їхнє Царство Небесне.

Отець Тимофій опустив голову.

— Тоді я забираю своє прохання назад. А ти, матінко, приготуй їм на ранок п'ять хлібів і дві риби.

— Немає в нас стільки хліба, — ображено відповіла матінка Єфросинія. — Два оселедці є, а буханець один зостався.

— Тоді до хлібини спечи їм чотири коржі в дорогу.

— Дякуємо, отче, — приклав я до грудей долоню. — Але ми ще маємо свої запаси харчів.

— О, пряженого молока дитині даси. А п'ять хлібів і дві риби вам будуть як знахідка. Ось побачте. Тепер же ташуйтеся спати.

Я вийшов надвір і за причілком викурив цигарку, ховаючи вогник у рукав. Містечко давно спочивало, скрізь було тихо.

Я подумав, що в цій хаті мені можна трішки поспати. Проте, лягаючи в ліжко, таки поклав під подушку наган, аби вдосвіта десь заховати його далі від цього подвір'я. Хоч-не-хоч, а подільський землемір Петро Горовий мусив іти до кордону без зброї.

На світанку ми рушили. Я був уже в чорному сукняному пальті поверх цивільного піджака та в сірих штанях, заправлених у ті ж таки воєнкомівські чоботи, які тепер кожен небідний чоловік міг купити чи виміняти на ярмарку.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Ішли ми так, як нараяв нам отець Тимофій, простували, можна сказати, не озираючись. Ярка я ніс на грудях у перев'язаній через шию грубій хустці, а за спиною в мене ще був наплічник, і Тіна також несла шальку зі своїми речами та їжею, до якої ще додалося п'ять хлібів і дві риби, себто один буханець, чотири коржі й два оселедці. А також слоїк пряженого молока.

Так ми спокійно дійшли до Балакирів, ніхто на нас не зважав, хіба як стрінеться хто, то привітаємося чемно і йдемо собі далі.

А тоді, правда, з одного подвір'я, де купчилося чимало червоних, таки вибіг розхристаний кацап'юга і прямо до мене: «Что нєсьош, пакажі!» — «Рєбьонка несу к доктору». — «А нє парасьонка?» — реготнув він і таки заглянув, що там у хустці, від чого права рука моя засвербіла — скучила, бідна, за шаблею. «А ето кто, єво мамочка?» — кацап'юга витріщив на Тіну такі голодні очі, що я приготувався до найгіршого. «Вєдітє сєбя прілічно, таваріщ, — раптом накинулася на нього Тіна. — Я уже нє впєрвиє віжу вас п'яним! Застєгнітєсь і нє позорьте Красную армію!»

Кацап отетерів. Роззявивши рота, він хотів щось сказати, та тільки сапнув повітря і став застібати шинелю, не потрапляючи гапликами в петлі.

А ми пішли далі. Гордо. Не озираючись.

— Ти так цвірінькаєш по-московському — заслухатись можна, — всміхнувся я до «вихователькі» хамського воїнства.

— А по-якому ж мені з ними цвірінькати? — здивувалася Тіна. — Чи вже пора переходити на польську?

— Ти й польську знаєш?

— Та хоч би й німецьку, — сказала вона.

Ми вийшли в поле, за яким через три версти мали вже бути Шидлівці. Серед пожухлих стерень туди тяглася широченька доріжка, і ми, пам'ятаючи напучення отця Тимофія, сміливо попрямували нею у бік кордону, забувши євангельське застереження, що широка дорога веде до загибелі. Хай не завжди до загину, але вона, ця найвидніша дорога, часто зводить людину на манівці, тож і ми незабаром побачили перед собою велике заболочене озеро, про яке отець Тимофій навіть не згадував.

Було тут від чого розгубитися й замулятися: куди нам податися далі, щоб замість Шидлівців не вийти на якісь мочарі чи, ще гірше, на прикордонну залогу? Вздовж берега місцями стояли поруділі очерети, ще соковито зеленіла осока, далі праворуч темнів вільшаник, і я ще не встиг до нього приглянутися, як гримнув постріл і над озером знялася сполохана зграя диких качок. Мушу зізнатися, серце моє теж стрепенулося, бо той постріл не віщував нам нічого доброго. Ну от — із вільшаника вискочило два вершники й легкою риссю потрюхикали в

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

наш бік. Коли під'їхали, один із них — він тримав у руці закривавленого крижня — спитав сердито:

— Куда йдьотє?

— У Шидлівці, — сказав я. — Дитину несемо до дохтора.

— У Шідловци? — він здивовано позирнув на свого напарника. — Па-моєму, он заврался! Кажєтса, ми паймалі шпіонов.

Але з другим червоноармійцем нам поталанило. Це був понурий, проте не лихий хлопчина, мабуть, із кубанських козаків, бо за його сумними вусами й журливим поглядом ще вгадувалася людська душа. До того ж «кубанець» і говорив по-нашому.

— А кого ви знаєте в Шидлівцях? — спитав він.

— Кого? — я думав, як тут краще влучити в масть, але вигадувати щось своє було небезпечно. — Ничипора Петриченка знаємо. І жінку його Марусю, це ж вона поведе нас до дохтора.

— То вам до Петриченків треба? — зрадів чогось «кубанець». — А чого ж ви забрели в цю глушину, як Шидлівці онде? — показав він рукою лівобіч від озера. — Такий гак обігнули.

— Нужда завела, — сказав я. — Ми знаємо, де Шидлівці, але завернули до озера пошукати татарського зілля. Його корінь є добрими ліками.

— Он як, — кивнув «кубанець», хоч, здається, не дуже повірив у ту побрехеньку. Трохи соромлячись, він натякнув, що можна задобрити і його напарника, якщо в нас знайдеться трохи якогось харчу, бо їх тут геть заморили голодом. Дійшло вже до того, що, ви ж самі бачите, качок стріляємо, хоч не годиться на кордоні стріляти знічев'я.

Тіна дістала зі своєї шальки дві хлібини й одну рибу, себто дала їм два коржі й оселедця, і «кубанець» показав нам, як іти далі — отак на ті верби, а там буде межа, яка й приведе нас до села. Вони мерщій подалися до вільшаника наминати коржі й оселедця, а ми пішли понад озером шукати межову стежину, яка справді ще до смерку привела нас у Шидлівці, що лежали уздовж Збруча. Там тої річечки — заєць перескочить, а скільки я про неї наслухався, скільки думок передумав, й ось вона — тасьма холодної води, що розітнула Вкраїну й стала кордоном.

Та ми, не оглядаючись, вийшли на царину й побачили хату під червоною бляхою, де біля воріт, як і попереджав нас отець Тимофій, стояв гурт червоноармійців, і навіть на перелазі сиділо двоє з рушницями, а побачивши, що ми намірилися зайти на подвір'я, вони чемно розступилися в різні боки. І ми безпечно пішли прямо до хати, постукали у двері, та ніхто не відгукнувся, ніби там було порожньо. Ми вступили до сіней і ще раз постукали, а тоді вже зайшли до хати й побачили на ліжку під грубою підстаркуватого сивого чоловіка. Це й був Ничипір Петриченко, який через тяжку недугу давно впав на ноги.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Великий статурою і широкий у кості, він мав довге волосся й сиву, аж білу бороду — видно, не так літа, як лежання зробило з нього діда.

— Ми до вас від отця Тимофія з Дунаївців, — сказав я, привітавшись.

Ничипір Петриченко кивнув, але нічого не став розпитувати. Я сам пояснив, що ми йдемо з дитиною на той бік до лікаря.

Він показав очима на лаву, мовляв, сідайте, і я вже подумав, що йому потягло й мову, проте він таки обізвався:

— Маруся скоро прийде, — сказав і втупився в стелю з таким виразом обличчя, ніби його вже ніщо не цікавило в цьому світі, і не тому, що все було байдуже, а через те, що він знав усе наперед, як воно є і як буде.

Ми розмістилися на широкій лаві під стіною, Ярко завовтузився й стиха захлипав (набридло йому ціпеніти зігнутим у своїй шаньці), Тіна взяла його, щоб тут-таки, на ослоні, переповити, але Ничипір Петриченко показав рукою на двері до кухні, де топилася лежанка. Тіна вийшла туди з дитиною, а я зостався наодинці з цим мовчазним чоловіком, біля якого і сам мусив мовчати. Але й сидіти пнем було ніяково, через те я зрадів, коли до хати нарешті зайшла метка, привітна з лиця молодиця і ще з порога сказала, що її вже попередили про наш прихід. Неважко було здогадатися, хто її сповістив, бо Маруся тримала в руці забитого крижня («попросили обпатрати»), але видно було, що вона рада приходькам, хоча й не мала чим їх приймати: є лише кисле молоко. Щоправда, коли ми виклали ще два коржі й оселедця, Маруся швиденько зварила бульбу в лушпайках, і ми сподобилися на добру вечерю.

Ничипір Петриченко звівся у ліжку, підмостив під спину подушку й попросив собі риб'ячу голову, причому захрумкав нею так смачно, що й мені той оселедець видався за невідь-яку лакомину. Потім Ничипір дістав з-під подушки рушничка і, втершись гарненько, раптом заговорив:

— Якби я годен був ходити, то теж пішов би до того дохторика, та вже й не вертався б.

— Ато, — сказала Маруся. — Сам лежиш і мене тут тримаєш на прив'язі. Пів Великої України перевела на той бік, а сама мушу москалям качки скубти.

Вона сердито кинула крижня в казан, облила його окропом і заходилася патрати.

— Най би вони тебе менше скубли, — вколов її Петриченко.

— О-о, починається, — незлостиво огризнулася Маруся. — Цілий день мовчить, а тоді починає. Хіба то я їх сюди накликала? Та мусиш, як болячці, годити, коли вже стала перевідницею.

Вона доскубла качку і вийшла з нею надвір, а повернулася з

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

оберемком соломи, яку розстелила в кутку на долівці й сказала, що тут спатиме пан; мама з дитиною переночують на теплій лежанці, сама ж вона полізе на піч (Маруся казала «на п'єцу») та й так перележимо, бо вона розбудить нас уночі.

Я й справді не переспав, а тільки перележав на тій солом'яній постелі, бо який міг бути сон, коли наближалася вирішальна хвилина — пан чи пропав? — чи не виведе нас ця бідова Маруся прямо на тих, що полюють тут не лише на диких качок? Крім того, мені бракувало під боком моєї солодкої пташки, з якою я вже звик засинати, і не було для мене більшого щастя, ніж відчувати її біля себе, куйовдити Тінине волосся доти, поки вона не засне. Тіна любила саме так засинати, і я був певен, що зараз їй теж не спиться, що вона дивиться в ніч, углядається в темряву завтрашнього дня. Та хіба ж тільки завтрашнього?

Могильна тиша стояла в хаті Петриченків, ота спресована, здавлена тиша, яка тисне тобі на скроні, муляє в тім'я і відганяє сон дужче за будь-який гомін. Та ось серед ночі я раптом почув приглушений голос, що линув згори:

— Чого непокоїться твій дух, чоловіче? Сміливо йди через воду й не озирайся, бо й тут, і там є земля твоя.

То говорив Петриченко, який виявляється, теж не спав.

Я не знав, що йому відповісти, і не відав, чи потрібна йому та моя відповідь, але, трохи помовчавши, все-таки відказав:

— Земля наша, а край чужий. До того ж, я бачу, тут багато червоних стережуть перехід.

— Є серед них і зговірливі, — сказав Петриченко. — Покажи тільки гроші чи харч. Якщо вже Маруся береться до діла, то знає, що робить. Спіть.

Тиха нічна розмова завжди заспокоює, і я таки задрімав упівока, та відразу ж почув: «Пора». Наді мною стояла Маруся.

Не запалюючи світла, навпомацки, ми швидко зібралися (прощаючись із Ничипором Петриченком, я поклав на стіл стосик совєтських грошей), потім вийшли у прохолодну ніч. Ступаючи вслід за Марусею, я лиш тепер розгледів на ній рибальські гумові чоботи, халяви яких ховалися далеко під її спідницею.

Ми ще не встигли роззирнутися, як уже опинилися на крутому схилі берега і майже скотилися прямо до річки. Та не до річки, а просто в руки вартовому привела нас бісова молодиця.

— Це, Митя, твої знайомі, — тихо сказала вона. — Приймай!

— А-а-а, це ті, що до дохтора йдуть! — зрадів вартовий, і я впізнав у ньому «кубанця». — Я теж із вами пішов би, але поляки таких, як я, виловлюють і повертають назад. А тут нас розстрілюють.

Я дав «кубанцеві» хлібину, шмат сала і трохи грошей, проте з його понурого вигляду було видно, що він більше жадав волі, ніж хліба.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Далі верховодила Маруся: вона сказала, щоб я передав їй дитину, роззувся, зняв штани, узяв на плечі свою жінку і брів нога в ногу за нею, Марусею, якщо не хочу пірнути до пояса.

Тіна почала відмовлятися: таку глибину вона й сама перебреде, але Маруся на неї так цитькнула, що моя пташка притихла і з подивом дивилася, як наша перевідниця, тримаючи однією рукою Ярка, другою задирала на собі спідницю, підтикувала її так, що видно було краї високих халяв, які сягали сідниць. Ну, та менше з тим! Рушили!

Я взяв Тіну на плечі, як носять малих дітей, притримуючи їх попід срачину, й пішов услід за Марусею. Вода була така холоднюча, що кольки шпигали аж до кісток, але, слава Богу, глибина діставала мені трохи вище колін, тому за кільканадцять секунд ми вже ступили на протилежний берег. Це була така хвилююча мить, що я замість того, аби вдягатися, озирнувся й помахав рукою «кубанцеві». Він також нам помахав чи то на прощання, чи, може, вітав із волею.

Завівши нас до найближчої хати по той бік Збруча, Маруся, нічого не пояснюючи заспаному господареві, швиденько попрощалася і майже побігла назад, бо вже розвиднялося.

Ну, от і все. Тепер можна було радіти, що так легко вискочили з більшовицького «раю», але, сказати по правді, чогось не раділося. Ще не вляглася тривога від «перескоку» Збруча, а наш новий благодійник замість того, щоб обігріти прибульців та заспокоїти, дивився на нас із такою підозрою, що мені вже майнула холодна думка, чи не гукне він зараз отих людоловів, що повертають до «раю» утеклих? Я поклав на стіл чотири купюри по п'ять тисяч польських марок, та він знов подивився на мене спідлоба, якось так недобре всміхнувся й сказав, що ті гроші вже «ніц не вартують», за них і хлібини не купиш, та де хлібини, ламаного сірника тобі не дадуть за двадцять тисяч марок, це ж не австрійські корони. Отож не варто тут довго затримуватися, сказав наш благодійник, бо ще, чого доброго, підоспіє прикордонна сторожа та сприйме вас за совєтських шпигунів. І він, спасибі й на тому, пояснив нам, як іти на Прибіжну, де вже не так звертають увагу на незнайомців, там буде значно безпечніше, а звідти язик доведе до Копичинців, і там уже сміливо треба заявитися в староство чи відразу в поліцію, яка відправить нас до еміграційного дому в Тернопіль.

Дякуємо, пане, зоставайтесь здорові, а ми пішли далі. Й ось тут мені було б дуже прикро розповідати про наші ходіння «потойбічними» селами, начебто й українськими, але такими чужими, що не хочеться про це говорити. Скажу лишень, що люди там були не такі, як у нас, — вони хоч розмовляли нашою мовою, та не було в них тієї доброти і щирого милосердя, що є в наших людях. Це особливо впадало в око після багатоденної подорожі до кордону, де скрізь, у кожній хаті, зустрічали нас із дитятком, як Божих посланників, завжди пускали

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

переночувати, хати не перележите, казали господарі (вони часом самі лягали на долівці, а нас клали до ліжка), ви ж, мабуть, голодні? — питали найперше й садили вечеряти, гріли воду, щоб скупати дитину і дати вмитися нам.

А тут — ні, у цьому вільному світі всі чомусь дивилися на нас спідлоба, як на докучливих старців, і не раз зачиняли двері перед нашим носом або, перш ніж відмовити, перешіптувалися сімейно: «Та де! Та то всьо не так, та, може, то якісь цигани, що нам ще й дитину підкинуть. Або шахраї, або шпекулянти, шляк би їх трафив!»

І ось тоді нам уперше довелося переповити Ярка на польовій дорозі, а передрімати «пощастило» у стодолі одного добродія, якому я віддав усю решту справді знецінених, як виявилося, польських марок. Він, цей добрий дядечко, навіть заніс нам у клуню старого кожуха, «щоб мама з дитятком не змерзли», а коли я, ґречно подякувавши, сказав, що якби не він, то нам довелося б ночувати просто неба, дядечко простодушно підтакнув: «Та певно, певно! Так воно є. У наших людей християнство тільки на язиці», після чого пішов до хати і приніс нам ще скориночку хліба та дві варені бараболі, «щоб у мами молочко не втекло».

Те саме спіткало нас і в Копичинцях, де ми проти ночі, як старці, ходили від хати до хати (чи не вперше в житті я зазнав такого приниження) і вже втратили всяку надію, аж тут з одного двору вийшла ставна жінка, зодягнута в чорне, й сама запросила нас до себе переночувати. Ми переступили поріг її хати і, як ведеться, звели очі вгору на покуть до образів, щоб перехреститися й подякувати цьому дому за прихисток, але ніде не побачили ікони. Помітивши нашу розгубленість, господиня сказала:

— Ви зайшли до жидівської хати, а в нас немає ікон. Бога треба носити у серці, інакше його можуть украсти.

Я відразу згадав пророкування Євдосі та суворий припис лицарів ордену руки святого Іоанна: не ночувати під жидівською стріхою.

— Якщо не гребуєте, то давайте мені дитину, — ніби вгадуючи мої думки, мовила вона. — А самі роздягайтеся. Мене звуть Євою.

— Чим же ми вам віддячимо, пані Єво? — спитав я, уже звиклий до того, що в цьому краї добрість коштує грошей.

— Відробите. Маю для вас серйозну роботу.

— Роботу? — здивувався я. — Але… якщо це не надовго. Ми, пані Єво, в дорозі.

— Бачу. Я також із народу гнаного, тому й співчуваю вам.

А ще більше оцьому дитяті. — Вона взяла на руки Ярка. — Роботи тут на хвилину. Попрошу вас зарубати курку, бо нам це забороняє віра. Якщо не боїтеся, звичайно.

— Та ні, чого ж… — Тут я не стримав усмішки: якби ви, пані Єво,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

знали, скількох «курей» зарубала ця рученька, то навряд чи пустили б мене до хати.

Але все гаразд, пані Єво, молода курочка скоро вкипить, ви тим часом скупаєте і погодуєте нашу дитину, і туга у ваших очах більше за всякі слова розповість про те невимовне горе, що спіткало вас у чужому краї, адже ви, пані Єво, теж мали дитину і доброго мужа, та забрала їх моровиця від вас назавжди. Вейз мір[47], навіщо ти залишив цю жінку саму в цілому світі і як же, якими шляхами вона тепер повернеться до свого Єрусалиму? Ніяк, ніяк не повернеться, бо ті шляхи сплетено в Божий бич, що виляскує над розсіяним плем'ям. Та за вечерею пані Єва наливає нам темної і густої, мов кров, вишнівки, такої солодкої, аж злипаються губи, і каже, що вона теж пробуває не у своєму домі, це тільки її тимчасове житло, випадкове пристановище вигнанки, тож випиймо за те, щоб кожен із нас повернувся до свого Єрусалиму.

Отак каже пані Єва і підкладає нам до золотистої юшки найкращі шматки молодої курки, принесеної в жертву для блукачів-бандитів, котрі невідь-коли повернуться до свого рідного краю.

6

А ще яка могла бути радість од волі, за якою чорною тінню стояла розлука? Ми намагалися про це не думати й не говорити, наче прощальна хвилина була десь далеко-далеко. Та вона заскочила нас зненацька! Коли Тіна зайшла з дитиною до похмурого приміщення поліційної управи, ми ще й гадки не мали, що це може статися так раптово. Я ждав її надворі поодалік, хвилюючись, щоб нас не арештували за самовільний перехід кордону, і покладав надію на те, що моя пташка щебече польською мовою. Може, саме тим вона і вчарувала поліцаїв, бо я докурював тільки третю цигарку, як Тіна вже вийшла на вулицю в супроводі веселого жовніра і махнула мені рукою: все гаразд, підходь сміливо. Виявилося, що нам уже виписали документ на право безкоштовного проїзду до Тернополя, де ми мусили звернутися до еміграційного дому.

Жовнір завів нас до залізничної станції і — «до відзеня». Відійшовши вже далеченько, він раптом обернувся й гукнув:

— Поцьонґ бендзі за двадзєшця мінут!

Він пішов собі далі, а ми так і застигли на пероні, поволі всотуючи в себе чужі слова, страшні і безглузді, адже далі Тіна мала їхати вже без мене, тільки з Ярком, і невідомо було, чи ми ще колись побачимося. Один шанс із тисячі випадав на таке ефемерне диво, а може, й менше, не знаю, не знаю, не знаю, чи взагалі випадає карта на

---

[47] Вейз мір — Боже мій (*жид.*).

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

таке неймовірне щастя, та зараз я приголомшено дивився на Тіну — що він сказав, що він зморозив, цей шепелявий жовнір, «двадзєшця мінут» — це скільки: двісті, дві тисячі? — і Тіна повторила ті страшні й безглузді слова:

— Потяг буде через двадцять хвилин.

Поволі, дуже поволі доходив до мене їх зміст. В'язкий туман застилав зір, але в тому тумані я виразно, дуже виразно бачив її сполотніле обличчя, бачив сірі розчахнуті очі й побілілі вуста.

— Ти теж можеш їхати з нами, — сказала Тіна.

— Прости…

— Тоді все? — вона спробувала всміхнутися, але не вийшло.

— Не все, — хтось чужий промовляв моїм хрипким, неприємним голосом. — Якщо виживу, я знайду тебе. Дай мені рік-два.

— Добре, — сказала вона. — Ти виживеш. Ти зможеш, ти сильний. Я тебе ждатиму.

— Тіно…

— Не муч себе, ти все зробив правильно. Тільки іноді згадуй мене… Обіцяєш?

— Щось тут не так, Тіно… Я уявляв це інакше.

— Усе буде добре. Ти за нас не хвилюйся. Я не піду з дитиною до табору. В Тернополі влаштуюся на роботу і винайму житло. А якщо доля пожене мене далі, то скрізь лишатиму звістку для тебе на головній пошті.

— Так, звичайно… — промимрив я.

— Давай домовимось, на яке ім'я писати, — підказала Тіна. — Щоб ти зробив документ.

— Ім'я? Та яке ж… — я розгубився зовсім. — Може… Чорний…

— Крук… Богдан Крук — так і польською мовою буде. Не забудеш?

Почувся протяжний гудок, і раптово, немов із-за рогу, виповз потяг — чмихаючи парою, він сунув прямо на нас. Заскреготав, зашипів, ковтаючи наші голоси, і зупинився. Ми підійшли до вагона, де із сінець виглядав кондуктор із закрученими вгору австрійськими вусами, Тіна дала йому проїзний папірець, він подивився й сказав, що потяг стоятиме дві хвилини, і я, знетямлений, не відаючи, що роблю, подав йому дитину; він узяв її так само машинально, як брав у пасажирів квитки, і лиш тоді здивовано глянув на мене, коли зрозумів, що я до вагона не сідаю.

Я взяв Тінине обличчя в свої долоні і вбирав, голубив його очима, потім… що було потім? — знов зачмихав-заскреготав потяг, я відірвав мою пташку від себе і підсадив її до вагона, так ніби вийняв із грудей своє серце й подав його кондукторові, і почав провалюватися в безодню — потяг рушив, набираючи ходу, повз мене пропливали вагони, а мені

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

ввижалося, що то я провалююся в безодню, провалююся і не можу закричати.

Мені так здавило горло, що я ледве виштовхнув одним-однісіньке слово:

— Прощавай…

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

«В ноябре месяце бандитизм в Чигиринском, Черкасском и Звенигородском уездах ощутимо пошел на убыль. Отряды окончательно распылились на мелкие шайки. Отдельные бандиты, попадая в наши ловушки, уничтожались, некоторые сами сдавались по одиночке. С прибытием кавполка незаможников обстановка на Чигиринском участке заметно улучшилась. Полк раскинул свои отряды почти по всему уезду.

В начале ноября появилась новая, неизвестная нам банда, которая ночевала в селе Бирки в пятнадцати верстах от Каменки. 3 ноября банда находилась на станции Фундуклеевка, куда срочно выехал Каменский ЧОН с частями кавполка. Оказалось, что бандиты разоружили нескольких красноармейцев. В конце концов, под строжайшим секретом нам удалось выяснить, что эта банда фиктивная, состоящая из красных, и действует под таким видом исключительно для вылавливания бандитов.

Переданные сведения взяты от начуездучастка ГПУ тов. Лихачева лично под строжайшим секретом и огласке не подлежат.

В то же время на Звенигородском уездучастке произошел из ряда вон выходящий случай, не подлежащий разглашению в наших отчетных документах, ибо является исключительно компетенцией органов ГПУ. Единственное, что следует констатировать из вышеупомянутого, так это присутствие на этом участке банды Черного Ворона численностью около двадцати кавалеристов. Есть данные, что и сам атаман вовсе не убит, как было засвидетельствовано ранее, а по-прежнему скрывается в излюбленных местах — Лебединском и Шполянском лесах, причем с измененной внешностью. Уже имеется план

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

поимки этой банды.

Начштаба ЧОН Кременчугской губернии Глазунов.

Начальник оперативно-строевого отделения Семенов.

С подлинным верно: делопроизводитель (підпис)».

(Зі звіту штабу ЧОН Кременчуцької губернії за листопад місяць 1922 р.)

Коли отаман надовго відлучається від загону, деяких козаків також тягне у мандри. Так велося завжди, а що вже казати про нинішню осінь — хіба повернеться язик комусь дорікнути за нестерпну втому й бажання вийти з лісу?

Цього разу в лебединському гніздовищі Чорний Ворон застав усього лише дванадцять козаків. Він здогадувався, що десь воно так і станеться, але казав собі: хай. Хай усе йде своєю чергою без принуки, фортуна сама відбере тих, на кого зможеш покластися в найчорнішу годину. Хай зостанеться жменька, зате певних людей, які не вистрелять тобі в спину, не побіжать у ЧК рятувати свою шкуру ціною твоєї голови. А дванадцять залишенців на зиму — це сила: Вовкулака, Сутяга, Біжу, ще один Момот — Захарко, Ходя (а куди йому, бідному, мандрувати?), В'юн, Козуб та ще п'ятеро бурлаків, котрі вже не бачили життя поза лісом. Решта хлопців розійшлися хто куди — той на амнестію, той світ за очі, ще хтось передчасно пішов на зимову квартиру, обіцяючи на весну вернутись. А от із Швайкою вийшла прикра історія. Нікого не попередивши, він нишком утік, можна сказати, дезертирував, та ще й поцупив у Козуба його кольта разом з папушею кременчуцької махорки восьмого номера. Добре, що Козуб вчасно спохопився, — вони з Вовкулакою догнали Швайку в Мокрій Балці біля кринички, коли той саме сів перевзутися. Це ж треба — утікав на коні, а от щось замуляло йому в правому чоботі, вирішив перемотати онучу. Не спам'ятався, як хлопці уже нависли над його головою. «Тебе взули б і чекісти», — сказав Вовкулака. «При чім тут чекісти, я до Бика[48] їду», — наїжачився Швайка, але відразу притих, бо Вовкулака оголив шаблю. «Це Бик тебе навчив красти?» — спитав Козуб. «Подумаєш, пухкалку позичив! — пхикнув Швайка. — Забери її, як вона тобі така люба», — він поліз рукою під полу по кольта, але Вовкулака його випередив — доганяв-бо Швайку не для того, щоб перевиховати. До того ж він помітив в очах утікача той недобрий полиск, який не давав часу на роздуми. Вовкулака незчувся, як його шабля із хрускотом розколола голову дезертира. «Такій легкій смерті можна тільки позаздрити», — сказав він, сплигнув з коня і забрав у мертвого Швайки кольта, папушу кременчуцької

[48] Бик — ватаг із кримінальним ухилом, який діяв в околицях Холодного Яру.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

махорки, «штаєра» і дві «кукурудзи». Потім підійшов до кринички, набрав у коряк води й попросив Козуба злити йому на руки. «Може, зариємо?» — спитав Козуб. «Ні, — відповів Вовкулака. — Таких ховають голодні лиси».

— Я знав, кому доручити загін, — сказав Чорний Ворон, вислухавши Вовкулаку. Той, було видно, чув за собою провину, що багато козаків розійшлося, і Ворон його заспокоїв: — Ти все зробив правильно.

Він упіймав себе на тому, що повторює не свої слова, — зовсім недавно його так само втішала Тіна: «**Ти все зробив правильно** ». Та чи не були ті слова всього лиш розрадою?

Від похвали Вовкулака трохи одм'як і вищирив до Ворона свою найтеплішу усмішку.

— А тебе, отамане, без бороди не впізнати. І поки чутка пішла, що ти вже на тому світі, то, може, хай так і буде?

— Про мене, поки відросте борода, нехай так і буде.

— А з'їздив ти як? — обережно спитав Вовкулака.

— Погано.

— А це ж чого?

— За весь час відрубав лише одну голову. Та й то — курці.

— Курці? — здивувався Вовкулака. — Отій, що несе яйця?

— Тій, тій. Ти хоч зрадника зарубав, а я птицю невинну.

— І ми тут знудилися без роботи. Може, тому дехто й пішов.

— Баба з воза, — сказав Ворон. — Пішов то й пішов. Зима на носі.

— Зате й комуна про нас трохи забула. Ось і їхня газетка пише, що нам каюк. Це ж добре?

— А що тут доброго? Треба, щоб духу нашого боялися.

— Воно то так, але якщо їм таке приверзлося — теж непогано.

Ворон здогадався, що Вовкулака надумав якусь непросту руханину, через те підходив до неї обережно і здалеку. Зрештою він дістав із пазухи вчетверо складену окружну газетку «Червоний Жовтень», розгорнув її і, подаючи Воронові, показав на першу сторінку.

Справа бандита Туза

Відомий своїми кривавими звірствами бандитський отаман Туз 9 листопада постане перед Радянським судом. Цей суд мав відбутися в Черкасах, але на прохання трудящих Звенигородщини надзвичайна сесія ДПУ перенесла засідання до міста Звенигородки, оскільки саме в цьому повіті найбільше розгулював Туз. Разом із «батьком-отаманом» на лаву підсудних сядуть ще два його посіпаки — Босий із Журжинець та Гарасько із села Ганжалівка.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Згадаємо дещо з біографії бандита Туза. Він походить із села Журжинці Звенигородського повіту. Йому 26 років. Закінчив сільськогосподарську школу в Умані, під час імперіялістичної війни служив у царській армії, закінчив школу прапорщиків, вислужився перед царем до поручника. Називає себе самостійником. Воював проти Робітничо-Селянської Червоної Армії в петлюрівському війську, а після краху жовтоблакитників продовжив кривавий шлях у бандах Цвітковського, Гризла, Дерещука, поки не організував свою шайку.

Постійно займався терором органів Радянської влади, вбивав активістів та партійних працівників, грабував цукроварні, нищив народне добро, палив волвиконкоми, комнезами й сільради, наводив жах на мирне населення.

Не вистачить тут місця, щоб перелічити всі його злодіяння й невинні жертви, серед яких і командир полку, і начальник повітової міліції, і начальник карного розшуку, і ще дуже багато відповідальних працівників, червоноармійців та мирних громадян. Банда Туза робила нальоти на містечко Лисянку, на Почапинці, Верещаки, Майданівку, Хлипнівку, Ганжалівку та багато інших сіл, жителі яких тепер можуть прийти на цей суд і на власні очі побачити, як закінчується безславний шлях ворогів Радянської влади. А він, цей шлях, уже привів до загибелі Гризла, Цвітковського, Загороднього, Чорного Ворона…

Назавжди зайшов місяць лісових вовків. Усе вище здіймається сонце Жовтня на ясному небі Революції!

Каленик Груша

— Стривай, — Ворон відірвав клапоть «Червоного Жовтня» й заходився скручувати цигарку. — Але ж отамана Туза вбито ще позаторік.

— Еге, — кивнув Вовкулака. — Під Хлипнівським лісом. Але то був Степан Туз, а це інший. Теж із Журжинець, у тому селі що не чоловік, то й Туз. Це справжня фамилія. Так, як у Мурзинцях кожен другий — Момот, так у Журжинцях Туз.

— А ти не дуже високо замахуєшся? — навпростець спитав Ворон, здогадуючись, до чого хилить Вовкулака. — Там буде неабияка охорона. І робота випадає серед білого дня, на очах у стількох людей.

— Отож і добре, що комуна про нас забула. Можна серед білого дня таке зробити, що нікому й не снилося. Там буде стільки метушні, що про таких дорогих гостей, як ми, ніхто й гадки не матиме.

— От лицедій, — Ворон видихнув хмару диму. — Ти не можеш

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

без публіки. Тобі місце в театрі. Прапор у руки — й на сцену!

— Може, й так, — погодився Вовкулака. — Але ти, пане отамане, забув, що ця вистава буде у Звенигородці, а мені туди не можна. По-перше, я це містечко й сам обминаю, а по-друге, вдень мене там упізнають.

— Дурниці! Щоб такий лицедій та не перекинувся в якогось чорта — не вірю. Я он сам і в жебрака виряджався, і в ченця, і в комісара. Пика в тебе, звичайно, ще та, але якщо не розтуляти рота там, де не треба, то можна замаскуватися. Ну-ну, не гнівайся, Вовкулако, я ж… Бо куди ж це воно годиться — замислив таку штуку, а сам у кущі. Ні, братику, так не вийде. Тепер сам бери в руки розвідку і доводь діло до кінця. Вивідайте все до дрібнички. Бо це така п'єса, де навіть мітла стріляє.

— Яка мітла? — не зрозумів Вовкулака.

— Та, на якій відьми літають, — моргнув йому Ворон.

2

Ще не привезли з Черкас «бандитів», а до Народного дому напхалося стільки людей, що трохи не повідтоптували одне одному ноги. Чимало роззяв стовпилося біля входу, бо всередині вже ні пройти, ні сісти, зате тут, надворі, вони першими побачать арештантів, побачать, на чому їх привезуть, у кайданах чи зв'язаними.

Зібрався тут люд містечковий, було чимало й селян, переважно дядьки в сірих свитках, яким усе треба знати, прийшли і жінки — видно, що з дальніх сіл та околиць, бо, не знаючи одна одної, не збиралися гуртами погомоніти, а стояли по одній, по двоє, боязко поглядаючи на дорогу. Окремо чипіла на костурі старенька, зігнута трохи не до землі бабуся, яка пришкандибала сюди з останніх сил і теж виглядала арештантів.

Може, серед них був хтось із її онуків?

— Проход! Ослобоніть проход! — метушилося біля входу четверо міліціонерів, розпихаючи спритників, котрі хитрувалися не проґавити того, що буде надворі, а потім чимшвидше пропхатися всередину. — Кому сказано?! А ви, бабушка, станьте в сторонку, бо вас тут задавлять!

Аж ось почувся гуркіт моторів — «їдуть!» — і до Народного дому підкотила чорна легкова машина, а за нею, підстрибуючи на бруківці, причмихала вантажівка. У кузові сиділи конвоїри, а гайдамаків не видно було за бортами — вони лежали зв'язані на твердому днищі.

Із чорного легковика вилізло троє — зодягнуті в рудо-зелене сукно, у високі важкі картузи, по боках теліпалися планшети. Вони одразу пішли до парадних дверей, поблискуючи гладенькими, ніби напрасованими, халявами. Дивилися прямо перед собою, мов нікого не

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

бачачи, хоч насправді бачили все.

Перший ніс поперед себе таке величезне черево, наче наївся молодої люцерни і здувся. Це був заступник начальника Черкаського повітового ҐПУ товариш Вольський. За ним дибуляв уповноважений Кандигін, корчуватий чоловік на тоненьких ніжках. Третій, із кущиком вусиків під носом, ішов позаду й усміхався. Сам до себе. На відміну від тутешнього люду, всі Черкаси знали, що означає посмішка голови окружного суду Голубчика.

Коли трійка щезла у проймі парадного входу, шість озброєних конвоїрів висипало з вантажівки, і навіть зігнута бабуся помітила, що один із них був «сліпий». Китаєць одкинув задній борт кузова і закричав:

— Віхадзі!

Арештанти зі зв'язаними руками важко, поволі спинались на ноги й зістрибували на землю. Були це вже, видно, не раз катовані хлопці, обдерті, худющі, зарослі, лише на одному був теплий френч, але такий брудний і заношений, що не розпізнати, якої він армії. Швидше за все, петлюрівський, того й не здерли, щоб усі бачили речовий доказ. Невільник мав щось таке у поставі, у рухах, погляді, чого не назвеш інакше, як вродженою гордовитістю. Ніби соромлячись пут на руках, він із легкою досадою повів очима по натовпу і ледь помітно кивнув головою — чи то на знак привітання, чи вибачався за те, що прийшов сюди в такому незавидному вигляді. Ніхто вже не сумнівався, що це був отаман Туз.

Він і до входу в Народний дім без вагань пішов першим. За ним рушили його побратими Гарасько і Босий, поглядаючи в натовп: чи нема тут когось із рідних, щоб хоч очима попрощатись востаннє.

Отаман Туз сів посередині лави, що стояла ближче до сцени так, щоб підсудних було видно і трійці, і глядачам, по праву руку від нього опустився Гарасько, по ліву Босий, а по обидва боки від арештантів виструнчилися два конвоїри, опустивши рушниці кольбами на підлогу. Двоє конвойників стали біля дверей, щоб стежити не лише за підсудними, але й за всією залою. Порядок надворі стерегла міліція і двоє військових — один із них був «сліпий» китаєць.

На сцені за столом розсілися Вольський, Кандигін та Голубчик, який і далі сам собі посміхався у кущик вусів.

Напхом напхана зала сопіла, кашляла, сичала, зітхала, бо публіка тут зібралася таки різномаста — від тонкосльозих жінок до черствого чоловіцтва, від співчутливих селян до розлючених активістів, від поміркованих службовців до оскаженілих партійців.

Були тут совєтські керівники, військові начальники, поважні гості із сусідніх повітів, як от, приміром, матусівський волосний воєнком Сємьонов, котрий мав дозвіл на табельний наган № 44956 та право на

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

дармове користування селянськими підводами в рахунок Трудгужподатку. Він сидів у третьому ряду серед почесних гостей, щоправда, сидів скраю, ближче до виходу, і, схоже, нудьгував, коли Вольський розводився про нещадну боротьбу совєтської влади з бандитизмом. Та ось настала черга отамана відповідати на запитання суду. Туз говорив рівним приглушеним голосом, але так, що його чули всі. Говорив просто, не викручувався і не приховував своєї ненависті до комуни. Наче розповідав про боротьбу з ворогом не суду, а хлопцям, які сиділи біля нього на лаві. Отаман сказав, що ні за чим не шкодує, крім одного — йому жаль своїх рідних, котрих через нього переслідуватиме окупаційна влада.

— Стало бить, ви нє аступілісь, а сознательно баролісь протів совєцкой власті? — спитав Вольський.

— А хіба ще як можна? — здивувався Туз.

— Ідєйно баролісь?

— Аякже! Я боровся за самостійну Україну і за свій народ.

— За етот народ, что сідіт в залє? — спитав Голубчик, показуючи рукою на публіку. — А ви у нєво спрасїлі, у етава народа, нужна лі єму ваша защіта?

— Я згоден, що є багацько людей, эт..і не здатні і думати про кращу долю, — відповів отаман. — Тому я кладу своє життя за ідею.

— Ви да сіх пор счітаєтє сєбя тузом? — захихикав Голубчик, заохочуючи залу до сміху, проте вслід йому реготнув лише білобрисий молодик, котрий швиденько щось нотував до рудого зшитка. Мабуть, це й був кореспондент, якщо не редактор, зети «Червоний Жовтень» Каленик Груша.

— Так, — сказав отаман. — Я вважаю себе Тузом, бо так воно є насправді. Це моє прізвище.

— Но ви сагласни, что всем бадітам і тузам наступіл канєц?

Ані, как пабітиє сабакі, прішлі к нам с раскаєнієм і павінной.

— Ні, мене живим схопили тому, що я вчадів у хаті, яка горіла. Інакше я досі убивав би таких, як ви.

На хвилю запала така тиша, що матусівський воєнком Сємьонов почув, як щось булькнуло у череві Вольського. Воєнком розтулив кулак, у якому тримав годинника: за п'ять хвилин друга.

— Канчайтє ету петлюровскую агітацію, — нахилився Кандигін до Вольського.

І той поставив останнє запитання:

— Ви прізнайотє себя віновним?

— Перед комуною — так, — сказав Туз. — Мало я її бив. Перед Україною — ні. А перед народом… народ сам колись скаже, хто я був і де дівся.

— Так спрасітє! — зірвався на крик Вольський. — Спрасітє у него

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

сейчас, вот же он перед вамі, народ-то! — Він повів очима по залі, де серед публіки мали бути вже підготовлені «громадські обвинувачі»: саме момент надати їм слово.

У цей час до зали зайшов «сліпий» китаєць і приєднався до конвоїрів, що стояли біля дверей.

— Я, я йому одповім, гаспидові! — почувся жіночий ображений голос.

Від задніх рядів, опираючись на костур, наперед пошкутильгала зігнута в три погибелі бабуся, та, незважаючи на старечі літа, була ще бідова. Не довго думаючи, вона вихопилася боковими східцями аж на сцену, низько вклонилася суддям, а коли розігнулася, публіка ахнула: стара випросталася на повен зріст, тримаючи в обох руках по німецькій бомбі, які вибухали навіть від легкого удару.

Тим часом зірвався зі свого крайнього місця і матусівський воєнком Сємьонов, який вихопив гранату й наган — усі подумали, що він зараз влучним пострілом застрелить скажену бабу ягу, але цей навіжений спрямував наган на конвойників, що стояли біля лави підсудних. Тієї ж миті гарячий сільський хлопчина з червоним бантом на лацкані піджака, схожий на каесемівця[49], а насправді гайдамака Козуб, погрожуючи кольтом, підскочив до охоронців, що стерегли вхід, а легкий на ногу Біжу, який до цього удавав із себе невинне сільське ягня, уже роззброював конвойників, що заклякли під прицілом Чорного Ворона.

Тут стався казус, якого козаки й не мітили: коли Козуб відбирав рушницю в одного з конвойників, «сліпий» китаєць раптом накинувся на другого. Якби він не запищав спересердя — ось тьобі сюд! — Козуб і не впізнав би у ньому Ходю. Той прийшов сюди в жіночому вбранні, насунувши хустку на «сліпи», а тепер був у червоноармійському виряді, в кашкеті, під який заховав косичку. І колошматив «своїх».

Можна було замилуватися Ходею, якби не стара відьма, що стояла на сцені. Вона тримала в руках по бомбі і шкірила до всіх ікласту пащеку.

— Нам немає коли з вами розбалакувати, — зриваючи з голови хустку, сказав уже своїм голосом Вовкулака, і лиш тепер було видно, як йому не пасує баб'ячий одяг. — Через те наш суд буде коротким, — повернувся він до заціпенілих Вольського, Кандигіна і Голубчика. — Може, ви його, цей суд, також визнаєте бандитським, але правда на нашому боці. Не ми прийшли на вашу землю грабувать, убивать і ґвалтувать. А ви! Тому іменем Української Народної Республіки я засуджую вас до страти.

Голубчик зненацька зареготав. Істерику найлегше вгамувати

---

[49] «Каесемівець» — від абревіатури КСМ (Комуністична спілка молоді), першої назви комсомолу.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

пострілом, тому Ворон послав першу кулю в Голубчика. Той, різко тріпнувши головою, відкинувся на спинку стільця з роззявленим ротом.

Наступні кулі Ворон загнав у голови Вольського і Кандигіна.

Бахнули револьвери Козуба, Ході й Біжу. Довелося приспати конвойників, які ось-ось могли прийти до тями.

На такі гучні залпи відгукнулися «селюки», котрі переминалися з ноги на ногу надворі: Захарко Момот, В'юн, Сутяга з двома бурлаками (ще двоє з них стерегли коней за містом на руїнах колишньої панської економії, а одноокий Карпусь залишився в лісі на хазяйстві), навіки вгамували міліціонерів, хоч, може, то були й непогані хлопці. Сутяга встиг із ними навіть перекурити та розпитати, як і йому записатися в міліціонери. Тепер от, бісова кров, вивільнив чотири вакансії у Звенигородській міліції.

Змушені були припечатати й водія легкової машини, який повівся ганебно, — завівши двигун, хотів було сам-один «накивати колесами», покинувши «таваріщєй» у біді. Зате пожаліли шофера вантажівки — він одразу підняв руки вгору: «Хлопці, я не воєнний, вони мене примусово мобілізували».

Коли Ворон, наказавши глядачам не виходити із «судової» зали, бо інакше сюди влетить бомба, вискочив з козаками надвір (до них приєдналися Туз, Гарасько і Босий), тут їм уже не було роботи. Всі ґаволови розбіглися, а хто був «при ісполнєнії», тепер лежали покотом перед Народним домом. Пощастило тільки «сліпому» китайцеві, якого Ходя заманив через чорний хід у якусь комірчину і порадив не показувати звідти носа, бо інакше капець. Зараз тут усіх прикандичать, попередив його Ходя, смакуючи рідною мовою. Роздягнувши «землячка» та вбравшись у його форму, він про всяк випадок ще й зачинив комору на клямку, яка висіла на дверях без замка. Тепер Ходя, може, й випустив би сіромаху, та не знав, чи так йому буде краще. А тут ще й отаман скомандував негайно сідати на вантажівку.

Козаки, розв'язавши руки Тузові, Босому та Гараську, підсадили їх, охлялих, на вантажівку і самі повискакували так жваво, наче щодня їздили на машині. Ворон теж виліз на кузов, з цікавістю приглядаючись до Ході.

— Як тобі це вдалося? — спитав він.

Ходя вистромив язика і поторкав його пальцем. Мовляв, треба знати китайську.

Вовкулака тим часом щось нашвидку «полагодив» каменюкою всередині легковика, потім розсівся в кабіні вантажівки.

— Паняй, поки вітер дме в спину, — весело кинув до водія, радіючи, що хлопці згарячу його не прикінчили.

Так вони виїхали за місто й зупинилися на польовій дорозі недалечко від економії. Хлопці зіскакували з кузова повільніше, ніж

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

вилазили, — вони отак їхали б аж до Лебединського лісу.

Якби ж на машину можна було забрати ще й коней. Водія вони відпустили — пішечки, звичайно, — а вантажівку так «полагодили», що й згори не покотиться.

І вервечкою пішли до колишньої панської економії. Було видно, що Туз, Гарасько і Босий ледве тягнуть ноги, але намагаються не відставати.

— Добре ти, пане отамане, на суді держався, — обернувся Чорний Ворон до Туза. — Я насилу втерпів, щоб не заплескати в долоні.

— А чого перед ними хвостом крутити? — Туз осмикав рукави френча, приховуючи прути, надавлені мотузком. — Їднак розстріляли б.

На колишній панській економії ще позалишалися облуплені муровані стіни, яких досі не розтягли тільки тому, що вони не дробилися на окремі цеглини, а все, що було не таким тривким, тепер лежало у бур'янах купами глини, паліччя, битого скла та черепиці. Тут навіть стояла іржава сіялка, що, здавалося, навіки вросла в землю. Довкола неї серед полину й лободи, незважаючи на пізню осінь, проросли колоски самосійного жита. За муром стояли осідлані коні, яких затяті бурлаки Ладим і Фершал навіть не пускали попастися, весь час тримаючи напоготівлі.

Фершал, короткозорий чоловік в окулярах із саморобними дротяними вушками, вийшов їм назустріч з «дохторською» брезентовою сумкою — чи не потрібна комусь допомога? — а Ладим сидів на сіялці і придивлявся до трьох незнайомців. Двоє із них — Гарасько і Босий, підійшовши ближче, попадали на забур'янені купи глини. Босий відчухрав зі стебел жменю колосків, поклав їх, не розминаючи, до рота й поволі став жувати. Фершал дістав із пропахлої йодоформом «дохторської» сумки зачерствілу перепічку, розломив її, і кожен з утікачів отримав свою пайку. Гарасько та Босий відразу заходилися тамувати голод, а їхній отаман, подякувавши за частування, спершу попросив закурити; Козуб пригостив його кременчуцькою махоркою, і Туз після першої затяжки гойднувся, як п'яний, — йому запаморочилося в голові.

— А знаєте, братці, що найстрашніше в голоді? — спитав він, приходячи до тями. — Це коли вже не хочеться їсти.

Трохи передихнувши, вони сіли на коней. Туз був такий висушений, що Мудей навіть не заточився, коли той примостився позаду Ворона; Вовкулака взяв до себе на Тасю Гараська, легенький Біжу підсадив на свого коня Босого. Так вони переїхали полем до ближньої Михайлівської діброви, щоб переховатися, роздивитися, чи ніхто їх не винюхав, а тоді вже добуватися Лебединського лісу.

У діброві розпалили багаття, підсмажили на виструганих шпичках старого прижовклого сала, ще й напекли пізніх грибів-

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

моховиків, які достояли помок дубами до глибокої осені. І ось отаман Туз, ніби відігрівшись, раптом почав прощатися: мовляв, дякуємо, товариство, за порятівлю, спасибі за хліб-сіль і добуту зброю, але нам тепер в інший бік; не будемо вам завдавати клопоту, самі вже доберемося «додому», де нас жде робота і, можливо, виглядає ще не один вільний козак, який не закопав свого самопала в землю.

При цих отаманових словах Гарасько і Босий теж підвелися, розправили плечі, ніби вже зовсім оклигали-відживилися на салі й печених моховиках чи, може, надихалися сили з дубового лісу, що терпко пах прілим листям і волею. Чорний Ворон їх не розраював, не запрошував далі йти разом, бо знав, що то таке — повернутися до своїх з того світу: якщо Бог рятує життя повстанцеві, то, виходить, благословляє на помсту.

Туз попросив на дорогу лише сірників і жменю тютюну, а від хліба відмовився — на хуторах ще не перевелися люди, які приймуть їх, обігріють і нагодують. Він з гідністю потиснув руки усім козакам, потім підійшов до Чорного Ворона і, затримавши його долоню в своїй, сказав:

— Прощавай, отамане. Такий час, що, може, більше не побачимося. Але… — на його губах затремтіла сумовита усмішка, — їднак історія колись скаже, хто ми були і де поділися.

Вони рушили в бік Тарасівки. Худющі, зодягнуті в благеньке дрантя, простоволосі, з рушницями за плечима, вони пішли повагом, перевальцем, але тією пружно-розміреною ходою, до якої призвичаїв їх ліс. І всі троє одночасно розчинилися в лісі так швидко і непомітно, ніби й самі стали деревами.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Вони були відрізані од усього світу, бо зима випала така сніжна та люта, що мусили пересиджувати морози, майже не виходячи з «хати». Нову землянку залишенці викопали за три версти від Лебединського Свято-Миколаївського монастиря, що стояв, як і «Мотря», на плоскогір'ї посеред лісу. Коней цього разу довірили в добрі руки на хуторах (сутужно було з фуражем), тому стайню не рили.

Різдво справили, можна сказати, по-людському. В кутку землянки навіть поставили дідуха, тільки сніп був не з околоту, а з сухого очерету, якого вони нарізали на лісовому озерці, де брали живу воду, — з талого снігу вода була прісна. Їхній кухар одноокий Карпусь (осколком вибило око ще тоді, як брали Черкаси) приготував вечерю, як і годиться, з дванадцяти пісних страв — були на столі свіжі підпалки, узвар, пшоняна

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

каша, цибуля, мед (на зиму завжди запасалися кадібцем меду), печена картопля, квашені огірки, помідори, капуста, була сушена тараня, заощаджена спеціально до цього дня, бо який же Святвечір без риби, стояла тут ще мисочка олії, в яку вони вмочали хліб і картоплю, а також — ну, звісно, — кутя, щоправда, без маку, зате з товченого в ступі ячменю, присмаченого узваром та медом.

Діждавшись вечорової зорі, вони сіли до столу, проказали Отченаш, скуштували по ложці куті, а тоді, взявши чаші (це були різного калібру кухлі), стоячи пом'янули загиблих. Налили ще, і Чорний Ворон, котрий сидів у голові столу, знову підвівся, підняв свою чашу за кожного, хто зостався тут зимувати, в тому порядку, як вони сиділи по обидва боки від нього — за Вовкулаку, Сутягу, Біжу, його брата Захарка, Козуба, В'юна, Ладима, Фершала, Карпуся, Цокала, Невіруючого Хому і, звичайно ж, за Ходю, який прозрів і також повстав проти червоного люципера.

Ходя аж просвітлів од такого святочного моменту, але скромно опустив голову і, втупившись у дванадцять пісних страв, не міг зрозуміти, що ж це за свято таке чудне, якщо Карпусь не засмажив їм дикого цапа, якого він, Ходя, вистежив і підстрелив із лука біля того ж таки озерця, де вони брали воду. Так-так, Ходя змайстрував собі справжнього лука, позаяк отаман заборонив стріляти у лісі, а куди ж це годиться, щоб жити серед звірини й ходити голодному. Тож Ходя швидко змикитив, як бути: вирізав підходящу свидину, випарив її, вигнув дугою, із доброї сириці натягнув тятиву, а потім наробив таких стріл, що можна було йти не тільки на полювання, а прямо в бій, — він ті стріли оперив, наладнав кульові наконечники (на вогні виплавив із куль свинець), так що в землянці всі аж роти порозкривали, як побачили цього «могола» зі справдешнім луком. А коли перед самим Різдвом Ходя вполював дикого цапа, то тут уже козаки готові були його на руках гойдати, і тільки Невіруючий Хома заходився з усіх боків оглядати рогатого, підозрюючи, що той сам упав од морозу. Та ні, упав цапок таки від стріли, але Карпусь засмажить його лише взавтра, бо хоч повстанський раціон посту не передбачає, різдвяна вечеря — святе.

Кому в цей день дозволялося їсти дичину, то це хіба Ладимові, бо він був затятим язичником, який молився Дажбогу, Сварогові, Перуну, Мокоші і, що цікаво, незрідка вимолював у них те, що Ладимові було треба. Язичником він став не з якоїсь там примхи, а, можна сказати, таким з'явився на світ, адже народився Ладим у Яру, який відгалужувався від села Ганжалівки таким глибочезним рукавом, що люди, котрі там жили, майже ніколи не виходили «нагору», і до них, вважай, ніхто не ходив «униз». То були люди особливі й за натурою, і за своєю подобою: невисокого зросту, але дуже кремезні, смагляві, аж чорні (молились-бо до Сонця) і надто повільні, ніколи нікуди не поспішали,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

не метушилися, навіть розмовляли знехотя. Тож і Ладим, кремезний та смаглий, розповідав про свій Яр, наче клоччя жував: виходив він «нагору» хіба раз на півроку, щоб прикупити солі та сірників, а так жили на всьому своєму. Мали хліб і до хліба, аж поки не спустилась «униз» орда і не забрала в Ладима не лише хліб, але й молоду дружину, з якою вони тільки-но побралися. Тоді Ладим упросив Перуна, щоб той «убив громом» ґвалтівника, після чого мусив тікати до лісу, і так тут прижився, що іншого побиту вже й не уявляв. У лісі він ще ближче був до своїх богів, й ось навіть зараз, перед вечерею, відійшов у куток до Дідуха і, здійнявши руки, тихенько і дуже повільно помолився, а тоді так само повільно повернувся до столу й повільно слухав, що каже отаман.

— Подякуймо ж, хлопці, Богові, — звертався до всіх Чорний Ворон, — за те, що ми з вами живі, не заломилися і досі воюємо. А якщо доведеться загинути, то дай нам, Господи, зустріти смерть…

— У бою! — хором відгукнулися козаки.

— Атож, у бою, — повторив Ворон. — Бо навіть найкращим воїнам не завжди випадає таке щастя. Чека все обплела своїми липучими сітями, і я… — Він подумки мовив: і я не впевнений, що її агента нема серед нас, — але не сказав уголос. — І я хочу згадати наших отаманів Загороднього, Голика-Залізняка, Гупала, які так по-дурному влипли в ті сіті. Тепер не можемо ні пом'янути отаманів, ні випити за їхнє здоров'я, бо не знаємо, яка їхня доля. Та яка ж…

Ворон надовго замовк. Звідки йому було знати, що отамани ще живі і готуються до бою?

* * *

Без роботи, звичайно, нудилися. Перечистили зброю, перелатали одяг, порозказували один одному все, що знали. Вовкулака журився за своєю кобилою: Тася — дівка з характером, не кожен догляне за нею. Якось Вовкулака, купаючи Тасю в Тясмині, ненароком зачепив її під хвостом, то так хвицнула, що він ледве без яєць не зостався.

— Ну, яйця — то півбіди, — спроквола мовив Ладим. — Добре, що вона тобі зуби не випердїла.

— Це у вашому Яру такі шуточки? — образився Вовкулака.

— Слухай, Ладиме, — перебив їх Невіруючий Хома, щоб часом не завелися. — А що ви робите у своєму Яру цілу зиму?

— Вишиваємо, — позіхнув Ладим.

— І мужики? — не повірив Хома, хоч знав, що Ладим вишиває нівроку. Завжди має при собі голку з червоною ниткою і, як уб'є москаля, мережить на шлику своєї шапки хрестика. Буває, що й не

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

одного. Тепер той шлик нагадував розшиту лиштву.

Серед хрестиків було трохи й білих — Ладим устиг повоювати і з денікінцями.

— У нашому Яру мужиків немає, — поважно сказав Ладим.

— А хто ж там у вас?

— У нас пани-господарі.

— Он як. Слухай! — Хома перевів недовірливий погляд на Вовкулаку. — А ти звідки взяв, що твоя Тася дівка?

— У неї очі ясні.

Про дівчат вони теж балакали. Їх послухати — то любку мав кожен. Вірилося хіба що Козубу. Він так розповідав про свою Ярину, що всі притихали й дивилися на нього «ясними очима».

Суворе, навіть хиже обличчя Козуба лагідніло від сором'язливості. Недовго він зустрічався з Яриною, але одного разу вони «побували на небі». Івасю, — сказала Ярина, коли проводжала його до лісу. — Ти до мене повернешся. Та коли що… не може так бути, щоб ти не залишив після себе сина.

Козубу вірив навіть Невіруючий Хома. В іншого він запитав би: «То як там на небі?», а тут прикушував язика.

Набалакавшись, вони різалися в карти. Одну колоду вже стерли на клоччя й намалювали нові. Ворон пожертвував на те шість аркушів із рудого зшитка, якого він «позичив» у кореспондента газети «Червоний Жовтень», коли вони виходили з Народного дому. Аркуші порізали на тридцять шість гральних карт, — чим би діти не тішилися. Давно помічено, що коли гурт людей поселити на одному тісному клаптику, то рано чи пізно між ними починаються сварки. Бо в кожного є свої звички і недогоди: той ночами хропе, той такий балакучий, що від нього болить голова, а той дратує вже тільки тим, що весь час перед очима. Ворон помітив, що найчастіше суперечки виникають під час гри в карти.

Спершу грали на «погони», потім на щиглі (ну, як діти), тоді на якісь дрібні речі, а коли В'юн програв Козубові свого «штаєра», отаман розізлився украй. Він відклав убік томик Гамсуна, якого перечитував удруге, бо на цю зиму не встиг запастися книжками — окрім «Кобзаря», в його польовій бібліотечці була ще збірка драматичних творів Лесі Українки, подарована Тіною (чи не її рукою в «Одержимій» підкреслено рядки: «Месія: Що значить, жінко, віддати душу? Міріам: Значить — буть готовим загинуть за любов»), завалялася також «позичена» у більшовиків книжечка «Три мошенника» про Мойсея, Христа і Будду й ось цей томик Кнута Гамсуна, якого Ворон відклав убік, почувши, до чого дійшла вже гра.

— За таке вуркаганське поводження зі зброєю, кожен, хто б то не був, підлягає військово-польовому суду, — сказав він. — І заслуговує… оголошення поза законом.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Це означало, що В'юн мусить назавжди від них піти, не маючи права пристати до іншого загону. Всі розгублено дивилися на отамана, який не мав звички змінювати своє рішення, але заковика була в тому, що жоден із них, навіть якби дуже хотів, не мав права до весни покидати землянку. Отже, оголошений поза законом підлягав розстрілу.

В'юн, без того блідий, став схожий на мумію.

Козуб хотів було мерщій повернути йому револьвер, але наштовхнувся на важкий погляд отамана.

— А ти не рипайся, — сказав Ворон Козубові. — У самого рило в пір'ї. Проти «штаєра», либонь, кольта ставив, не ґудзика?

— Так, пане отамане…

Хлопці перезирнулися — вони знали, що Козуб проти «штаєра» закладав свій трофейний годинник «Сута».

— Спершу поставиш револьвер, потім коня, а далі? Всіх нас? Хіба ми святили зброю для того, щоб грати на неї в карти?

— Цей револьвер не свячений, — сказав В'юн. — Я сам забрав його у «червінця».

— Немає значення, — відрубав Ворон. — Ніхто з нас не має права торгувати зброєю.

— Ми не торгували, — пошепки мовив В'юн.

— Міняли, закладали, перепродували — це одне й те саме. І замість того, щоб вчасно схаменутися, він ще й виправдовується. Ви обоє заслуговуєте розстрілу! Та якщо програний револьвер один, то зробимо вам поблажку, — Ворон прискалив око. — Нехай помре хтось один із вас двох.

Вовкулака вже здогадався, що батько отаман вирішив тільки полякати «бісових дітей». Ще років два тому, може, так і було б, але не тепер, коли їх зосталася жменька. Тому Вовкулака підіграв отаманові:

— Еге, тільки один.

Приголомшені козаки мовчали. Кожен відчував, що тут щось не так, що присуд отамана вкрай суворий, тим більше стосовно Козуба, який узяв на себе половину вини. І що це за рішення — нехай помре хтось один із двох?

Отаман пояснив:

— Якщо ви такі картярі, що вам уже й револьвери не потрібні, то зіграйте на своє життя. Одну партію. Той, хто виграє, житиме. І виконає вирок.

Козаки насупилися, важко прикидаючи, що ж це воно виходить.

Козуб із В'юном першими втямили, що й до чого, і сіли за стіл один проти одного. Вовкулака взяв саморобну колоду карт, почав тасувати, вони, благенькі, розліталися, падали. Вовкулака їх підбирав і знов намагався перемішати. Нарешті простяг колоду Козубові, запрошуючи зсунути. Козуб похитав головою, і так само зробив В'юн.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Тоді Вовкулака поволі роздав по шість карт, засвітив козирем винового туза. Козаки, затамувавши подих, стали поза спинами гравців.

Козуб узяв карти, поволі розтяг їх віялом і, не побачивши жодного козиря, сказав до В'юна:

— Ходи.

В'юн так само неквапом подивився у свої карти, перевів погляд на Козуба, на отамана, тоді обвів очима козаків, що стояли за спиною в його суперника. І кинув карти на стіл.

— А що тут грати, коли вже зіграно, — підвівся він з-за столу. — Моя карта бита ще в попередній партії. Я готовий.

— Пане отамане, — озвався Вовкулака, який стояв позаду В'юна. — Мені здається, що є обставини, які можуть пом'якшити вирок.

— Кажи.

— По-перше, Козуб не заставляв свого кольта. По правді кажу, що він ставив годинника. Але обмовив себе, щоб понести покарання разом із товаришем.

— А по-друге? — примружив око Ворон.

— По-друге, пане отамане, В'юн настільки усвідомив свою вину, що сам засудив себе на смерть. По правді кажу, подивіться! — Вовкулака перекинув В'юнові карти лицем догори, і всі побачили шість козирів — від винової вісімки до короля. Це справді був дивовижний жереб.

— Гм… — «завагався» Ворон.

— Отамане… — тихо озвався Сутяга. — Хлопці погарячкували.

— Погарячкували, — в один голос проказали Ладим і Карпусь.

— Погаляцькували, — жалісно мовив Ходя.

— Що ж, тоді можна пом'якшити вирок, — «похитнувся» Ворон. — Оскільки винуватці покаялися, не рятували свою шкуру, а ставили вище за все козацьку товариськість, постановляю: всипати їм для очищення совісті по двадцять шомполів.

«Ху-у-у», — полегшено видихнули козаки, і їхні натягнуті, як бубони, лиця розпружилися.

— Тобто вони один одному всиплять, — вів далі отаман. — Дайте їм замашного шомпола. Бажано від «Арісака»[50], щоб синя була срака.

Тут уже козаки засміялися, та не до сміху було В'юнові.

Йому першому випало спустити штани й лягти на лаву. Козуб узявся до «очищення совісті» не на жарт. Він високо заносив шомпола над головою і, шмагаючи В'юна по озаддю, за кожним ударом запитував: «А будеш? А будеш?» В'юн звивався, як в'юн, але, закусивши рукав, не ойкав і не стогнав, а тільки рикав.

Після двадцяти ударів він ще трохи полежав на лаві, потім підвівся і, п'яно хитаючись, почав намацувати опущені до колін штани,

---

[50] «Арісака» — японська гвинтівка 6,5 мм калібру з тонким шомполом.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

показуючи всім свого двоколісного кулемета. Трохи отямившись, В'юн узявся шомполувати Козуба, — а будеш? — але той теж не кричав, не стогнав, а тільки, як байбак, посвистував носом.

В'юн востаннє цвьохнув шомполом і відвернувся — на його лобі поблискували крапельки поту. Козуб і далі лежав, ніби, втративши лік ударам, ждав наступного. Нарешті підвівся, дістав із кишені «штаєра» і подав його В'юнові. Потім каламутними очима подивився на Ворона.

— Спасибі, батьку, — сказав він. — Та якщо можна, налийте чарку.

2

У лютому 1923-го сталася надзвичайна подія, про яку залишенці не знали. Та і як вони могли знати, якщо відбулося те в Києві за високими мурами Лук'янівського тюрподу[51].

Начальнику особливого відділу КВО від арештованих отаманів

Ларіона Загороднього, Мефодія Голика-Залізняка, Дениса Гупала

ЗАЯВА

Ми, холодноярські отамани, засліплені національним шовінізмом, вірили провокаційним чуткам і неправді, за яку ми боролися, не знаючи про ту справедливість, що її несе нашому народові Радянська влада. Тепер ми бачимо, що помилялися, бо повстали за національну ідею під шкідливим впливом авантюриста Петлюри. Нарешті ми розпізнали суть Радянської влади та її зусилля, скеровані на звільнення пригноблених народностей, до яких належимо і ми, українці. Ми визнаємо свою вину і щиро каємося у всіх злодіяннях, які чинили проти великої справи — звільнення трудящих від влади буржуазії.

Ми присягаємося своїми власними головами перед вождями Революції і пролетаріятом, що віднині станемо чесними громадянами Радянської України, а в разі війни з буржуазією увійдемо до лав Червоної армії і покладемо всі сили на ліквідацію повстанства.

Хай живе Радянська влада!

Хай живе Жовтнева Революція!

---

[51] Тюрпод — скорочення-покруч у стилі тодішніх каральних органів: рос. мовою «тюремный подотдел», тут — відділ Київського відділу ҐПУ.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Їх уже чотири місяці морили в Лук'янівській в'язниці і досі не розстріляли тільки тому, що не допиталися прізвищ холодноярських партизанів та підпільників, які залишилися на волі.

Сказати, що отамани зовсім мовчали, не скажеш, вони називали імена, прізвища, однак це були або люди вигадані, або такі, що загинули, або ті, що пішли на амнестію.

Уповноважений третього відділу Повноважного представництва ҐПУ на Правобережній Україні Володимир Михайлович Курський допитував лісовиків у холодній кімнаті підвалу, де був тільки стіл, віденський стілець для слідчого і табуретка для арештанта. Крізь невеличке заґратоване вікно, вмуроване аж під стелею, проникало скупе олов'яне світло.

Уповноважений Курський уже починав потихеньку вити, коли Ларіон Загородній серед відомих йому повстанців — найбільших ворогів совєтської влади — стонадцятий раз називав полковника Гамалія та сотника Завірюху.

— Ви візьміть цих жуків за зябра, — казав Ларіон із незмінною усмішкою насподі зіниць. — І тоді викриєте цілу антисовєтську армію. Гамалій мені сам доводив, що в Харкові червоний штаб уже наш, половина дивізії Котовського та червоні козаки Примакова теж переходять на бік повстанців, штаб корпусу Дибенка давно в наших руках. А ви замість того, щоб поскубти цих орлів, мишей ловите, — знизував плечима Загородній, і Курський уже не витримував його насмішкуватого погляду.

Він утомився. Він з'їв собі нерви з цими хитрими хохлами, які вдають із себе запорозьких отаманів і навіть із ним, корінним харків'янином Курським, на допиті розмовляють на своєму сільському наріччі. З нього досить! Відтепер він діятиме набагато простіше: так — так, ні — ні.

І Володимир Курський сказав:

— Харашо, Іларіон Захаровіч, ми прислушаємся к вашім совєтам, но тєпєрь у нас к вам паслєднєє прєдложєніє. У мєня в руках ваша жізнь. — Він узяв зі столу аркуш паперу. — Я нє буду вас больше ні в чьом убєждать, уґаварівать, а скажу прямо: єслі ви подпішєтє ето заявлєніє, то вам будєт ґарантірована жізнь, єслі нєт — смєртний пріґавор абєспєчєн. Только харашєнько подумайтє, прєждє чєм дать отвєт. Нє ґарячітєсь, пажаласта. — І Курський подав Загородньому покаянну заяву від імені трьох отаманів, писану для правдоподібності тим-таки наріччям.

Загородній поволі її прочитав. Навіть, шельма, всміхнувся. Тобто він весь час усміхався, але цього разу подивився на Курського з відвертим і навіть довірливим усміхом.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Ну, навіщо ж так примітивно? — сказав він. — Це несерйозно. Заради життя кожен підпише якусь нікчемну бомажку. А вину, як на мене, треба спокутувати якщо не кров'ю, то серйозним ділом. Тим більше, вину перед совєтською владою.

— Напрімєр? — стомлено спитав Курський.

— Наприклад, якби ви дали мені ще зо п'ять козаків та відпустили до Холодного Яру, то ми там за місяць виловили б усіх заблудлих овець.

— Авєц? — по-овечому закліпав товстими повіками Курський.

— Атож, тих, що й досі там блудять, — сказав Загородній.

Але Курський уже думав про інше.

— Пять вашіх казаков? — перепитав він.

— П'ятеро, думаю, було б непогано.

— І ето, конечно, должни бить атамани Ґолік-Залізняк, Ґупало і трі вашіх ад'ютанта — Кампанієц, Дабравольскій, Ткачєнко?

— А хоч би й вони. Мені потрібні хлопці, які добре знають Холодний Яр і мають там авторитет.

Курський сміявся довго, ніби хотів одігратися за всі усмішечки Загороднього. Потім, шмаркаючись у пожмакану хустину і витираючи нею сльози, спитав:

— А кто потом виловіт вас, арлов? Ілі, как ви ґаварітє, мишей?

— Я серйозно, — сказав Загородній.

— І я сєрьйозно. Ви падпішєтє заявлєніє?

— Після повернення з Холодного Яру.

— Счітайтє, что ви уже оттуда вєрнулісь.

16 січня Володимир Курський настрочив обвинувальний висновок у справі 446/7971 на громадян Загороднього Ларіона Захаровича, Голика-Залізняка Мефодія Фоковича, Гупала Дениса Мусійовича, Компанійця Тимофія Архиповича, Ткаченка Василя Федоровича та Добровольського Олексія Трохимовича за звинуваченням у «бандитизме, организации и участии в вооруженном восстании против Советской власти».

Писав Володимир Михайлович з почуттям і натхненням, що «*все упомянутые лица, несмотря на свое пролетарское и полупролетарское происхождение, с момента организации Сов. власти на Украине перешли в лагерь врагов рабочих и крестьян и в течение 18, 19, 20, 21, 22 годов вели активную вооруженную борьбу путем поднятия массовых восстаний, массовых убийств, нальотов, грабежей и разрушений…*

Перед судом Революционного трибунала стоят три наиболее видных рыцаря бандитизма, — наголошував Курський, — и три рядовых, но не менее активных бандита, которые оперировали в районе знаменитого Холодного Яра, ведя беспрерывную партизанскую борьбу с рабоче-крестьянской властью.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Указанный район в силу его природных условий долгое время являлся бандитским гнездом петлюровских ставленников, причем партизанское движение носило здесь такой организованный и стремительный характер, что Украина стала Вандеей русской революции. Пресловутый Холодный Яр в глазах контрреволюции до сих пор является ярчайшим символом борьбы против Советской власти, и бывали моменты, когда он, располагая огромными вооруженными силами, представлял собой желто-блакитный остров среди бушующего моря гражданской войны…

Перечислить все злодеяния атаманов Загороднего, Голика-Зализняка, Гупало и их ближайших помощников не представляется возможным, ибо они сами при всем своем желании не могут вспомнить и описать бесчисленное количество «подвигов», совершенных ими в течение столь длительного периода.

Эти преступления предусмотрены ст. ст. 64, 65, 1 частью, 75 ст., 1 частью, 76 ст. Уголовного кодекса УССР, а посему ПОЛАГАЛИ БЫ дело вместе с личностями обвиняемых – ЗАГОРОДНЕГО, ГОЛИКА-ЗАЛИЗНЯКА, ГУПАЛО, КОМПАНИЙЦА, ДОБРОВОЛЬСКОГО и ТКАЧЕНКО передать для судебного разбирательства и определения меры наказания в чрезвычайную сессию Киевского губревтрибунала согласно существующих на сей счет законоположений ».

Окрім Володимира Курського, цей висновок підписали чекісти Ніколаєв, Горожанін та Євдокімов, а 2 лютого відбулося закрите судове засідання Надзвичайної сесії, на якому головував «смолєнскій рубаха-парєнь» Васілій Іванов. Йому допомагали члени трибуналу Міхєєнко і Горожанін, секретарем був Михайло Фріновський.

Ухвалили жодних свідків у цій справі не викликати, засідання провести при зачинених дверях за відсутності сторін, тобто без підсудних. Допуск до судової зали мали тільки особи, «кои пользуются персональным доверием суда».

Вирок не забарився — смертна кара усім шістьом повстанцям. Без права на амнестію, оголошену до 5-ї річниці Жовтневої Революції, оскільки засуджені скоїли тяжкі контрреволюційні злочини.

Що було доброго в цьому вердикті, то це те, що холодноярці знову зійшлися докупи, хоча й у камері смертників № 1 Лук'янівського тюрподу. Окрім них, тут каралося ще восьмеро засуджених до страти в'язнів. Найстаршим серед них був полковник Здобудь-Воля, сорокасемирічний кубанець із чепурними козацькими вусами. Полковник постійно вимагав у наглядачів принести ручку, папір і чорнило, бо він хоче написати п'єсу про крах повстанського руху. Паперу й чорнила йому ніхто не приносив.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

«Полномочному представителю на правобережной Украине, начальнику Киевского отдела ГПУ

Рапорт

В 8 часов 30 минут 9 февраля с/г красноармейцем внутреннего караула места заключения был подан обычный утренний кипяток в камеру № 1, где находилось 14 человек, приговоренных чрезвычайной сессией Киевского Ревтрибунала к высшей мере наказания. Вырвав из рук красноармейца кипяток, один арестованный облил им красноармейца, завладел его револьвером, выбежал из камеры. Отступая, красноармеец поднял тревогу. В это время остальные арестованные проникли из камеры в коридор, оттуда в канцелярию Тюрпода, где вооружились находившимися там 5 винтовками и открыли стрельбу из верхнего и нижнего этажа Тюрпода. Завязалась стрельба между караулом, своевременно вызванным, и злоумышленниками.

Прибыв экстренно на место происшествия, мною был отдан приказ расстреливать арестованных при первой же попытке к побегу. Двое арестованных через верхние окна проникли во двор Тюрпода и бросились бежать, но были тут же убиты наповал. В результате перестрелки оказалось: убит красноармеец 99 дивизиона тов. Абросимов, ранены красноармейцы того же дивизиона Лисин, Семедянкин, Беспамятный. Ранен надзиратель ПП и КОГПУ тов. Щербак.

Убито 38 арестованных при попытке уйти из Тюрпода.

Среди них известные холодноярские атаманы, приговоренные к расстрелу, Загородний, Голик-Зализняк, Гупало…

Начальник ОАЧ Фриновский (підпис).

С подлинным верно: (підпис).

10.02.1923 года».

* * *

З анонімного листа голові ҐПУ УССР (написано від руки друкованими літерами):

«Пишу не столько от возмущения и обиды, как

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

исключительно из-за стремления к восстановлению рабоче-крестьянской справедливости, за которую я, не жалея жизни своей, проливал кровь на полях Гражданской войны и даже в более мирное время. Но самоотверженностью и отвагой преданных сыновей Революции всегда почему-то пользовались ловкачи, присваивающие себе чужие достижения и заслуги. Вот и сейчас после подавления бунта заключенных в Лукьяновском тюрподе к наградам представлены люди, не сделавшие ни единого выстрела, а кое-кого из них не было даже поблизости этого происшествия. Может, потому и появилось то искажение фактов, что якобы всех восставших смертников из камеры № 1 чуть ли не лично перестрелял начальник караула Левитин, а остальным отрубил головы топором сам комендант тюрпода Рихтер. Да, товарищ Рихтер мог отрубить голову, и даже не одну, кому-нибудь из раненых или погибших, но только в своем подвале, который он называет мясницкой. Однако в подавлении мятежа он лично не принимал никакого участия. И здесь, исключительно ради торжества справедливости, я вынужден засвидетельствовать факт, который многим не понравиться, но молчать я тоже больше не могу.

Дело в том, что заключенные Загородний, Голик-Зализняк, Гупало, Здобудь-Воля, Гаевой-Грисюк и другие бандиты, находящиеся в камере смертников и начавшие мятеж, вовсе не были убиты упомянутыми героями. Увидев, что подоспел караул и на выход во двор направлены уже застучавшие «максимы», заключенные холодноярцы вернулись на второй этаж, забаррикадировались и открыли стрельбу из верхних окон, а когда уже заканчивались патроны, совершили следующее. Став друг против друга, они по очереди обнялись на прощание, а потом каждый из них стрелял в своего сокамерника, стоящего напротив, и так четырнадцать человек легли, как один, убитыми. Остальные же заключенные, преступники из других камер, не имея ни оружия, ни шансов на побег, сознательно бросились во двор под пули на верную гибель. Нет, я вовсе не восхищаюсь бандитами, заслужившими смерть своими злостными преступлениями против Советской власти, но не могу молчать как противник несправедливости и обмана, когда все заслуги и почести сплошь и рядом присваивают себе жиды, попирая нашего рабоче-

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

крестьянского брата.

Почему к награждению медалями «За боевое отличие» представлены Рихтер и Левитин, а не пролившие свою кровь красноармейцы Лисин, Беспамятный, Семедянкин, надзиратель Щербак, не говоря уже о погибшем Абросимове? Ведь с таким пренебрежительным отношением к людям мы можем вызвать их недоверие к завоеваниям Советской власти.

Солдат Революции».

4

Одного вечора, коли вони посмакували смаженим цапом (Ходя таки вродився мисливцем), отаман помітив, що Вовкулака, позбиравши обгризені кістки, нищечком вислизнув із землянки. Ну, вийшов — то й вийшов, мало чого йому закортіло, однак минуло з півгодини, а Вовкулака не повертався. Ворон і собі виглянув надвір.

Сутеніло. Стояв такий мороз, що злипалися ніздрі. Сніг тріщав під ногами. Ворон, нагледівши слід, посунув підошвами, наче лижами. Але човгати довелося недовго — за першим же чагарником він остовпів. Там, де кінчалися людські сліди, отаман побачив великого попелясто-сірого вовка, який трощив кістки дикого цапа. Унюшивши небезпеку, звірюка перестав клацати щелепами й повів головою у бік кущів, за якими сховався Ворон.

Загривок його наїжачився, паща ошкірилась білими іклами.

Отаман відійшов до землянки, так і не побачивши Вовкулаку.

Чортівня! Якби Ворон вірив у забобони, то подумав би, що хлопець перекинувся у вовка… Він згадав вовчука, якого Вовкулака торік пригодував біля їхніх землянок. Невже сіроманець знайшов свого благодійника на новому місці? Але чому Вовкулака виходив до звіра потайки? І де він зараз?

Козаки після дичини смачно сьорбали чай, настояний на ожинових дубчиках, і хвалили мисливця Ходю. Коли до землянки вкотився Вовкулака, на його червоному, припеченому морозом обличчі блукала загадкова усмішка. Задоволено потираючи долонями, він сів поруч з отаманом, і той відчув, як у ніс йому вдарив кислувато-їдкий запах вовчатини.

* * *

Наприкінці лютого спали морози і ліс терпко запах весною. Під

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

час відлиги кілька днів сіялась мряка, яка майже злизала сніг — тепер він де-не-де білів поміж дерев окремими острівцями.

На початку березня з-під тих острівців полізли перші підсніжники, дерева взялися бруньками, берези пустили сік.

Це вже була весна.

Ніхто не виглядав її так, як вони, ніхто не любив її дужче за них.

Одного ранку за озерцем, де починався густий ялинник, почулися дивні звуки — там хтось бурмотів, фиркав і шепеляво посвистував. На галявину з-за дерев і гущавин висипала ціла зграя барвистих півників. Розпустивши крила й пістряві хвости, вони кружляли один довкола одного, походжали то боком, то околяса, погрозливо квоктали, а потім, як і годиться півням, затіяли бійку.

Так розпочали свої токові грища тетеруки, котрі теж любили лісову глухомань. Вони з джинджуристим підстрибом нападали один на одного, ворохобилися, вдарялися грудьми, гублячи пір'я, люто схрещували дзьоби, але не так, щоб убити суперника, а щоб показати себе перед самкою, які вони гарні та дужі.

П'яні від любовних гульок тетеруки навіть не почули свисту стріли, яка зненацька пронизала найбільшого забіяку, і тільки тоді, коли він перекинувся мертвий, вони злякано залопотіли крилами й наосліп шугнули поміж дерев, збиваючи додолу сухі гілки, шишки й глицю.

Та через деякий час півники знову зібралися на токовищі.

І знов у повітрі свиснула стріла.

Коли Ходя заніс до землянки п'ять тетеруків, хлопці не повірили очам.

А Чорний Ворон сказав, що пора сідати на коней.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

За зиму хлопці так знудилися, що навесні 23-го погуляли будь-будь. Дарма що з усіх, хто пішов на зимові квартири, повернувся лише Василинка — безвусий хлопчина, схожий лицем на дівчинку. Того й Василинка, а не Василь. Було йому од сили шістнадцять, а може, ще менше, хіба ж допитаєшся?

Василинка вперто відмовчувався, бо я ще торік одмовляв його від лісового життя, казав, щоб він приберіг себе на майбутнє, але хлопець затявся: не приймете до загону — сам воюватиму.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Він приїхав до нас, як справжній козак, на доглянутому чалому коні, при зброї, у завеликій смушевій шапці-кубанці зі шкіряним верхом, яка часто з'їжджала йому на очі. Василинка був незамінним для нас розвідником і вістовим, міг просунути свого цікавого носа в найменшу шпарину. Бідкаючись, що «в нього, бідного, вкрали корову», або «напитуючи роботу», він сміливо, та ще й з претензією, заходив до будь-якої совєтської установи, на цукроварню чи залізничну станцію і вивідував усе, що треба. А коли вже заходив надто далеко, то замість того, щоб арештувати пронозу, від нього просто відмахувалися: «Ану, сапляк, правалівай атсєда».

Цього разу Василинка теж повернувся до нас не лише на коні і в кубанці, але й зі списком комунарівських кооперативів та графіком руху поїздів на перегонах Цвіткове — Шпола — Сигнаївка — Христинівка — Завадинці.

Ще в березні ми легко взяли каси Лебединського та Носачівського кооперативів, а на початку квітня під Шполою і Сигнаївкою перепинили два потяги, де в поштових вагонах знайшлося чимало путнього краму. Особливо нам знадобився лантух синіх діагоналевих галіфе з червоними кантами (на жаль, до них не було кітелів), призначених для якогось міліцейського відділу, але мої хлопці вже так обносилися, що міліціонери хай вибачають.

Не пощастило нам у Шполі, коли вночі перевіряли поштове відділення. Щоб відвернути увагу, Сутяга з Козубом спершу запалили пристанційні склади. Поки туди разом із пожежниками збігалася вся оружна челядь, ми наводили лад на пошті.

Реквізували касу, знищили телефонно-телеграфне начиння і, пустивши півня, побігли до берега Шполки, де нас піджидали Фершал із Ладимом, тримаючи напоготові коней. Аж раптом позаду гримнуло. Охоронець, який заховався десь у комірчині, тепер, задихаючись від диму, вискочив надвір і зопалу вистрілив нам услід. Пальнув навмання, та іноді дурна куля влучає точніше, ніж прицільна. В'юн, який біг попереду, скинув руками вгору, немов послизнувся. Я знав цей змах руками. Бачив його не раз. Не пошкодував гранати і пожбурив її туди, звідкіля пролунав постріл — при світлі пожежі побачив, як крутнулася догори ногами розкарякувата постать.

В'юн упав горілиць на вологу весняну землю. Опустившись на коліно, я схилився над ним. В'юн дивився на мене широко розплющеними очима.

— Так лягла карта, пане отамане, — сказав він. — Усе правильно… Прощавайте…

В'юн усе ще дивився на мене, але я бачив, що очі його неживі. Провів долонею по його повіках. Потім узяв, мертвого, на руки й швидко пішов до берега.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Ми поховали В'юна в рову під Шполянським лісом. Я дістав із кобури китайку, яку завжди мав при собі, розірвав навпіл і накрив йому очі. Тіло засипали землею, зверху поклали гілля.

Нічний ліс пахнув рястом.

Сіли на коней. Всі, окрім Козуба. Він залишився сам на сам із товаришем. Коли нас наздогнав, я простягнув йому «штаєр».

— Чому мені? — знітився Козуб.

— Ти знаєш, — сказав я.

А через два дні на Лебединський ліс посунула облава. Виходить, ми таки добре насолили комуні. Ще зранку примчали Біжу й Василинка, які чатували в роз'їзді, й повідомили, що в наш бік рухається близько сотні людей. Попереду широкою лавою ідуть селяни-відповідачі, а вслід за ними суне міліція і, видно з усього, ударна група ББ.

Я постановив зібрати все своє добро і відійти до Графського лісу.

Та наступного ранку ми побачили, що переслідувачі не вгамувалися. Пересидівши ніч на Богунових хуторах, вони посунули вже на Графський. Довелося перескочити під Капітанівку.

На конях ми могли їх водити за носа скільки завгодно, але все це мені не подобалося. Вовкулака пропонував зайти нахабам у тил і, не чіпаючи заручників, потовкти чекістів. Така зухвала думка мене й самого навідувала, проте довелося її відкинути: в такому бою вибірковими жертвами не обійдешся. Усе показувало на те, що настав час переходити в дальші краї. Інакше вони од нас не відчепляться. До того ж я страшенно скучив за Холодним Яром. Як він там? Чи жевріє ще вогонь хоча б у його печерах? Чи стрінемо там кого-небудь із козаків-залишенців?

Я був певен, що так. Але й гадки не міг припустити, що в Холодному Яру на зустріч мене покличе… отаман Веремій.

* * *

> «К поимке банды Черного Ворона, кроме ударной группы окружного отделения ГПУ и милиции, в сводный отряд было привлечено 60 ответчиков из крестьян близлежащих сел. За три дня погони было несколько столкновений с бандитами, однако они ускользали от удара. Надо отдать должное нашим людям, которые в течение трех дней, оставаясь на голодном пайке, изнемогая от страшной усталости, упорно и безропотно шли по следу бандитов. Иногда вместо пищи приходилось

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

подкрепляться молодыми листьями, кое-кто даже из числа закаленных бойцов падал без чувств…

В этой связи следует смягчить упреки в наш адрес из-за того, что при Окротделении ГПУ временно прекратили работу спецкурсы по изучению украинского языка. Тем более, что успех этих занятий и так был весьма незначителен, поскольку почти все наши сотрудники являются уроженцами губерний Центральной России. Они сетуют на излишнюю формальность этого мероприятия, дескать, и так можно объясниться, а овладеть мовой на надлежаїцем уровне они все равно не сумеют.

Однако еще раз подчеркиваем, что временный перерыв в работе курсов произошел из-за перегруженности первоочередной задачей — борьбой с политическим бандитизмом.

Нач. Шевченковского окротделения ГПУ Адамович.

Секретарь Орлов».

(Із пояснювальної записки Губернському відділу ҐПУ від 27 квітня 1923 року.

2

Перед тим, як відійти до Холодного Яру, отаман написав додому листа і попросив Василинку доправити його до Товмача.

«Добрий день, мої рідні!

Низький уклін Вам, тату, мамо і тобі, моя люба сестро Маріє!

Пишу цього листа в сумному передчутті, що ми більше не побачимося. Адже ви й самі знаєте, що додому мені вороття немає.

Я вже просив вас і зараз прошу відмовитися від мене хоча б перед більшовицькою владою, аби вона не цькувала вас усеньке життя за те, що ваш син і брат був «бандитом». Оце їхнє «бандит» допікає мені найдужче, знаю, що й вам воно каменем лежить на душі, бо «бандитом» я став тільки тому, що мав щире і любляче серце. Я понад усе любив свій край і народ, а тому, не вагаючись, пішов боронити його від московського окупанта.

Не журіться за мною тяжко. Мені зовсім не жаль мого молодого життя, бо кладу його за нашу святу ідею, яка

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

ніколи не вмре навіть у поневоленій Україні. Один мій товариш, такий, як я, недавно сказав прості слова, які мене досі гріють, тому повторю їх і вам: історія колись скаже, хто я був і де подівся. Але мені щиро жаль вас, мої рідні, бо страждаєте через мене. Тому я поспішаю сказати Вам, тату, що коли піду з цього життя, то понесу з собою до небес велику любов до Вас. Я і ТАМ пам'ятатиму, як Ви, мій дорогий тату, витяглися в нитку, щоб дати мені освіту, і як тішилися, що колись із мене будуть люди. Маю сподіванку, тату, що Вам ніколи не буде за мене соромно.

Простіть і Ви мене, моя мамо, знаю, що Вам найтяжче. Та хочу, аби Ви знали, що в найчорнішу годину я згадую, як Ви мене, ще зовсім малого, привели на лісову галявину, всіяну суницями, і не торкнулися жодної ягідки, поки я не визбирав їх усіх до одної.

Може, забули? А я часто згадую те суничне свято. Тепер, на відстані, припадаю до Ваших рук, що гойдали мою колиску. Не плачте, мамо, я ще живий і, дасть Бог, житиму довго наперекір нашій долі-мачусі. Шкода тільки, що жодна з моїх стежок не веде до вашого порога.

А ти, сестро моя найдорожча, Марусенько моя золота! Знаю, що на твою бідну голову впаде найбільше лиха через брата твого. Бо ти ще зовсім молода, а ця чужинська влада ніколи не забуде, чия ти сестра, і ганьбитиме не тільки тебе, але і твоїх діточок. Та якщо зможеш, прости і ти мені, сестро, й діткам своїм скажи хоч пошепки, що їхній дядько ніколи не був бандитом, що він воював за Україну. Гірко мені згадувати, як я, дурний, був підняв шаблю на тебе, коли ти умовляла мене покинути ліс, але ж ти, Марусенько, знаєш, що я тебе ніколи й пальцем не торкнув і швидше руку собі відрубаю, ніж скривджу тебе. Знаю і те, що ти мене висповідала за моє лісове життя тільки з жалю до мене. Спасибі тобі, моя золота. Чи пам'ятаєш, як я від'їжджав до Москви на навчання, а ти плакала за мною і бігла за возом трохи не до самісінької станції, бо думала, що я більше не повернуся? Так воно, бач, і вийшло. Я повернувся, але не під рідну стріху. Твоє серденько чуло все наперед.

Спасибі вам усім, мої рідні, за розуміння. Гаряче цілую вас. Прощавайте і не журіться за мною, бо я свідомо обрав цей хрест.

Ваш син і брат.

19 квітня 1923 року».

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Уже ближче до Холодного Яру вони, щоб запастися харчами і тютюном, розгромили вночі гамазей у Михайлівці, потім, ще не охолонувши, заскочили в Жаботин і зробили ревізію у споживчій кооперації — прихопили борошна, крупів, цукру, сірників, махорки, а Захарко намацав у темряві справжнісінького грамофона і, не довго думаючи, відірвав од нього розтруб. Десь чув, що як припасувати цю величезну лійку до дула, то постріл виходить як із гармати.

Від Жаботина до Холодного Яру було три скоки конем, і ще вдосвіта вони пірнули в дубину, де тут-таки, майже на узліску, вирішили перепочити. Крім того, Ворон хотів роздивитися, чим дихає ця місцина, чи не буде якогось руху їм навздогін з боку Жаботина, котрий раніше завжди кишів «червінцями».

Наче ні — місцина дихала спокоєм, дубовою терпкістю і ведмежою цибулею, яка розрослася тут цілими килимами. У квітні Холодний Яр щільно вкривався заростями барвінку і ведмежої цибулі — хоч косою коси. Її лапатими стеблами завжди можна було підкріпитися, якщо ти, звичайно, не збирався ні з ким цілуватися, бо хоч і називалася ця рослина цибулею, а пахла таки часником. Видно, ведмеді тут щось наплутали.

Особливо завзято пасся в тих заростях Ходя. Він запихав левурду до рота цілими пучками, часом плутаючи її з таким же лапатим листям конвалії.

Цього разу ніхто з них до дівчат не збирався, і вони всмак поснідали салом із ведмежою цибулею. Закуривши «свіженької» махорки, з цікавістю спостерігали, як Захарко приміряв до рушниці лійку грамофона.

— Ну, добре, — сказав його брат Біжу, — причепити ти її причепиш, тут великого розуму не треба. Але як же ти будеш цілитися, голова твоя й два вуха? Ця ж лійка і мушку затулить, і того, в кого стрілятимеш.

— Не біда, — шморгнув носом Захарко. — Це тільки для того, щоб когось налякати. От посуне на нас червона банда, а тут їй назустріч — бабах! — гармата.

— Еге, налякаєш, — не повірив йому Невіруючий Хома. — Як одірветься та лійка та як дасть тобі по черепку, то знатимеш. Спитай он у Сутяги, як йому було відірвало кожуха від «люйса».

— А що тут питати? Досі рубець на лобі, — сказав Цокало, і всі подивилися на Сутягу, наче ніколи не бачили того шраму.

Сутяга, сидячи під дубом, сперся на стовбур і тихенько похропував. Голова йому впала на груди, бараняча шапка з'їхала низько на лоба.

— Де ж той шрам? — Невіруючий Хома, який щойно сам сказав,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

що Сутягу поранив кожух, тепер з недовірою подивився на Цокала.

— Під шапкою, де ж.

— Та ну.

— Гну! — Цокало сердито поцокав язиком.

Сутяга від того цокання перестав хропти, але не прокинувся.

Тим часом Захарко примоцував розтруб до дула рушниці й націлився у той бік, звідки вони приїхали. І тут він побачив Козуба, який чатував попід лісом, а тепер поганяв сюди.

— Бричка! — вигукнув Козуб, так натягнувши повід, що його кінь став цапки.

Навіть Сутяга умить схопився на ноги, ніби то не він похропував під дубком, а його бараняча шапка.

— Козирна? — спокійно спитав Ворон.

— Не знаю, але їдуть з боку Кам'янки на Жаботин.

— За мною! — скочив на коня отаман і невдовзі зупинився за розсохуватим дубом. Відсіль було видно бричку, в якій сиділо троє чоловіків. Один у френчі, другий у світленькому пильовику, а третій… третьою була жінка, тільки зодягнута по-чоловічому.

Розпитати в цих подорожніх, хто вони й що, було не з руки.

Отак налетіти з лісу — ризиковано. Здіймуть стрільбу, огризнуться гранатами. Дістати кулею звідси? А раптом це наші перевдягнулися.

Бричка, погойдуючись на ресорах, наближалася. Козаки з нетерпінням ждали команди.

— Дозвольте, пане отамане, я забалакаю їх, — тихо озвався Василинка.

Ворон здивовано оглянувся на хлопця. Василинка вгадав його думку.

— Тільки ж дивись там… Не гарячися.

Василинка миттю зіскочив з коня, кинув на землю свою шапку-кубанку, зняв із себе паска з кобурою, потім поклав за пазуху «гусяче яйце» — круглу ребристу гранату — і, ставши тепер не партизаном, а пастушком, на хвильку замислився: чи нічого він не забув? Нагнувся і підібрав суху дубову палицю.

— Він що, лупцюватиме їх? — здивувався Невіруючий Хома.

Але йому ніхто не відповів. Василинка вже біг через поле до брички і, вимахуючи дубовим бучком, репетував як на пожежу:

— Стійте! Стійте, там у селі банда!

Його почули, всі троє повернули голови до Василинки, та, видно, нічого не второпали, бо бричка котилася далі.

— Назад! Назад! Там повно банди! — закричав Василинка, добігаючи до брички й показуючи бучком у бік Жаботина. —

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Розгромили радкоп, спалили сільраду, вирізали комезу[52]!

— Да что ти ґаваріш? — зумівся гладкий чоловік у френчі. — Какая банда? Аткуда?

— Не знаю откуда, а тільки дядько Йван послав мене в Михайлівку переказати, бо вони розтрощили й тиліфона, і мого тата вбили… — Василинка з розпуки заплакав. Сльози навсправжки котилися по його щоках і не давали до пуття роздивитися на красиву тьотю в шкіряному кашкеті, таку поважну та пишну, наче вона була тут старша над чоловіками і менше за всіх злякалася того, що сталося в Жаботині.

— Сколько іх? — спитав «погонич», потягнувши віжки на себе.

— Бага-а-ато, — схлипнув Василинка.

— Паґаді, мальчік, нє плач, успокойся, — сказала красива тьотя, дивлячись на Василинку великими чорними очима. — Ти хочеш сказать, что бандіти да сіх пор в сєлє?

— А де ж?! — сердито вигукнув Василинка. Його розізлило, що ця чекістська посмітюха була така гарна і що вона назвала його «мальчіком». — Подивіться, що вони зі мною зробили! — Кинувши палицю на землю, Василинка розхристав груди і вихопив з пазухи «гусяче яйце». — Руки догори, бо тут вам і смерть!

Усі троє оторопіли, забувши, де в них руки. Може б, котресь ще шарпнулося до револьвера, але Василинка так «замкнув» пальця на кільці гранати, що якби навіть падав мертвий, то «гусяче яйце» зосталося б в одній руці, а чека в другій. Першим його послухався гладун у френчі, потім, випустивши віжки, підняв руки «погонич». Дивлячись на них, шкіряна красуня зневажливо фиркнула і, ніби граючись, зробила те саме.

— Ну, і што дальше? — глузливо спитала вона.

Ця крива усмішечка Василинку доконала. Погань навіть перед смертю не сприймає його всерйоз.

— Ви хотіли знати, де банда? — він теж усміхнувся аж до вух. — Банда здєсь, мадам!

«Мадам» уже не мала в цьому сумніву, бо від лісу до них галопували вершники. Щоб менше здіймати шуму, Ворон узяв із собою лише Вовкулаку й Біжу. Швидко роззброївши та обшукавши трійцю, до лісу їх повели пішки. Бричкою їхав услід Вовкулака, везучи на задньому сидінні три револьвери, коричневий цератовий портфель, планшетку та шкіряну польову сумку.

У дубині їх зустрів почет із дев'яти козаків.

Переглянувши посвідки «гостей», отаман заяснів лицем — риба попалася чималенька. Він допитав їх поодинці. Гладун виявився

---

[52] Комеза — так у народі називали комнезам.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

першим заступником голови окружного виконкому Федором Івановичем Касатоновим. Розповів, що родом він із Смоленщини, а в Україну його послали для зміцнення совєтської влади. Тут він нічого поганого не зробив, не вбив і мухи.

Підіймав сільське господарство. Ось і тепер їхав до Жаботина організовувати весняну посівну кампанію. Якщо його відпустять, він одразу комісується за станом здоров'я, поїде на свою Смоленщину, і тут ноги його більше не буде.

— По тобі не скажеш, що ти слабий, — похитав головою Ворон. — Френч он тріщить по швах. Пику на нашому салі од'їв?

— Я сала нє єм, — сказав гладун. — У мєня ат нєво ізжога.

— Виходить, що наше сало ще й винне, — зітхнув Ворон.

— Ви жє мєня нє растрєляєтє? Я вєдь что… я мірний чєловєк… занімался сєльскім хазяйством. Я люблю Украіну…

— А Росію ти любиш? — спитав Ворон.

— Ну… как жє, канєшно. Сразу уєду, єслі атпустітє. Ви жє меня атпустітє?

— Це вирішить Вовкулака.

Вовкулака, не зводячи очей з Касатонова, ковтнув слину. Він уже прикидав собі, як і кого посилатиме в «земельний комітет».

«Погонич» у плащику-пильовику на прізвище Самохін був діловодом того ж таки виконкому і також «підіймав» сільське господарство. Тобто вигрібав хліб у селян. Він теж почав було з того, що не з власної волі лишився тут після демобілізації, але Ворон його перебив:

— Краще скажи, хто оця баришня, яка з вами?

— Как кто? Уполномочєний ґепеу, разве нє відно?

— Видно. Але мені цікаво, чим тепер у чека займаються жінки?

— Чєсно? — Самохін напустив на себе презирливу міну. — Савокупляются с бальшім начальством. Асобєнно прієжжім.

— І ця теж?

— Штатная блядь. Ето у ніх тєпєрь називається аґєнтурной работой. Ви мєня панімаєтє? Только ето мєжду намі, — сказав Самохін так довірливо, що Вовкулака ледве не поперхнувся слиною. Діловод досі не усвідомив, що для нього це вже не має значення — між нами чи між усіма.

Але щодо «баришні» він не брехав. Навіть до отамана вона підійшла з таким вихилясом, хоч бери і клич хлопців на допомогу. Її посвідка в шовкових палітурках пахла парфумами і потверджувала, що перед вами уповноважений Кам'янського ґепеу Ада Михайлівна Лібчик.

— Толька я сразу хачу вас прєдупрєдіть, — грайливо сказала вона. — К атдєлу па барьбє с бандітізмом я нє імєю ні малєйшєво атношєнія. Мнє дажє нравятся лєсниє рицарі. Ето так рамантічно.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— А для чого ти їхала в Жаботин?

— Праґулятся. Касатік меня пріґласіл падишать свєжім воздухом.

— Касатік — це Касатонов? — здогадався Ворон.

— Ну нє Самохін же.

— То як? Подихала?

— Ето ужасно. Я жє вам нє мужчіна, чтоби са мной так абращаться.

— Чому ж вдяглася по-чоловічому?

— Нравітся.

— Працювати в чека теж наравиця?

— Почєму би і нєт?

— Ми чекістів розстрілюємо, — сказав Ворон.

— Но вєдь не жєнщін жє?

— Стать тут не має значення.

— Ви шутітє, — хотіла засміятися Ада Лібчик, але не вийшло. — Я прєждє всєво женщіна. І мнє нравітся работать с мужікамі. С німі ілі с вамі — мнє всьо равно. Ми можєм даґаварітся, я вєдь панімаю, каково вам бєз жєнщін в лєсу.

Вона потяглася рукою до отамана, але Вовкулака не дрімав.

— Забери граблі, бо відчикрижу! — замахнувся він шаблею.

— Но вєдь я на всьо саґласна, — Ада Лібчик зірвала з голови кашкет, і темне хвилясте волосся потекло їй на плечі.

— Це добре, — сказав Ворон. — Добре, що ти на все згодна.

— Яким буде рішення суду, пане отамане? — не терпілося Вовкулаці.

— Тих двох, що підіймали сільське господарство, — підняти на дуба.

— Вже! А цю курву куди?

— Подаруй її Ході. Вона сама просилася.

Він подав команду рушати. Усі, окрім Ході, сіли на коней.

«Мадам» Лібчик здивовано дивилася їм услід. Коли Ходя, роздуваючи ніздрі, підійшов до неї, уповноважена сама розхристала пазуху, боячись, що цей дикун роздягне її шаблею.

— А Ходя вміє це робити? — спитав Невіруючий Хома, який їхав поруч із Цокалом.

— Навчиться, — сказав Цокало і багатозначно цокнув язиком. — Чуєш, як верещить?

Хома наставив долоню до вуха, хоч вереск уже розлягався лісом. Важко було розібрати, чи то кричить хтось на радощах, чи, може, від жаху.

Усім полегшало на душі, коли Ходя догнав їх з оголеною шабелькою. Козаки ніби вперше почули, що ліс наповнений пташиними голосами, усе довкола співає, радіє сонячній днині.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Що далі вони заглиблювалися в ліс, то все дужче тішили око деревостани могутніх дібров, які іноді непомітно переходили в темні масиви граба чи раптом засвічувалися мармуровими стовбурами ясенів.

Холодний Яр глибшав, спадав униз широкими терасами, розгалужувався на багато балок і менших ярів, тож на кожному закруті, вигині та узвишші доводилося зупинятися і наслухати, чи не почується десь людського голосу, форкання коня чи ще якого-небудь підозрілого звуку. Вони придивлялися, чи не видно де ступаків, відбитків копит, сліду від згаслого вогнища.

Час від часу пристоювали, принюхувалися — а раптом повіє димком? — і їхали далі, пробираючись на схід від Мотриного монастиря (як там вона, їхня «Мотря»?) до Скарбового Яру.

Торік Чорний Ворон тиждень стояв там із козаками, і йому сподобалася та місцина своєю захищеністю, близькістю озера та якимось невидимим магнітом, що був заритий у глибинах Скарбового Яру і не хотів тебе відпускати в інші краї. Може, тим магнітом і справді був гайдамацький скарб, закопаний тут ще Максимом Залізняком, про який старі люди гомонять уже півтора сторіччя. Інакше звідки взялася б ця назва яру — Скарбовий? Неподалік від нього лежало урочище Буда, де й досі стояв живий свідок гайдамацької таїни — велетенський тисячолітній дуб, названий у народі саме Залізняковим, хоч під ним не раз спочивали і Наливайко, і Павлюк, і сам гетьман Хмель.

Коли Чорний Ворон ще раз нагадав хлопцям, у якому святому місці вони зупиняться, Козуб сказав, що треба чимшвидше запастися рискалями та добрими щупами й гарненько промацати той Скарбовий Яр.

— Рискаля я везу, — заспокоїв його одноокий Карпусь. — А замість щупа підійде і шомпол.

— Ох, щось мені не віриться, щоб ми його викопали, — похитав головою Невіруючий Хома.

— А це ж чого? — поцікавився Цокало.

— Не може бути, щоб за стільки літ якісь гультіпаки його не намацали.

— Не намацали, — сказав Ворон. — Це я точно знаю.

— Як же таке можна знати? — і далі не вірив Хома.

— Бо там не золото найдорожче.

— А що? Срібло?

— Ні.

— То що ж це таке може бути? — подивився на отамана Фершал крізь запітнілі окуляри.

— Вгадайте.

— Я знаю! — вигукнув Василинка. — Що ж тут думати?

Усі обернулись до нього. Василинка, щоб їх помучити, трохи

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

помовчав, підбив вище на лоба шапку-кубанку і вліпив у самісіньке око:

— Свячені ножі. Ось що закопав тут Максим Залізняк. Ножі, освячені самим Мельхиседеком.

— Ні, — похитав головою Ворон, хоча йому ця думка сподобалася. — Закопують ножі на знак миру, а Залізняк не збирався ні з ким миритися.

— Тоді що?

Тут уже всіх розібрала цікавість, що ж то за скарб такий дивний, і вони один поперед одного стали гадати — ну, геть як діти, — називаючи всіляке коштовне каміння, дорогоцінну зброю, клейноди, старовинні книги, королівські й царські грамоти, дійшло навіть до вин та цілющих медів, що їх пили козаки-характерники. Отаман уже й сам, як дитина, сміявся з тих їхніх відгадок, аж тут Вовкулака раптом ударив себе по лобі й сказав, щоб усі замовкли, ану цитьте мені, сказав Вовкулака, бо я здогадався, що найдорожче у тому скарбі.

— А що? — в один голос спитало його одинадцятеро козаків, навіть Ходя-китаєць спитав, як ніколи, виразно: — А сцьо?

І Вовкулака, перевівши подих, сказав:

— Легенда.

Усі одинадцятеро козаків на якусь хвилю вражено притихли, а потім, теж перевівши подих, сказали:

— Е, та це ми знаємо. Легенда, звісно, то головне. Але ж там повинне бути й золото. Хіба ні?

— Іба ні? — витягнув шию Ходя.

— Звичайно, — погодився Ворон. — Золота там ціла скриня. Та й не тільки золо…

Він затнувся і, притримавши Мудея, втупився очима в якусь одну, тільки йому видиму, точку. Його враз напружена постать змусила всіх зупинитися й не дихати. Вони сторожко повели очима вслід за поглядом отамана і побачили те, що він помітив першим. Там, на молоденькому клені, була відламана гілка.

І відчахнув її хтось зовсім недавно, бо зі свіжого зламу поволі скрапував сік.

* * *

«21 апреля ночью неизвестная банда ограбила продовольственный склад в селе Михайловка и потребкооперацию в Жаботине, после чего скрылась в направлении Холодного Яра. Днем того же числа на дороге из Каменки в Жаботин были зверски замучены зампред

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

окрисполкома Касатонов, делопроизводитель Самохин, уполномоченный ГПУ Либчик, ехавшие в Жаботин для проверки хода посевной кампании. Приказано произвести разведку. Туда уже высланы ответчики из вышеуказанных сел. Операцией будет руководить сам лично Председатель Райвоенсовещания тов. Астраханцев, который выехал на место событий. Меры к выяснению характера банды приняты самые активные. Настроение у кулачества приподнято, но волнения среди населения не наблюдается.

Начокротд ГПУ Бергавинов.

Нач. СОИ Ленский».

(Із тижневого звіту Черкаського окружного відділу ҐПУ губернському відділу ҐПУ з 17 до 24 квітня 1923 р.)

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Ми таки відкопали його. Саме тут, у Скарбовому Яру, де отаборилися на широкому виступі схилу, порослому мішаним лісом.

На цій «призьбі» стояли білі клени, ясени, берези, які раніше від дуба і граба викинули молоденьке листячко, і звіддалік здавалося, що їх огортає зелений дим. За підлісок тут були густі зарості ліщини (вона теж уже розвісила свої блідо-зелені сережки), кущі шипшини та глоду, що набубнявів біленькими пуп'янками.

Відіспавшись та відпочивши біля багать, ми вже наступного дня двійками подалися в різні кінці Холодного Яру на вивідки, чи немає тут нашого брата лісовика (мусив би бути!) і чи не завелися десь у глибоких хащах рогаті чорти. Хтось же зламав оту гілку на клені.

Сутягу і Козуба я послав у напрямку села Грушківки, Ходю й Біжу — на Головківку, Невіруючий Хома з Цокалом потрюхикали в бік Лубенців, а Захарко з Ладимом — на Буду. «Пастушка» Василинку я попросив провідати «Мотрю» і, якщо буде в кого, розпитати все, що тільки можна — і про монастир, і про «бандитів», і про тих, хто їх ловить, і про сни рябої кобили.

Залишивши в таборі одноокого Карпуся та Фершала, ми з Вовкулакою вирушили в напрямку Мельників. Добралися майже до хутора Кресельці, але — ніде нічого. Ні людського ступака, ні відбитка копита (окрім наших), ні кінського кізяка. Страх як кортіло заглянути на Креселецьке лісництво, проте не ризикнули: якщо Василя Чучупаку вистежили тут ще навесні 20-го, то чого ждати тепер?

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Ми повернули праворуч, навідали джерело Живун, однак і тут не знайшли ніякого знаку. Захлиналося співами птаство, витьохкував соловейко, не втихали зозулі (якщо то правда, що вони лічать літа, то кому ж оце стільки кували?), кілька разів нам перебігали дорогу як не козуля, то заєць, а людської душі не чути було — ні душі, ні ноги. Ото лиш зозулині черевички жовтіли та ще тут і там цвіли кущики синіх фіалок, медуниць і курячої сліпоти. Сліпота вже напала й на нас, бо коли біля Живуна ми побачили товстелезне повалене дерево зі свіжим зрубом, то не відразу й здогадалися, що то робота бобрів.

Так того вечора ми й повернулися «додому» ні з чим, якщо не брати до уваги весняних грибів-зморшків, яких Вовкулака назбирав повну шапку. Хлопці теж нічого не бачили, хоча Біжу оббігав стільки байраків та виярків, що навіть натрапив на мої і Вовкулачині сліди, які його привели до Живуна, а потім до самісінького табору. Сутяга і Козуб набрели з боку Грушківки на завалену землянку, знайшли біля неї іржавий шомпол «манліхера», але все показувало на те, що «хата» щонайменше позаторішня. Невіруючий Хома, який ходив з Цокалом на Лубенці, від самого початку не вірив, що вони когось знайдуть; та оскільки їхній шлях пролягав знов-таки з боку Жаботина, то Хома не витримав і вирішив подивитися, чи й досі там висять оті двоє сіром. Ні, їх уже знайшли й відчепили. І курви нема, розповідав Хома, з підозрою поглядаючи на Ходю.

Захарко з Ладимом двічі обігнули хутір Буду й таки побували біля дуба Залізняка. Стоїть наш дубочок, хвалився Ладим, тільки під ним ніхто не сидить, ні Наливайко, ні Павлюк, ні Хмель, — городив чорті-й-що Ладим, наче йому щось зробилося з головою. А раз там нікого не було, то ми з Момотом удвох посиділи. На хутір, звісно, не заходили.

Хто недаремно того дня їв хліб, то це Василинка. Напитуючи роботу в монастирі, він вивідав там усе, що міг, і навіть сни рябої кобили. Виявляється, що саме тепер більшовики закривають «Мотрю», але на слізне прохання черниць майно та будівлі монастиря передають релігійній громаді. Сестри отримали також в оренду Іоанно-Златоустівську і Троїцьку церкви.

Наглядає за ними адмінвідділ Медведівського волвиконкому.

Зовні «Мотря» ніби така, як раніше, але все вже не те. Землю забрала комуна, жити немає з чого, і черниці змушені найматися до селян на різні роботи. Подейкують, що для них у монастирі відкриють кравецьку майстерню, де вони шитимуть ковдри і ще всяку всячину.

— Може, на зиму хоч ковдрами запасемося, — хазяйновито прикинув одноокий Карпусь.

— Еге, запасешся, — буркнув Хома. — Що, у богомільних жінок відбереш?

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Навіщо відбирати? Може, вони самі дадуть.

— Еге, дадуть. Жди.

— Цитьте! — перебив їхні теревені Вовкулака. — Скільки всього там черниць?

— Небагато, — сказав Василинка. — Ще донедавна було дванадцять. А це прислали з Черкас новеньку.

— То їх там тринадцять? — тепер уже не втримався Цокало. — Так, як і нас?

— Ні, — серйозно відповів Василинка, ніби не розуміючи солоного жарту. — Крім черниць, там ще п'ять послушниць. А також ігуменя Рафаїла. У церкві править дуже старий батюшка Іван. Ще там вештається якийсь юродивий у чорній хламиді.

Я аж підскочив.

— Невже Варфоломій?

— Так, Варфоломій.

— Він живий?

— Мабуть, живий, якщо вештається, — незворушно відказав Василинка. — Хоча під каптуром не видно його лиця.

— Аж не віриться… — я мимоволі подивився на Невіруючого Хому.

— Я ще не доказав головного, — Василинка підбив на лоба кубанку. — Охорони в монастирі ніби й немає, а чекісти є.

— Чекісти?

— Атож, — кивнув Василинка. — І насамперед ота новенька черниця з Черкас. Сама підкотилась до мене…

— Сама? До тебе? — не повірив Хома.

— А хіба що?

— Нічого. Просто дивно. Черниця сама… підкотилася.

— Не цікаво — не буду розказувать, — образився Василинка.

— Не перебивайте його, — сказав Вовкулака. — Він по правді все каже. Хто б це просто так присилав черниць із Черкас, якщо монастир, вважай, закритий?

— Отож-бо! Ви б її побачили, що то за кобилиця.

— Ну, добре, — примирливо сказав Хома. — А що було далі? Підкотилась вона до тебе…

І тут Василинка, розізлений тим, що на нього досі дивляться, як на хлопчиська, розповів таку історію, що в носі закрутило не тільки Хомі. Схоже було, що спершу він і не хотів цього розказувати, але раз так, то нате вам. Коли всі сестри пішли до вечерні, Василинка, не напитавши у них роботи, теж поплентав своєю дорогою. Рушив про людське око начебто у бік Мельників, а коло Гайдамацького ставу крутнув ліворуч. І тут спиною почув, що за ним хтось стежить. Він розглянувся крадькома, нікого не побачив, та швиденько завернув до

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

мельничанського шляху і там заліг у придорожньому рову. Коли чує, хтось таки чалапає його слідом, а потім через рів, прямо над Василинкою, перескочила чорна рясофора, війнувши на нього жіночим духом. Тут Василинка вже не витримав, підвівся та як чхне, аж та рясофора ледве не впала зі страху…

Далі Василинка розповідав таке, від чого сам червонів, затинався, низько опускав голову і шапка йому сповзала на носа.

Але й спинитися вже не міг. Черниця пояснила йому свою цікавість тим, що він їй дуже сподобався, що вона вже не може жити самими молитвами, бо її грішна природа вимагає свого…

Ну, кумекаєте? — питав Василинка, ще нижче опускаючи голову. Словом, вони пішли в кущі, і тут сталося найцікавіше. Василинка, хоча й затинався, але розповідав так смачно, що не повірити йому було важко. Коли вона роздяглася, ну, зовсім поскидала все до нитки, то на стегні у неї була червона попружка, надавлена підв'язкою. А знаєте чого? Ні? А того, пояснив Василинка, що вона там ховала пістолета.

Дванадцять пар очей витріщилося на Василинку, хоч бачили вони, ці баранячі очі, не його, а бачили — ось, як зараз, перед собою — ту попружку на білому стегні.

— А далі? — облизнув губи Хома.

— А що далі? Далі все ясно, — розважно сказав Василинка.

Настала тиша. Тільки Цокало багатозначно цокнув язиком.

— Як же ти його нагледів, того пістолета? — нарешті спитав Козуб.

— Дуже просто. Коли вона зняла рясу, то не кинула її на траву, а дуже обережненько поклала коло себе збоку. Я побачив, що там щось загорнуте, потім… коли вже це… — Василинка почервонів ще дужче. — Коли… цього… вона закотила очі і втратила тяму, я помацав того ґендзуля в рясі і здогадався, що то пістолет.

— А може, то було щось інше? — спитав Хома.

— Що? — не зрозумів Василинка.

— Ну, мало чого. Наприклад, кабзда з грішми. Жінки часто ховають гроші або в пазуху, або ще й далі.

— Що ж я — пістолета од кабзди не відрізню? — образився Василинка.

— Ну й ну, — крутнув головою Біжу. — Оце добігався один.

— Учора Ходя, сьогодні Василинка, — докинув Козуб. — Якщо так діло піде і далі, то скоро ми всіх чекісток перешпокаємо.

— То ти її прикінчив? — втрачав терпець Вовкулака.

— Ти що? — здивовано подивився на нього Василинка. — Щоб на монастир знов цілий полк наслали? Там ті сестрички й так бідні.

— А що ж ти з нею зробив?

— Нічо', попрощався. Пообіцяв, що як наймуся десь близько на

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

роботу, то прийду ще.

— А вона?

— Приходь, каже. Та ви не дотумкали головного. Слідкувала вона за мною не тому, що їй засвербіло, а через те, сука, що нюхом почула в мені партизана, — нарешті розправив плечі Василинка.

— Ну, так це здалеку видно! — сказав Вовкулака, і дванадцять пар очей весело перезирнулися.

— Отож. Почула нюхом і хотіла вислідити, куди я піду. А як попалася, то вже нікуди було діватися, придурилася, що любить мене.

— От тобі й сон рябої кобили, — вишкірився Вовкулака, а Василинка заграв двома ямочками на рожевих щоках.

— Бо таки ж рябої! — сказав він, дивуючись. — Ось вам хрест, що вона вся ряба, як трясця. Навіть цицьки в ластовинні!

І знов дванадцять пар баранячих очей втупились у Василинку, хоч бачили вони не його, а бачили — ось, як зараз, перед собою — дорідні цицьки, обсипані веснянками до самісіньких пипок.

— А бий тебе коцюба з твоєю курвою, — ударив об поли одноокий Карпусь. — У мене куліш збіг.

Утім, вечеря вдалася. Куліш хоч і збіг, зате вийшов густим, як каша. До того ж Карпусь засмачив його не тільки салом, а ще й ведмежою цибулею та грибами-зморшками. Я дозволив хлопцям потягти по чарці і сам причастився. Спати мостилися на купинах гілляччя ближче до згаслого багаття, яке ще тримало жар. Коней прив'язували так, щоб вони тулилися докупи, гріли одне одного й давали тепло нам. Біля коней завжди затишніше.

На варту я виставив Сутягу і Ходю, але й сам довго не спав.

Піднявся схилом вище вгору. Місяця не було, цятки зірок проглядали крізь верховіття. Здавалося, ця могутня тиша простягається на весь світ. Але Холодний Яр не спав. Він жив своїм нічним життям. Не вірилося, що, окрім нас та насельниць монастиря, тут більше нікого нема. Ліс не поспішає відкривати свої таємниці.

2

Вони ще два дні марно ходили на вивідки в різні кінці Холодного Яру, а на третій Ходя привів під конвоєм до табору дикого чоловіка. Виявляється, далеко не треба було ходити, цей чоловічина крутився у них під носом, приглядаючись до всього, що тут діялося.

Ходя, наладнавши лука, ще вдосвіта пішов на своє тихе полювання (скучив за м'ясом) і тут-таки, у Скарбовому Яру, в розсосі кострубатого дерева, яке розрослося вгору трьома стовбурами, нагледів таке велетенське пташине гніздо, аж йому затрусилися жижки. Це ж який здоровенний птах завівся у цьому Холодному Яру, подумав Ходя,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

ніяка стріла його не візьме, хіба що з рушниці дістанеш. Та оскільки стріляти заказано, то краще гукнути хлопців, нехай подивляться на цю чудасію. Але кликати хлопців Ходя передумав — закортіло спершу самому заглянути в те гніздо — якщо там є яйця, то вони завбільшки з голову, — і Ходя, роззувшись та вийнявши з кобури револьвер, тихенько поліз на дерево.

Леле! У гнізді, вимощеному з гілляк… спав чоловік. Зарослий по самі очі й такий обірваний, що, мабуть, ніколи не виходив з лісу. Видно, жив тут, як звір. Обіч нього лежав карабін та зачовганий, майже порожній наплічник. Ходя витріщився на відлюдька і дивився, поки той не розплющив очі. Побачивши над собою зизооку фізіономію, дикун закліпав повіками, ніби відганяючи сон, але не злякався.

— Ти хто? — спитав він у Ході.

— Козяк, — відповів Ходя.

— Якщо ти козак, то хто тоді я?

— А хтьо?

— Ти ж, мабуть, китаєць?

— Китаєсь, — погодився Ходя. — Козяк. А ти хтьо?

— Козак — це я, — сказав відлюдько.

— То ходя за мною, — скомандував Ходя і, взявши його карабін, спустився з дерева.

Той теж зліз на землю і покірно пішов поперед Ході до табору. Йому не треба було показувати дорогу, він, видно, добре знав, куди веде його китаєць.

Побачивши дикуна-обірванця, козаки не знали, що й думати. Сексот — не сексот, гайдамака — не гайдамака, заблукалий селянин — теж ні. Тоді чому він тинявся тут біля них, ховаючись? Дуже цікавою на приблуді була взувачка: шкарбани так порозлазилися, що поверх них він намотав ганчір'я, перев'язавши його мотузками.

Стояв перед отаманом понурий, дикий і такий змучений, що душа ледве трималася в тілі. Приглянувшись зблизька, Ворон зрозумів, що це не дідуган, а хлопець, який ковтнув не один фунт лиха.

— Ти хто такий? — спитав Чорний Ворон.

— Гриць.

— Що ти тут робиш?

— Живу.

— У лісі?

— Хіба заборонено? — наїжачився Гриць. — Звірині, і тій можна.

— А ти ж не звірина…

Гриць уп'явся поглядом в отамана. Його сплюснуті оченята раптом округлилися і налилися слізьми.

— Чорний Ворон? Невже?..

— Ти мене знаєш?

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Гриць упав Воронові на груди й розревівся, як дитина.

— Чого ж би не знав. Ви мене, може, й не запам'ятали, а я вас, пане отамане, бачив не раз. Приходили до нас, ще як Семен Чучупака був, Панченко, Дзигар… Тоді нас багато було, всіх не запам'ятаєш.

— Це правда, — сказав Ворон. — Тільки чого ж ти зразу до нас не прийшов, а ховався поза кущами?

— Чого… — Гриць зашмуляним рукавом витер очі. — А того, що не впізнав вас оддалеки. Тут ось, і то насилу роздивився.

— Добре, мене не впізнав і не треба. Та невже ж ти не бачив, хто ми такі? Чому не підходив, ховався?

— Еге, чому не підходив, — пхикнув Гриць. — Хіба ж ви, пане отамане, не знаєте, що під повстанців і чека маскується? Дай, думаю, роздивлюся спершу. А тут ще, бачу, китаєць серед вас походжає, — озирнувся Гриць на Ходю. — Е ні, думаю, чого-чого, а китайців у нас зроду не було.

— Гаразд, — сказав Ворон. — Схоже на правду. А як же так вийшло, що ти оце в Холодному Яру сам із собою воюєш?

— Як вийшло… — Гриць знову скривився (нервами хлопець також ослаб), але пересилив себе, шморгнув носом і пояснив.

Та так пояснив, що дехто з козаків теж змахнув рукавом сльозу.

Хоч і піддалися отамани та багацько козаків на амнестію, але й залишенців було чимало. Їх ще ой як боялися. Мстилися як могли. А коли ворог боїться — він ще не не переможець. Бо не сьогодні — завтра прийдуть до нього і скажуть, кому до небесної канцелярії, а кому в земельний комітет… Ну, і лісовиків уже ганяли, як солоних зайців. Гинули один за одним. Падали в бою, помирали від ран, потрапляли в засідки. Дехто не витримував, виходив із лісу, вербувався з чужими документами на Донбас чи на криворізькі шахти (казали, що під землею їх не шукатимуть), дехто від розпачу йшов на амнестію, хоч знав, що на тому йому і клямка. Але безвихідь часом страшніша за смерть. Смерті, хоч і боїшся, та ніколи її не побачиш, казав Гриць, а безнадія — ось вона, перед носом. Їсти не було вже чого, села більшовики взяли в такі шори, що якби хто й хотів помогти, то куди там. Ото що силою десь урвуть, то тільки і їхнього. Одну зиму пережили, а на другу, ось цю, останню, їх лише троє й зосталося. Гриць, Шамрай та Микитась. Від голоду вже дуріли. Під кінець зими кору варили, греблися в снігу, шукаючи торішніх жолудів, дивилися, чи ніде яка пташка не впала від морозу. Як зійшов сніг, пішли Шамрай з Микитасем у Грушківку пошукати їжі та й не вернулися. Чи потрапили в руки більшовиків, чи впали від голоду десь у дорозі — Гриць не знає. Він їх дожидає і досі (тут недалечко їхня земляночка), виглядає з ранку до вечора, а хлопці не йдуть…

Повісили голови козаки. Хіба ж не те саме їх жде?

— Ви держитесь ще нівроку, — сказав Гриць. — Навіть на конях.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Карпусь простягнув йому кусник черствого житнього хліба.

Гриць узяв, довго дивився на нього, потім понюхав і знов гірко скривився:

— Волошками пахне.

— Волошки в житі ростуть.

Дрібні сльози, як блохи, застрибали Грицеві по бороді. Він відщипнув крихту хліба, поклав її до рота і так тримав.

— То ти оце сам збирався бурлакувати? — спитав Ворон.

— Бурлакувати чи ні, а не міг я Холодного Яру покинути. Не міг, і квит.

— Нема куди йти?

— Не в тому річ.

— За поли держить?

— Якби ж за поли. За душу. Ох, і держить. Але не в тому річ, — повторив Гриць. — Не міг я, братці, звідси піти, забравши з собою найбільшу таємницю. Тому, повірте, зрадів, коли ви тут з'явилися. Тільки мусив ще добре приглянутися. Бачу — китаєць. — Гриць знов із підозрою подивився на Ходю, потім подивився на кожного козака, на Ворона і раптом спитав: — У вас лопата є?

3

Він привів їх до старезного, майже всохлого дуба, на якому ця весна відживила, може, зо дві гілляки. Стовбур, завтовшки з п'ять аршинів, був порепаний і дупластий, місцями оголений, без кори, а збита верхівка чорнілі обвуглена — видно, не раз влучала блискавка в цього велетня.

Недалеко від нього, сажнів за десять, стояв ще один старий дуб, але значно молодший (він уже почав розвиватися), напевно, онук побитого громом велета. І ось якраз поміж цими дубами Гриць розгорнув купу хмизу.

— Копайте. На п'ять штихів углиб копайте. А тоді побачите.

Одноокий Карпусь, який з усіх сил стискав у руці рискаля, наче боявся, що його хтось у нього видере, поплював на долоні й заходився копати.

Тринадцять пар очей і одне Карпусеве око напружено вдивлялися в чорну розкопану землю, тринадцять сердець здригалося на кожне шпортання рискаля об тверде коріння.

— Спочинь, дай-но я, — чемно запропонував Вовкулака, та Карпусь не повів і бровою. П'ять штихів для нього — дурничка.

А якщо Вовкулака такий розумний, хай би возив за собою рискаля.

Він таки трохи вхоркався, але сам того не чув. Чув тільки, як щось

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

дрібно трусило ним ізсередини і свербіло ліве вибите око.

Ось він заглибився вже на півдержака, копати стало незручно, проте Карпусь навіть не переводив духу.

— Може, розшир яму? — порадив Вовкулака. — Буде зручніше копати.

— Не треба, — озвався Гриць. — Уже близько.

Карпусь став на коліна, дотягнувся рукою до дна ями, викидав розкопану землю і знов запрацював рискалем.

Дзень!.. Залізо скреготнуло об залізо. Козаки гуртом підступили до ями й, стукаючись лобами, схилились над нею. Карпусь знову став на коліна, засунув руку в яму по саме плече, затуливши собою всеньке її нутро. Налапував, що воно дзенькнуло.

Коли його пальці зарилися глибше, промацали гладеньку поверхню металу, Карпусь уже не мав сумніву, що воно за штукенція. Він рішучіше запрацював пальцями, риючи землю довкола захованки, нарешті підважив її і вийняв на світ Божий велику, вже почорнілу, заклепану зверху гарматну гільзу.

Козаки втупились у неї очима, потім усі як один подивилися на Гриця.

— Вона, — видихнув Гриць. — Дай сюди.

Карпусь правим оком запитливо поглянув на отамана, той кивнув: дай. Гриць узяв гільзу, дістав з-під поли австрійського багнета і став розколупувати заклепану верхівку. Сплюснута латунь розійшлася легко, відкривши отвір до гільзи. Гриць, заглянувши в неї, як сорока в кістку, благоговійно подав отаманові.

Той теж зазирнув у гільзу, і серце його забилося швидше.

Наступної миті Ворон дістав звідти згорток чорного полотна.

Очі у козаків побільшали. Хома закусив нижню губу, щоб не прохопитися зайвим словом.

Ворон розгорнув полотнину. На ній було вигаптувано срібною заполоччю герб-тризуб у терновому вінку. І головний холодноярський девіз — «**Воля України або смерть** ». Із другого боку полотнища над тризубом у вінку яскравіло Тарасове пророцтво. Як заклик: «**І повіє новий огонь з Холодного Яру** ».

Так, це був бойовий прапор полку гайдамаків Холодного Яру.

Ворон бачив його не вперше, але тепер гасло «Воля України або смерть» війнуло на нього іншим змістом. Мабуть, і решта козаків відчули те саме, бо дивилися на прапор з мовчазною зажурою.

— Ми довго його носили з собою, — сказав Гриць. — Ховали за пазухою, переховували в дуплах дерев, у лисячих норах, у старих воронячих гніздах. А проти минулої зими, коли нас зосталося троє, вирішили закопати…

За збереження прапора Чорний Ворон оголосив Грицеві подяку

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

від імені Лебединського полку. Гриць знову розплакався, як дитина, — це означало, що отаман бере його до загону.

— Якщо маємо прапора, то треба обрати бунчужного, — Ворон повів очима по засмучених лицях, які враз ожили.

— Вовкулака хай буде! — хором вигукнули козаки.

— Добре! — отаман урочисто подав йому прапор.

Вовкулака, схвильований, узяв полотнище, і, не знаходячи слів, низько вклонився товариству. Потім акуратно склав прапор, поцілував його і сховав у себе на грудях.

Ну, що ж, їхнього полку прибуло. Отаман сказав, що настав час розбиватися на трійки і шукати фортуни по селах. Кому фортуни, кому правди (він підморгнув Вовкулаці), а кому верхового коня. Ворон подивився на Гриця, на лахміття, в яке той був зодягнутий, і подумав, що його обмотані ганчір'ям шкарбани не пролізуть у стремена. І тільки потім йому блиснув здогад, що так замотують чоботи не тільки для того, щоб не погубити підошов. Так їх обкутують ганчір'ям швидше для того, щоб не лишати слідів…

Чорний ворон, який сидів на суку старезного дуба і майже зливався з його обвугленим стовбуром, ліниво, але й трохи здивовано назирав за людьми, що викопали з-під землі гарматну гільзу.

Якби ворон умів розмовляти по-людському, він би їм показав, де треба копати, залюбки показав би, де собака заритий, позаяк анітрішечки не боявся лісовиків. Та що там він, їх не боялися навіть полохливі сороки, які завжди здіймали свій дурний скрекіт, коли до лісу ступала чужа нога. А тут хоч би що — на лісовиків вони ніколи не скрекотали, і ворон був удячний за це білобоким, оскільки терпіти не міг їхнього скрипучого скрекоту. Від нього у ворона боліла голова, як і від будь-якого галасу, через те він давно жив самотиною, цураючись навіть воронячих зграй. Ворон і сам не любив каркати, але зараз у нього так засвербіло в горлі, що він не міг стриматися. Щось він добачив, щось передчув таке, від чого недобрий лоскіт пробіг його голосницею, і ворон, розтуливши червоного рота, хрипко, по-старечому каркнув.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

«8 мая під вечір з боку нашого лісу бачили трьох чоловіків на конях з рушницями, і серед селян ходить чутка, буцімто в Холодному Яру знов появилася якась

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

банда. Це посвідчує і та біда, що трапилася 9 мая коло гори Стрилиці. Тут, під селом Івківці, було вбито голову ком'ячейки Стоцького, який пізнього вечора повертався конем з Івківців у Головківку. Гора Стрилиця лиса, у неї часто вдаряють блискавки, того й Стрилицею зветься. На ній не росте ні одного деревця, ні одного кущика, трава і та жовта, через те люди її обминають. І от бандити, які вбили Стоцького, покинули труп на цій горі, щоб його ніхто не знайшов, а коня, видно, забрали. Просимо прийняти міри по виявленню банди, позаяк усі активісти Головківки та ближніх сіл застрашені, а куркулі потирають руки.

Голова Головківської сільради Трухній».

(Із пояснювальної записки уповноваженому Чигиринського відділу ҐПУ від 12 травня 1923 року.)

Після того, як вони пошуміли довкола Холодного Яру, отаман вирішив перейти до Ірдинських боліт; хай тут усе втихомириться-вляжеться, хай ударгрупи позмагаються з вітром, а вони пошукають фортуни в іншому місці. Його намір збігся з волею провидіння: Сутяга, який із Ладимом та Цокалом ходив аж на Сокирне, приніс приголомшливу звістку — біля Ірдинських боліт з'явився загін отамана Веремія, котрий шукає з ними зв'язку.

Ворон не знав, що й думати. Заклавши великі пальці обох рук за ремені портупеї, довго і важко дивився на Сутягу.

— Може, це не той Веремій? — нарешті спитав він.

— Таки той, — прогув, як у бочку, Сутяга.

— Але ж його давно поховали.

— То вони з Чортом самі все придумали.

Виходило так, що, коли Веремія схопили, Чорт навмисне затіяв гру з похованням отамана, щоб увести в оману чекістів. Опинившись у Черкаському допрі, Веремій хитрощами затесався до кримінальників і так не лише уник розстрілу, але й діждався моменту, щоб дременути на волю. Тепер, зібравши два десятки своїх найвірніших козаків, він ще з більшою люттю колошматить комуну від Нечаївки до Білозір'я, мстить за свою загиблу дружину та сина, який пропав безвісти. Після кожного нападу Веремій з козаками щезає в Ірдинських болотах, де знає хідники й тверді острови для спочину, якийсь час відсиджується, а потім зненацька виринає там, де його ніхто не очікує. Сутяга випадково наткнувся в Сокирному лісі на Веремієвого ад'ютанта Чорта, з яким знайомий давно, і той, щиро зрадівши цій зустрічі, запевнив Сутягу, що рано ще вішати кирпу, ще може таке розгорітися, що нікому й не снилося. Біля Городища і Мліїва вже розкурили люльку брати Блажевські, отаман Курінний замінив під Златополем Загороднього, в

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

районі Мошнів розгулявся Шпильовий[53], а тут ось — Чорт уже й сам такого не сподівався — воскрес Веремій.

Повернувся, можна сказати, з того світу і тепер надолужує згаяне в допрі, шукає зв'язку з іншими отаманами, щоб узгодити дії і, як у давні добрі часи, спільними силами вдарити на станцію Бобринську, де й досі товчеться більшовицький кавполк. А заодно почистити Смілу, яка аж кишить червоною поганню.

Якщо Веремієвого воскресіння не сподівався сам Чорт, то Чорний Ворон і поготів. Тепер він не мав права навіть вагатися, їхати чи не їхати до Ірдинських боліт. Мусив дати звіт Веремію про долю Ярка. Розповісти по щирості, як усе вийшло, і ще не вгадано, як на те подивиться Веремій. Казна-що — замість радіти, що отаман живий, Ворон знетямлено дивився на Сутягу.

— Як же він надибав тебе, той Чорт? — з підозрою спитав він.

— Та не він мене, а я його.

— Ти? — перепитав Ворон. У їхньому ділі це часом багато важило: хто кого «знайшов». — А ти в цьому впевнений?

— Я, я, — потвердив Сутяга і розповів, як зайшов у Сокирному лісі до знайомого їм лісника Гудими (Ворон давно його знав, саме Гудима колись їх попередив, що чека роздає лісникам стрихнін, аби підсипали отруту отаманам), так отож Сутяга лишив Ладима і Цокала вартувати надворі, а сам зайшов до Гудими й застав у нього не кого-небудь, а цього ж таки Чорта, Веремієвого ад'ютанта, якого впізнаєш за версту через його кругле совине лице і закандзюблений ніс. Ну, погомоніли трохи, — вів далі Сутяга, — підобідали, а тоді Чорт і каже, що так, мов, і так, пора зійтися докупи та вдарити разом на Смілу, щоб Тясмин кров'ю підплив. А чого ж, погодився Сутяга, давно пора. Чорт тоді ще якось так цікаво пом'явся, покивав своїм закандзюбленим носом і дав зрозуміти Сутязі, що їхнім отаманам є багато про що побалакати.

— Де ж і коли вони хочуть зустрітися? — спитав Ворон.

— Пане отамане, — здивувався Сутяга. — Хіба ж я міг самовільно про таке домовлятися? А зв'язок — він той самий. Через Гудиму.

Уночі загін вирушив на Білозір'я. Їхали вже не чортовим числом — чотирнадцятим став «дикий» Гриць. Любо було дивитися, як він хвацько тримається на коні, що дістався йому від отого безбожника, котрого встрелила блискавка на вершечку гори Стрилиця.

Він, цей позичений жеребець, був найситіший серед усіх їхніх коней, які давно перебивалися на підніжному попасі, — Воронові було невтямки, як Мудей на такому фуражі скучав за гарячим ділом. Постривай, товаришу мій, може, ще діждемо справжнього бою, казав

---

[53] Отамани брати Блажевські воювали до 1930 року, Курінний — до 1924-го, Шпильовий — до вересня 1925-го.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

йому Ворон, — ось як підемо на Бобринську, то буде тобі де погрітися. Чорт, певна річ, перебільшує про вогонь до небес, бо хтозна, яку ще печатку апокаліпсису треба зірвати, аби цей народ знову прокинувся, але навіть малою щоптою мусимо стояти до кінця. Думаю, з Веремієм ми знайдемо спільну мову. Наші стежки раніше не сходилися, та перетнулися вони, бач, поза нами, схрестилися тісно і, можна сказати, кровно, ми тепер наче рідні брати, тож я не вірю, що Веремій дорікне мені бодай словом.

Я більше хвилююся за Тіну, ти ж пам'ятаєш, товаришочку, Тіну, мою сірооку пташку, яка тепер так далеко, що не доїхати нам з тобою, не доїхати й не догукатись. Немає такого дня і години, щоб я її не згадав, ні-ні та й кольне в самісіньке серце, але біль цей мені до душі, це, може, єдине, що в мене зосталося.

2

Минаючи Сокирне, я послав Вовкулаку до лісника Гудими, а сам повів загін до Ірдинських боліт, де вже на світанку ми зупинились у Відьминій Пазусі. Незважаючи на таку непривітну назву, це була затишна місцина серед багон і трясовин, де ми ташувалися вже не раз — востаннє тоді, коли трусили гамазеї на торфових виробках біля Іванової Греблі. Тут росли переважно чагарникові верби, а над ними здіймалися старезні вільхи, берези, подекуди височіли навіть осокори, які теж приживалися на болотистих місцях. Низом стелилися приземкуваті кущі вічнозеленого багна, що якраз починало цвісти біленькими зірочками, розливаючи навколо дражливо-солодкі пахощі.

Відьмина Пазуха вабила мене тим, що лише з одного боку до неї був неширокий підступ суходолом, а далі цей острівець обступала драговина, в якій між гнилими ковбанями ми давно намацали «запасний вихід». Хто його знав, той у разі небезпеки міг вибратися з Відьминої Пазухи на сухе, а хто ні — мав шанси потрапити в гості до водяника. Та й «знавець», оступившись, міг тут шурхнути в таку в'язку хлань, з якої вже не вертаються.

Тому в цьому ділі я більше покладався на Мудея, котрий бачив «відьмину гать» не оком, а чув її копитами. Недогодою Відьминої Пазухи були, певна річ, комарі, але що зробиш: хочеш тепла — мирися з комарами. Зате вже до полудня Ходя приніс Карпусеві «на кухню» крижня і дві дикі курочки.

Тим часом над'їхав Вовкулака й розповів мені про зустріч із Гудимою. Усе було так, як казав Сутяга: Веремій лютує в цьому районі від початку квітня, не знаючи ні жалю, ні пощади. Причому і тут не обходиться без витівок — скрізь з'являється в чорній масці, наводячи жах на активістів: у Загреблі живцем спалив у хаті голову парткому разом з

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

усією сім'єю, в Білозір'ї повісив незаміжню, але вже вагітну комсомолку, в Малому Бузукові зарубав прямо в церкві попа-агітатора, котрий відмовляв парафіян від автокефалії. А зовсім недавно на залізничній колії перепинив дрезину, якою їхали з Черкас на Смілу чотири служаки карного розшуку, і так над ними позбиткувався, що потім у тих, хто бачив трупи, волосся стало дибки.

«А як?» — спитав Вовкулака в Гудими і тепер, лукаво поблимуючи очима, ждав, поки і я запитаю у нього: а як? Я зробив йому таку ласку, після чото Вовкулака захоплено вигукнув: «Колесували!» — «А це ж як?» — «Дуже просто», — відповів він і пояснив, що Веремій обезголовив москалів колесами дрезини. Після того «колесування» за голову самого Веремія влада пообіцяла корову, коня і сто пудів жита. Бачачи, що волосся на моїй голові не стає дибки, Вовкулака пригасив свій запал і перейшов до головного. Отже, він передав Гудимі, що ми готові зустрітися з Веремієм післязавтра на перешийку, який веде до Відьминої Пазухи, — хай приходять удвох із Чортом о сьомій вечора, а ми — я і Вовкулака — ждатимемо їх теж удвох. Там про все й поговоримо.

— А як тобі наш Гудима? — спитав я. — Не скурвився?

— Наче ні, — знизав плечима Вовкулака. — Але в душу йому не заглянеш.

Хоч я добре знав лісника Гудиму, а Сутяга ручався за Чорта, однак до зустрічі ми підготувалися. Я ще раз проїхався між болотами і переконався, що «відьмину гать» не замулило.

Ми з Вовкулакою піджидали гостей у верболозах. Рівно о сьомій кроків за тридцять від нас заворушилися чагарі — на голе перелісся виїхало двоє. Я ледве не свиснув від здивування. В одного верхівця не було лиця. Голову покривав солом'яний бриль, а під ним чорніла велика пляма. І хоча Вовкулака вже казав мені про цю Веремієву заведенцію, я не сподівався, що він приїде у масці. Зате другого вершника я впізнав одразу, дарма що ніколи його не бачив. Совине лице і закандзюблений ніс міг мати тільки Чорт.

Ми виїхали назустріч. Зблизившись та віддавши «слава», якийсь час приглядалися один до одного. Я лиш тепер роздивився, що на Веремієві була не маска, а звичайна сітка, якою пасічники захищаються від розлючених бджіл. Вона вільно спадала з-під бриля і зашморгувалася на шиї. Нижче, з-під розхристаної свити отамана, виглядала червоно-чорна мережка вишиванки. Я замилувався його довгоногою кобилою — чистокровна арабська порода.

Дивлячись у дві цятки очей, що ледь помітно поблимували за чорною машкарою, я запитав навпростець:

— Від кого ховаємось, пане отамане?

— Від комарів. Якщо це вас непокоїть, я можу відкрити лице.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Я ще не встиг нічого сказати, як він уже потягся рукою до шиї, щоб розсупонити шнур.

— Не треба, — зупинив я його. — Комарів тут справді тьма-тьмуща. Нам би всім не завадила така штукенція.

Мудей норовисто переступив з ноги на ногу, форкнув і раптом шарпнувся до красуні-кобили. Я різко сіпнув за повід, та він розходився не на жарт — стиха заіржав! знов потягся до арабки.

— Сподобалась дівка, — засміявся Чорт. — Ти бач, як приспічило. Десь у мене є грудочка цукру, — він поліз під полу, але замість цукру, ніби ненароком, дістав револьвер. Спокійно так, не гарячкуючи, витяг його, хоча на поясі в Чорта висіла дерев'яна кобура з мавзером. У цю мить гримнув постріл. Куля Вовкулаки знесла Чортові верхню половину черепа. Його кінь здибився, і Чорт звалився на землю, мов обмолочений сніп. Я вистрілив з нагана — куля влучила в зап'ясток «бджоляра», котрий теж устиг вихопити револьвер. Злякана арабка зірвалася з місця й наосліп помчала через зарості верболозу.

Поки я розвернув Мудея, на підступах до Відьминої Пазухи, десь за версту, глухо затарабанив кулемет, і я впізнав Козубового «люйса». Це означало, що «бджоляр» із Чортом приїхали не самі. Більшовики поперли на Відьмину Пазуху лавою. Услід за «люйсом» гахнуло дві гранати, заляскали карабіни. Я наказав Вовкулаці мчати до хлопців і, якщо там серйозна загроза, відходити назад, щоб «запасним хідником» вислизати з Відьминої Пазухи.

«Бджолярева» кобила зникла в чагарнику, та я був певен, що Мудей своє надолужить. Він, молодчинка, «залицяючись» до арабки, теж мені підмогнув. Я всією душею хотів повірити в отаманове воскресіння, але остерігався зради — запродати міг і лісник Гудима, і Чорт, і Веремій, хоча в його підступ вірилося найменше: якби чекісти обробляли отамана в своїх цілях, то не чіпали б родину. Та хай там як, а місцем зустрічі я обрав Відьмину Пазуху, де нас не могли оточити, і ще задовго до сьомої вечора сам розставив хлопців у «секреті». Ми з Вовкулакою, піджидаючи гостей, були готові до всього. А коли побачили їх зблизька, мене насторожила «бджолярева» чиста вишиванка і його кобила. На ній і знаку не було від тієї втоми, яка похмурою тінню лежала на наших конях. І ця красуня-арабка майже всю весну провела в болотах?

Мудей, зриваючи копитами груддя дерну, доніс мене до краю Відьминої Пазухи, де починалася драговина. І тут між купинами осоки я побачив «бджоляра». Його магометанська кобила борсалася в заболоченій ковбані, силкуючись вибратися на тверде.

Але ж і зміюка! Звиваючись у багнюці, вона таки вихопилась на мілке і рвонула до суходолу прямо на мене. Я звів наган, прицілився якраз у ту ямку на шиї, якою Магомет позначає породистих коней

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

арабської масті. Але вистрілити не встиг. Вискакуючи на сухий бережок, арабка зачепилася передніми ногами за невеличкий обрив, що обмежовував болото, земля під її копитами зсунулася, а кобила з диким іржанням завалилась на бік. Упала так знагла, що вершник не встиг злетіти з сідла, застряг у стременах і коняка всім тулубом налягла йому на ногу. Він закрутився, як вуж під колодою, але вибратися не зміг. Кобила теж не підводилася — видно зламала ногу. З її нутра вирвався хрипкий стогін.

Я зіскочив з коня і, не виходячи з-за кущів, сказав:

— Кинь револьвер, а то застрелю.

Він лежав нерухомо, наче обмірковував пропозицію, а потім навмання вистрілив у мій бік. Раз, другий, третій… Так стріляють від страху. Похапцем, сліпо, ніби ціляться в саму смерть, яка підступає невідомо з якого боку.

— То ми так і не поговоримо? — спитав я.

Він, сучий син, зрозумів, що я хочу взяти його живим, тому повівся зухвало. Таки випручав ногу з-під конячого тулуба, схопився, двічі вистрілив у мій бік і, накульгуючи, побіг. Побіг… у болото. Знав, що втекти по сухому не вдасться, а між трясовини — тут ще як кому пощастить.

Зламавши молоду вільшичку, я швидко обчухрав гілки. Іти в болота без жердини було б самогубством. «Бджоляр» уже відійшов кроків на сорок. Перескакуючи з острівця на острівець, із купини на купину, я подався його слідом. Під ногами чавкотів мочар, а далі вже чорна твань булькотіла отруйним смородом гнилі. Йти ставало важче і важче.

Знову гримнув його револьвер, куля цвьохнула над моєю головою. «Бджоляр», засівши за товстою березою, що стояла «по коліна» у воді, таки прицілився з лівої. Але ж… у його барабані залишився один набій. Тепер стрілятиме тільки зблизька.

Ховаючись за кущами, я нахильці (аж вода хлюпала за пазуху) підкрався до нього збоку, зупинився кроків за двадцять і, коли випростався, побачив наїжачену постать, що дивилася на мене крізь чорну машкару. «Бджоляр» чув, як я підкрадався, болотом тихо не пройдеш, але сподівався, що підійду ближче — на віддаль, з якої він не промахнеться.

— Кинь зброю, — ще раз наказав я. — Інакше прикінчу.

Я звів наган і вистрілив йому в ногу. Куля влучила трохи нижче коліна, та він знов кинувся тікати — побрів навпростець через затягнуту ряскою ковбаню. Вода дістала йому до пояса, він ще з більшою натугою рвонув уперед і провалився в багнюку по груди. Трясовина притьма вхопила його за ноги й почала жадібно засмоктувати. Випустивши револьвер та забувши про біль у розтрощеному зап'ястку, «бджоляр»

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

грібся обома руками в багні.

Коли його засмоктало по плечі, він зрозумів, що це кінець.

Над поверхнею багнюки стриміла тільки машкара в перехнябленому брилі, яка нагадувала чудернацьку голову водяника чи головешку болотяника.

— Поможи, — напрочуд жалібно попросив він.

Я простягнув жердину, «болотяник» ухопився лівицею за її кінець, але я сказав:

— Зніми своє чуперадло. Інакше підеш на дно.

— Не можу, — простогнав він. — У мене перебита рука.

— Зможеш, — я шарпнув жердину до себе, вона вислизнула з його лівиці. Драговина задоволено плямкнула. — Ну! Скидай, бо запізнишся.

Він різким рухом розсупонив зашморг на шиї, зірвав бриля з машкарою і кинув його на розгойдану твань. Я побачив довгобразе, спотворене жахом лице, схоже на ще одну маску. Овва!

— Оце так зустріч, пане сотнику! Яка радість! — Це був «начштабу Чорноморської повстанчої групи сотник Завірюха». — Хіба я не казав, що дожену вас? Тоді, як ви заманювали мене до Звенигородки?

Сам страх дивився на мене його виряченими очима.

— А де ж пан полковник? — спитав я. — Як його…

— Гамалій.

— Я питаю справжнє ім'я.

— Трохименко… Петро.

— А твоє?

— Юхим Терещенко.

— Я, Юхиме, й Петра дожену, — сказав я. — Де він тепер?

— Не знаю.

Я притис його жердиною так, щоб він сьорбнув смердючої твані.

— Витягни мене звідси! — рикнув Терещенко-Завірюха, відпльовуючись. — Тоді розкажу.

— Нема коли торгуватися, — я знов умочив його аж по вуха, а тоді підняв, щоб він міг говорити.

— Трохименка можна знайти! — форкнула чорна від твані морда. — У Єлисаветграді живуть його батько, мати, сестра…

— Де?

— Вулиця Піщана, дев'ять…

На перешийку ляснули постріли, застукотів кулемет.

— Жаль, — сказав я. — Якби ти не привів за собою москалів… побалакали б довше. А так… вибачай. Мені пора.

Я висмикнув жердину з його руки.

— Пожди, — закричав він. — Ти ще не все знаєш!

— Вибач. Якось іншим разом, добре?

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Чорна вода смачно цмокнула й проковтнула його з головою. На поверхню зринули великі бульби.

Серце моє засміялося. Я мерщій побіг до Мудея і тут почув, що мене хтось доганяє. Озирнувся. За мною гнався… водяник. Його пика була забризкана тванню, до щік і лоба поналипала ряска.

— Так ти з мене зробиш заїку, — сказав я Вовкулаці.

Скочивши на коней, ми поквапилися до своїх і незабаром наткнулися на трьох козаків. Василинка, Невіруючий Хома і Гриць першими відходили до вільшаника (там Фершал із Карпусем стерегли коней), щоб верхи вибиратися з Відьминої Пазухи.

Василинка сказав, що на них посунула чи не сотня «червоних кашкетів», та поки що їх удалося спинити. Добре, що ми зайняли оборону на вузькому перешийку між болотами, — більшовики не змогли розгорнутися в лаву.

— Ідіть, — сказав я. — Зберемося по той бік гаті.

Ми з Вовкулакою погнали до місця бою. З густих та безладних пострілів я зрозумів, що ворог смалить у цей бік навгад, демонструючи свою силу та намагаючись відтіснити нас із вигідної позиції. Ми вже й так її залишали, тільки не всі разом. Невдовзі я побачив ще одну трійку моїх козаків. Ішло тільки двоє, третього вони несли на руках. Ходя й Біжу несли Захарка Момота.

Побачивши мене, вони поклали його на землю. Я зіскочив з коня.

— Тебе поранило?

— Із нас, усіх братів, зостався один Біжу, пане отамане, — не розплющуючи очей, тихо мовив Захарко. — Глядіть його, він у нас найменшенький.

— Захарку, не смій помирати, — так само тихо сказав Біжу. — Чуєш? Не смій…

Але Захарко його вже не чув.

Коли ми з Вовкулакою доїжджали до перешийка, більшовики поперли вперед. Знову застукотів кулемет Козуба, вдарили карабіни Ладима і Цокала, котрийсь із них пожбурив гранату.

Червоні побігли назад, залишивши на лісовій прогалині кільканадцять трупів.

За гущавиною ми припнули коней, я двічі каркнув, даючи знати про себе.

— Бери Ладима і Цокала, — шепнув я Вовкулаці, — і швидко відходьте. Ми за вами.

Я зняв із плеча карабін і, ховаючись за деревами, покрадьки пішов на лівий край. Став у кущах верболозу кроків за тридцять від Сутяги. Він лежав у заглибині за кряжистим пнем, але дивився не на прогалину, де будь-якої миті міг з'явитися ворог, а, як той дятел, крутив головою. Шукав когось очима. І нарешті знайшов. Він побачив Козуба,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

який, тримаючи під пахвою ручний кулемет, залишав свою позицію.

Раптом Сутяга підвівся. Знявши з голови шапку, накинув її на дуло карабіна і побіг прямо до ворога.

— Нє стрєлять! — прокотився крик по той бік перелісся. — Пріказано, нє стрєлять!

Після цього викрику довкола розтеклася в'язка, відчутна на дотик тиша, об яку, здавалося, ось-ось спіткнеться Сутяга. Зачепиться і впаде. Однак він не падав, він уже добігав до густого березняка, де скупчилися «червоні кашкети». Бахнув карабін. Сутяга, здригнувшись, поволі повернувся у мій бік, наче перед смертю конче мав знати, хто його вбив. Подивився і навзнак упав на землю.

Затріскотіли рушниці, почулась команда «Впєрьод!», «червоні кашкети» висипали на прогалину. Праворуч від мене озвався короткою чергою «люйс», але Козуб стріляв уже на ходу, і це був не той вогонь, який міг їх зупинити. Більшовики зграями перебігали галявину. Коли я вискочив на коня, один із них прямо переді мною висунув із верболозу свою розпашілу мармизу. Я всім корпусом шарпнувся убік і тут почув, як тихо клацнула його гвинтівка, давши осічку. Дослати другий набій він не встиг — я з такою силою вгатив його кольбою поміж брів, що там відкрилося третє око.

Розвернувши Мудея, я помчав до Козуба, який теж біг до мене, тримаючи під пахвою «люйса». Я на ходу подав йому руку, Козуб викинув ногу на підйом мого чобота, обіперся, як об стремено, й умить вилетів на круп коня. Мудей схитнувся, але відразу пішов у галоп. Над нашими головами тонко зацівкали кулі.

— Козубе, ти молодчина! — гукнув я. — Вся галявина в трупах!

Він мовчав. Я думав, Козуб щось запитає про Сутягу, але він і далі мовчав, ніби нічого не бачив. Я чув тільки, як треться об мої ребра кожух його «люйса».

— Давно ти їх так не косив, еге?

Козуб не обзивався. Я подумав, що йому заклало вуха — так буває після доброго бою, особливо, коли ти кулеметник. Ми швидко домчали до вільшаника, де нас піджидав із трьома кіньми Фершал (решту козаків Вовкулака повів запасним хідником через болото), я оглянувся до Козуба — «Приїхали!» — і раптом побачив, як він, похилившись набік, сповзає з коня.

Я тільки тепер зрозумів, чому Козуб не обзивався: його поранило відразу після того, коли він вискочив на Мудея, затуливши мене від куль. Козуб протримався на коні, поки ми дісталися вільшаника, й ось тепер упав на руки Фершалу.

Ми побачили в нього на спині дві великі червоні плями.

— Нічого страшного! — бадьоро вигукнув Фершал і сумно подивився на мене. — Заросте, як на собаці.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Я зрозумів, що Козуб помирає.

Фершал відійшов до свого коня по «дохторську» сумку. Тут виявилося, що Козуб іще при пам'яті. Кволою рукою він дістав свого безвідмовного кольта і приставив дулом до скроні.

Чи встиг би я завадити йому це зробити? Не знаю. Можливо.

Козуб ще застогнав:

— Передайте Ярині… Скажіть, що я…

Не доказавши, він спустив курок.

Довкола якось ураз потемніло, на Відьмину Пазуху впали сутінки.

Треба було поспішати. Я поклав Козуба на коня перед собою, Фершал, підхопивши «люйса», подивився на мене крізь запітнілі скельця окулярів.

— А де ж Сутяга?

— Загинув, — сказав я. — Забрати не було як.

Ми рушили до запасного хідника, ведучи за собою осиротілих коней. З боку «червоних кашкетів» не чути було ніякого шуму. Очевидно, їм теж хотілося жити. Ми з Фершалом перейшли болото і вибрались на сухе. Тут нас чекали Вовкулака, Біжу, Ходя, Ладим, Василинка, Невіруючий Хома, Цокало, Гриць, одноокий Карпусь. Нас зосталося одинадцятеро. Про Сутягу я хлопцям сказав те саме, що й Фершалові, бо, перш ніж сказати правду, мусив дещо з'ясувати.

Тепер можна було й спочити. «Червоні кашкети», якби й дошукалися нашого сліду, то не пішли б у драговину проти ночі.

Тут ми поховали Козуба і Захарка. Поховали в одній могилі.

Важко було дивитися на Біжу, який ховав свого останнього брата. Він довго сидів біля нього і не давав опускати в яму, де на дні вже хлюпотіла вода.

— Хлопці, — сказав я, — сьогодні ми дали справжній бій комуні. Але ж якою ціною далася нам перемога? Загинули два таких козаки…

Потім я розповів, як загинув запроданець Завірюха, — нехай же втішаться душі убитих ними… Коли віддав славу Козубові і Захарку, вперше побачив, як плаче Біжу. Козаки, ховаючи очі, ще нижче схилили голови. Не знаю, чи хтось завважив, що я не згадав Сутягу.

Тієї ж ночі ми перейшли до Сокирного лісу, а перед світом навідали нашого давнього приятеля лісника Гудиму. Я шкодував, що в мене не було бджолярської маски, аби з'явитися на його очі в образі Веремія, про якого лісник наплів стільки байок. Тож я прийшов до нього з відкритим лицем. Гудима впав на коліна. Щось белькотів про жінку, дітей, але мене більше цікавив Сутяга. Гудима сказав, що Сутягу підмовив на зраду Чорт — переконав, що це єдиний шанс спокутувати гріх перед більшовиками і врятувати собі життя.

— Справді, — погодився я. — У вас обох був шанс вижити.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Ніж увійшов йому під ліве ребро, і Гудима сконав миттєво.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

«За отчетный период случались мелкие проявления бандитизма.

Так, 2 июня в районе Сосновки три бандита напали на комбата Черкасских комкурсов тов. Карпухина, шедшего с вестовым. В результате комбат был тяжело ранен, а вестовой раздет. 3 июня имела место дерзкая бандитская выходка политического характера. Через село Сокирное, что в 15 верстах юго-восточнее г. Смела, ранним утром в открытую, совершенно демонстративно проехала конница из одиннадцати всадников, предположительно банды Черного Ворона, вооруженная карабинами и одним пулеметом. При этом бандиты громко распевали «Ще не вмерла…», а всадник, ехавший впереди, держал развевающийся черный флаг с надписью «Воля України або смерть»…

Продолжается планомерное изъятие и расстрел ответчиков из сел, содействующих бандитизму или ведущих с ним недостаточную борьбу. Предпринимаются все меры по обнаружению тайников с оружием, коим снабжаются банды.

17 июня на Чигиринском уездучастке отряд 1-го Комполка неподалеку от села Ребедайловки, что в 7 верстах севернее Каменки, захватил троих бандитов, которые не оказали сопротивления и, по их словам, шли сдаваться в руки соввласти…

Начокротд ГПУ Бергавинов.

Нач. СОИ Ленский».

(З місячного звіту Черкаського окружного відділу ҐПУ Губернському відділу ҐПУ за червень місяць 1923 року.)

Вона відкинула з голови каптур, зняла рясофору, скинула спіднє, і замість черниці Чорний Ворон побачив на протилежному березі озера голу-голісіньку грішницю. Спершу подумав, що йому, твердоголовому, привиділося, бо вже з годину лежав серед приземкуватих кущів

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

понтійської азалії, яка розквітла над озером великими жовтими квітками, і таки трохи вчадів од її млосно-солодких пахощів. Ворон, хоч трохи й засоромився того, що побачив, але очей не відводив. Бо що ж це за черниця така цікава, що, хай і на безлюдді, а так звільна й безбоязно відкрила свою срамоту? Чи не та розпусна чекістка, що спокусила їхнього Василинку?

Затворниця виставила себе проти сонця, солодко потяглася, а тоді, зайшовши в озеро, попливла прямісінько на Ворона.

Попливла, гадюка, так швидко і вправно, що, коли він здогадався про її намір, ховатися було пізно. А вона ж побачила на цьому березі розквітлу азалію! Припавши до землі, Ворон з-за куща вдивлявся в її обличчя і думав, що ця черниця мовби й не схожа на рябу чекістку-спокусницю, навпаки, вона дуже гарненька, але хай там як, а він опинився в чортзна-якому становищі. Ось вона вже виходить з води — струнка, міцнотіла, стужавілі в холодній воді соски націлені прямо на Ворона, він не дозволяє собі дивитися нижче і вглядається в її лице, на якому немає ніякого ластовиння, це личко чисте і світле, воно йому когось дуже нагадує, та певно ж кого — якби у неї була довга розкішна коса, Ворон упізнав би її ще здалеку.

Вона обережно ступала поміж кущами (азалія буває така дряпуча, що може вхопити за литку), а він, твердоголовий, не знав, як повестися, аби не злякати її у смерть, — хотів обізватися: «Досю, не бійся, це я», та йому так пересохло в горлі, що він не подав і звуку.

Угледівши Ворона, вона навіть не скрикнула, тільки здригнулася й інстинктивно затулила руками те, що змогла, проте в її очах було більше радісного здивування, ніж страху. Так, вона розгубилася — подумати тільки: стояла перед ним у чому народила матуся, і хтозна, що далі робила б, якби Ворон не відвернувся. Він зняв із себе парусинову сорочку — вже невідомо якого кольору була та заношена сорочина, зате вона дістала Досі майже до колін, це була простора сукня для Досі, та коли вона, застібнувшись і підкотивши рукави, дозволила Воронові подивитись на неї, він так само побачив усе, що ховалося під сорочкою, тим більше, що стужавілі в холодній воді сосочки, мов дві кулі, випиналися крізь цупку тканину.

— Сядь, поговоримо, — сказав Ворон, трохи ніяковіючи від того, що, знявши сорочку, виставив напоказ свої шрами — ліворуч на грудях багріла така страшна згоїна, ніби з нього виймали серце.

Дося сіла на моріжок, напнувши на коліна сорочку, міцно обняла свої ноженята і якось боязко, ніби крадькома, подивилася йому в очі.

— Поговоримо, — мовила тихо.

Дивно, але більше їм начебто й не було про що розмовляти.

За той час, відколи вони не бачилися, багато чого змінилося, та не було в тих змінах добра ані крихти, не було жодної втішної вістки, якою

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

б вони могли поділитися. То навіщо ж ятрити душу і сіяти сумнів? Між ними лишилося тільки минуле, і, може, від того, що так скажено пахтіла азалія, на нього раптом накотилася та далека, майже забута ніч, що також пахла цією дурманною квіткою, пахла дикою орхідеєю і кадилом духмяним…

— Іди до мене, — сказав він.

2

У червні ми затаїлися в нетрях Холодного Яру. Там, під Великодньою горою, Гриць показав нам печеру, де було сховано чимало боєприпасів, у тому числі й десяток кружків до «люйса» та дві скриньки гранат «мільса». Завалений купою трухлого хмизу, вхід до печери скидався на лисячу нору, зате всередині тут був справжнісінький грот. Вирили його хтозна й коли, може, це був окраєць прадавніх підземних катакомб, що розгалужувалися під Мотриним монастирем. Печера закінчувалася земляним обвалищем, за яким, вірогідно, відкривався дальший хідник. Так чи ні, але на літо нам не зайвою була ця «хатина», де ми всі разом, щоправда, без коней, могли сховатися від дощу і негоди. Хоча яка влітку негода? Літо — наш союзник: ні холоду, ні голоду. Хлопці, зробивши лозові верші, ловили в озерах линів, у лісі збирали ягоди, гриби, а Ходя майже щодня приносив якусь дичину.

За тих коней, що лишилися від Козуба, Момота і Сутяги, ми виміняли на хуторах дещо з харчів та одягу. Селяни зробилися хитрими скнарами; знаючи нашу безвихідь, вони відмовлялися платити справжню ціну. Казали, що купувати в нас коней — то надто великий ризик, за це можна поплатитися життям. Але вони чомусь не дуже потерпали за свою шкуру, коли вимінювали коня за мішок-другий ячменю чи стару кожушанку. Люди перевелися, що тут казати.

Доля дедалі більше від нас відверталася. У середині червня безслідно пропали Цокало, Фершал й одноокий Карпусь. Вони трійкою пішли в бік Ребедайлівки — і не повернулися. Важко сказати, що з ними сталося, та я був певен, що козаків спіткала біда. Про всяк випадок ми на якийсь час покинули печеру. Трохи згодом попід Великодньою горою з'явилися озброєні «лісоруби» — селяни-відповідачі шукали наших слідів. Ми принишкли неподалік печери, готові щомиті зірватися з місця. Кожен тримав коня за вуздечку, погладжуючи його, щоб часом не заіржав.

«Лісоруби», минаючи нас кроків за сто, нічого не помітили.

А якщо хтось і побачив сліди від копит, то міг промовчати.

Такі збірні загони з відповідачів нас не лякали (ми називали їх дерев'яними), але в разі зіткнення довелося б переходити на інше місце.

Нас зосталося восьмеро. Вовкулака, Біжу, Ходя, Василинка,

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Ладим, Невіруючий Хома, «дикий» Гриць і я. Оце і весь Лебединський полк. Після того, як троє наших не повернулися, хлопці підупали духом. Ще раніше почав закисати Біжу. Втративши брата, він став мовчазним і замкнутим. Я не знав, як його розрадити. «Може, провідаєш свої Мурзинці?» — якось спитав у нього. Біжу мовчки похитав головою. Додому йому не було вороття, але я думав, що, може, він хоче від нас піти, то хай би йшов.

Я готовий був полегшити йому цей крок. Я взагалі хотів, щоб Василинка й Біжу вийшли з лісу. Ще такі юні, вони могли розпочати інше життя. Та це залежало від них самих.

А зараз треба було підняти козакам настрій. Лише гостра й успішна операція могла підігріти їхню віру у власні сили. Наша відвага давно не впивалася медом.

Я послав Василинку розвідати, що діється на станції Фундукліївка. Залізниця завжди викликала у хлопців особливий інтерес. Спалити сільраду, волосний виконком чи комезу — діло одне, а потрусити вузлову станцію, зупинити поїзд — то вже був вихід у ширший світ. Вихід на Ростов і Москву, чий невгамовний народець безнастанно снував нашими залізницями.

Василинка прийшов через два дні і сказав, що на станції стоїть відділ залізничної охорони із дванадцятії чоловік. Окрім того, Фундукліївку патрулює дорожня міліція. Є там, звичайно, й уповноважений гепеву[54]. Засідає в кімнаті з табличкою «Дежурный по станции».

Уночі ми перейшли до соснового бору, який підступав до станції, проте навідали «бабусю Фундукліївку», коли розвиднилося. Зробити це затемна було б ще зручніше, тільки тоді наш візит не вийшов би таким офіційним. Поки мої хлопці роззброювали охоронців у пристанційній касарні, я заглянув до «чергового по станції» і попросив не хвилюватися, адже наша банда фіктивна. Ми, сказав я, тільки вдаємо напад, щоб мати добрий поголос, оскільки нам потрібна довіра бандитів, які ще переховуються у довколишніх лісах. Адже ми їх виловлюємо. Наш спецзагін сформований органами ҐПУ, але про це не повинна знати жодна душа, окрім нього — «чергового по станції».

— К сожалєнію, ми винуждєни і вас обєзоружіть, — сказав я, звільняючи його кобуру від кілограмового тягаря (саме стільки важить парабелум з усіма набоями). — І документікі пожалоста.

«Черговий по станції» виявився доволі кмітливим, хоча зовні мені не сподобався. Людям, у яких щелепи ширші за лоба, я ніколи не довіряв.

— Пачєму мєня нікто нє прєдупрєділ? — око чекіста кумедно

---

[54] Гепева — так у народі називали ҐПУ, перейменовану ЧК.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

сіпнулося. Спершу навіть здалося, що він, сучий син, мені підморгує.

— Ето строжайшая тайна. Нікто нє должен засомнєваться в подлінності нашєй банди. Ви мєня понялі?

— Кажется, да.

— Тогда слушайтє мєня внимательно.

Щоб усе було схоже на правду, я наставив на нього наган і наказав покликати начальника станції та касира з усіма грішми, що є в касі. Його око знов кумедно сіпнулося, але сучий син прочинив двері й гукнув:

— Лєдяєв! Капула! Ка мнє!

До кімнати вони вкотилися разом і, вгледівши «бандита» з наганом, усе зрозуміли. Касир Капула швидко приніс брезентову торбу із грішми.

— Ви можєтє дать нам распіску в том, што забралі дєньгі? — раптом спитав чекіст.

— Канєшно, — сказав я. — Дайтє карандаш і бумагу.

Я зробив це з великою радістю. Письмово засвідчив, що касу реквізував сотник Завірюха, оскільки серед шкурників гроші ходять і на тому світі.

Прочитавши розписку, чекіст подивився на мене, як пес на висівки.

— Ви что, іздєваєтєсь?

— Пожалуй, да, — сказав я і, діставши з піхов австрійський тесак, різонув по телефонних дротах.

— Ви настаящій бандіт, — «підморгнув» мені сучий син.

— А ти сумнівався? — Я увігнав тесака йому в ліву нагрудну кишеню. Він незграбно сповз зі стільця на підлогу.

Начальник станції і касир підняли руки.

— Службовців ми не чіпаємо, — пояснив я. — Якщо не показуватимете носа надвір, то будете живі.

А надворі все відбувалося швидко і злагоджено: козаки не лише роззброїли охорону й міліцію, але встигли вже всіх роздягнути і, як овець, загнати до пристанційної комори із заґратованими віконцями. Зробили це без жодного пострілу. Під стіною залишився в калюжі крові командир охоронного відділу, який «нє понял» наказу Вовкулаки.

Прихопивши дещо з речей та провізії, ми лісом відійшли під Нову Осоту. Тут, як у кращі часи, я вишикував загін й оголосив подяку «за взяття станції Фундукліївки». Козаки збадьорилися, та невдовзі розгорілася й суперечка. Біжу не міг змиритися з тим, що ми не винищили охорону станції. Після смерті брата ним трусила жадоба помсти. Його підтримали Ладим і Невіруючий Хома.

— Хлопці, — сказав я. — Тепер інша війна. Відвага не повинна впиватися тільки кров'ю.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Ладим, ніби нічого не чуючи, поволі затяг:

Ой, що ж бо то за ворон,
Що він за один,
Що згукує товариство
У той лісок Лебедин…

Коли я вперше почув од Ладима цю пісню, то був певен, що він її придумав сам. Аж ні — Ладим сказав, що цій пісні вже сотні, може, й тисяча літ. І ось виходило так, що хтось через сторіччя підказував мені, як діяти далі. Іди до Лебединського лісу, наказував він. Незабаром жнива — і більшовики знову попруть грабувати селян. Іди і перешкоджай їм як тільки можеш.

Ладим знав, що і для кого співає. Тому він ніколи не доспівував цю пісню до кінця. Бо те, про що там співалося далі, відбулося сотні, а може, й тисячу років тому:

Гей, поховали пана отамана
В сиру землю глибоко…

Незабаром ми вже були в Лебединському Лісі. У липні — серпні згоріли канцелярії не одного волвиконкому, де складалися списки про податкову повинність. Як ото волос на голові, так було пораховано й кожен колосок селянина, над душею якого і далі стояв червономордий продзагонівець. Тому, як тільки випадала нагода, ми охоче навчали цих упирів замість хліба їсти святу земельку. Один тільки Ладим вишив на своєму шлику сім червоних хрестиків. Але й нам ставало тісно в лісах.

Ударні групи ганяли нас з місця на місце. Вислизати з облав ставало дедалі важче. Іноді рятувалися лише Божою поміччю.

3

Того серпневого надвечір'я ніщо не віщувало біди.

Вони трійкою — Ворон, Вовкулака і «дикий» Гриць — переїжджали греблю над ставом, що лежав у широкій улоговині неподалік села Кримки. Було так тихо й спокійно, що Вовкулака запропонував скупатися. Він давно розхристав на собі білий міліцейський кітель (подарунок «бабусі Фундукліївки») і справді був не від того, щоб освіжитись у ставочку після цілоденного «патруулювання доріг». Ворон ще не встиг йому заперечити, як по той бік луговини, за ставом, у невеличкому переліску заіржав кінь. Услід за тим іржанням бахнули постріли, і з-за дерев один за одним почали вискакувати

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

вершники. Їх було не менше, як два десятки.

Ворон, не довго думаючи, збив з карабіна переднього, однак вони з диким гиком мчали вперед. Не було іншої ради, як утікати. Ворон, Вовкулака і Гриць погнали в бік лісу, до якого було з півтори версти. Вихопившись з улоговини нагору, вони вже бачили його темну стіну. Але переслідувачі не відставали. Їхнє галайкання ставало чимраз голоснішим, постріли ближчали.

Коли до лісу зоставалося кроків із двісті (леле, таке вже було!), раптом полетіла сторчма Вовкулачина Тася. Куля влучила їй у білу «панчішку», й Тася так упала з розгону, що з моторошним іржанням ще довго сунулася по траві, а Вовкулака, вилетівши із сідла, котився поперед неї.

Ворон різко зупинив Мудея, аж той став дибки. Далі все відбулося, мов у страшному сні, коли не можна ні в що втрутитися і нічого змінити. Вовкулака схопився на ноги, випростався і, знетямлений, повернувся лицем до ворога. Ворон побачив, як на його білому міліцейському кітелі — якраз між лопатками — розпливається червона пляма. Куля, влучивши в груди, вийшла навиліт. Вовкулака, заточившись, ухопився за високий малиновий будяк. Затис у жмені гостре колюччя, та болю вже не відчув. Він упав навзнак з малиновою квіткою у руці.

Це був той випадок, коли немає змоги винести товариша з поля смерті. Вершники миготіли так близько, що, якби не граната, шансу на втечу не було б. Оглушивши передніх, Ворон пустив Мудея навскач.

Гриць уже чекав його на узліссі, ще трохи — й отаман сховається за деревами. «Червінці» знали, що в лісі їм козаків не дістати, тому всі разом, мов по команді, спішилися й відкрили вогонь «із коліна». Куля Ворона таки зачепила — черкнувши по чолі, здерла шкіру до кістки. Та він уже був у безпеці.

— Пане отамане… — почув зляканий голос Гриця. — Ви живі?

— А ти як думаєш?

— У вас кров на лиці.

— Не бійся, — сказав Ворон. — Я твердоголовий.

Він одірвав від парусинової сорочки рукав, витер ним рану, обличчя, а тоді перев'язав собі голову. Зробив це так спритно, ніби обмотувався рукавом щодня. Прислухався: чи не чути погоні? Та почув лише тихе схлипування.

— Грицю, ти що?

— Нема Вовкулаки…

— Нема.

— Нема нашого бунчужного… Як тепер нам без нього? Він же був… був душею…

Гриць згадав, як Вовкулака цілував прапора, якого він, «дикий»

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Гриць, зберігав у Холодному Яру, і ще дужче розплакався.

— Плач, козаче, — сказав отаман, ковтаючи солоний клубок. — Плач, не соромся.

У лісі швидко темніло. Ворон сидів під деревом і курив уже третю цигарку.

— Чого ми ждемо? — спитав Гриць.

— Побачиш.

Гриць зрозумів. Вони підождали, поки всядеться ніч, а тоді тихо вибралися на узлісся. Над полем було світліше. «Червінці», видно, давно потрюхикали святкувати перемогу.

На тому місці щось ніби чорніло — схоже, там лежав убитий кінь, однак у Ворона з'явилася легенька надія: а раптом? Він залишив Гриця на узліску, а сам поїхав у поле. Ні, Вовкулаку забрали. За вбитого лісовика їм належала винагорода. А кінських трупів було два — того скакуна, що наскочив на Воронову «кукурудзу», і…

Ворон зіскочив на землю й побачив, що Тася ще жива. Вона лежала на боку і тихо стогнала.

— Тася… Тасенька…

Маленька зірочка відбивалася в її великому темному оці. То тремтіла сльоза.

Ворон дістав наган. Це єдине, що він міг ще зробити для Тасі. Коли приставив дуло до вуха, вона все зрозуміла й примружила око.

— Наздоганяй Вовкулаку, — сказав Ворон. — Вам буде добре удвох…

Відвернувшись, він спустив курок. Уночі постріл гучніший, ніж удень. Мудей, схарапудившись, відскочив убік.

4

Що його знов повело до Лящевого хутора?

Вони із Грицем заїхали туди вночі, й отаман завважив, що ні вітри, ні дощі не вибавили духу згарища. Завели до стодоли коней і, зморені, попадали на солому. Ворон ліг на тому місці, де колись розстилав бекешу. Снилося йому чи привиджувалося? Малиновий будяк… фіолетове око коня… пагорки білих грудей… і світ… цілий окремий світ, де є свої ліси, долини, озера, пахощі, дороги…

І побачив він чужу країну. А в тій країні у великому храмі, що потопає в золоті і хоралах, вони вінчаються з Тіною. Повно чужих людей: чоловіки в сурдутах, жінки у довгих сукнях. А він, запізнившись, влітає до храму, як є, у своєму лісовому вбранні, обвішаний гранатами; довжелезна шабля підстрибує на коліщатку, як колись у чорноліського отамана Хмари.

«Крук! Крук!» — шелестять голоси довкола.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Їх вінчає отець Олексій. Тіна в рожевій сукні пахне, як квітка.

Вона хоче зодягнути йому на палець обручку, але та замала, не налазить. Потім вислизає з її руки й падає на підлогу. Погана прикмета, думає Ворон, однак вона його не лякає. Він знає, що це сон.

І прокидається з важкою душею. Церква сниться не на добро.

У щілини між дверима пробивалося вранішнє світло. Та не тільки світло. Знадвору долинали якісь підозрілі звуки. Ворон легенько поторсав за плече Гриця і, коли той розплющив очі, приклав палець до вуст.

Потім підійшов до дверей, припав оком до круглої дучки, яка утворилася в дошці після того, як випав сучок.

Прокляття! Лящів хутір оточувала червона зграя.

* * *

«Ранним утром 19 августа, по донесению нарочного, на запустевшем хуторе были обнаружены два бандита, ночевавшие в клуне. Наш отряд немедленно отправился на указанное место. Взяв объект в оцепление, мы решили действовать на выжидание, дабы взять бандитов живьем. Обычно «рыцари леса» в таких случаях вступают в длительную перестрелку и, только когда кончаются патроны, предпринимают решительные действия. Здесь же мы еще не успели оградить клуню, как оттуда внезапно выскочило два всадника и, внеся суматоху двумя гранатами, помчались в сторону леса. Одного из них удалось сразу сбить с лошади посредством ранения последней, и здесь нам довелось быть свидетелями случая исключительного и даже жуткого.

Щупленький, весьма заурядный бандит поднес к виску револьвер, чтобы покончить с собой, но вышла осечка. Наши бойцы уже готовы были схватить его, как вдруг бандит разогнался и прыгнул в колодец. Причем колодец этот оказался настолько глубоким, что достать оттуда злоумышленника не представлялось возможным. Поэтому мы на всякий случай бросили в колодец гранату.

Что касается второго бандита, то с ним получилось нечто непредвиденное. После первых же наших выстрелов он опрокинулся с седла, но не упал на землю, а повис в стременах побоку лошади вниз головой, как это часто бывает с убитым или раненым всадником. При этом руки

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

его безжизненно болтались, почти касаясь земли. Бойцы ожидали, пока он вытрясется из стремян или остановится лошадь, как вдруг уже почти под самим лесом бандит каким-то невероятным движением, как это делают кавказцы или циркачи, опять оказался в седле. Пока было понято его притворство, злодей скрылся в лесу. Дальнейшее преследование оказалось безрезультатным.

В связи с этим прошу выслать на поимку бандитов дополнительный конный отряд из кадровых кавалеристов, а также дать разрешение на более суровое изъятие заложников из близлежащих сел».

(Із рапорту командира ударгрупи ББ П. Орлова начальникові Черкаського окружного відділу ҐПУ С. Бергавінову від 19 серпня 1923 року.)

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Майже триста літ прожив чорний ворон на білому світі, а такої мокрої осені не пам'ятав. Від середини вересня як задощило, то вже зо два місяці не було ні тепла, ні сонця. І хоч ворон умів ховатися від негоди, але й там — у печерках, дуплах чи в піддашші старого льоху, як ось тепер, — його пір'я натягувалося сирістю до кісток. Дощило скрізь — і над Холодним Яром, і над Ірдинськими болотами, і над Лебединським лісом. Ще добре, що вода вигнала з нір і потопила лісових мишей, а то ворон помер би з голоду. Він і так став худий, як болотяний журавель, чи, може, як отой чоловічина в чорній хламиді, що тиняється цими краями невідь із яких часів. Воронові деколи навіть здавалося, що він знає Варфоломія двісті літ, але ж люди не живуть так довго. Не живуть і ніколи не житимуть, — чомусь зловтішно подумав ворон, хоч мав добре і чуйне серце. Через те й прожив оно скільки — рідко яка ворона дотягує до такого віку, хоч їй і відведено триста років. Утім, і рік, і сто, і триста пролітають, як один день, — тямкував собі далі ворон, сидячи під замшілим дашком монастирського льоху, до якого вже давно ніхто не заходив. А чого заходити? Старезний льох міг обвалитися будь-коли. Нічого немає вічного.

Навіть Свято-Троїцька церква горіла і падала на його очах не раз, ворон її пам'ятає ще дерев'яною із блакитними банями у срібних зорях (як поглянеш було на неї згори вночі, то таке, наче небо лежить під тобою), а це років сто вже минуло, як перебудували її в кам'яну, та й то

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

була завалилася, зводили наново, бо все, що не є, минуще, будь ти камінь, ворона чи зірка на небі. Вічна лише сама вічність.

А цей льох, що стояв біля валу, був набагато старіший за обидві монастирські церкви, тому своє вже оджив. Дивно, як він досі не завалився.

Ворон не повірив своєму єдиному видющому оку, коли раптом із ночі випливла темна постать і підкралася до дверей льоху. Від несподіванки він ледь не тріпнув крилами, але стримався. Вискнули двері — і до льоху прослизнула черниця.

2

Нас зосталося шестеро. Біжу, Ладим, Невіруючий Хома, Василинка, Ходя і я. Небагато, але ще можна себе показати. Жаль, що нам не усміхалася навіть погода. Такої дощової осені ми ще не знали. Моква вже в'їлася в печінки: погано займалися дрова, погано горіли сільради, дороги розгасли, патрони відсиріли. Ми так обносилися, що після вилазки з лісу не мали в що перевдягнутися. Була ще «святкова одіж», але ми її берегли на особливий вихід. Сутужно було з харчами. Коні світили ребрами.

А дощ лив і лив. Ладим щодня, здіймаючи руки долонями до неба, благав Мокошу, щоб та зупинила потоп.

Невіруючий Хома дивувався, як можна вірити богині-жінці.

Василинка бідкався, що не може в таку негоду піти «у найми».

Ходя журився, що урвалося лучне полювання. Звірина, як і птаство, так поховалася, ніби її ніколи не водилося в лісі.

Ходя з нудьги сідав у кутку землянки й мугикав свою моторошно-монотонну мелодію, оту, що я вперше від нього почув на переговорах у Дибенка й Кузякіна.

Біжу давно вже не бігав, не метушився, і здавалося, йому було байдуже, що там надворі: дощ чи каміння з неба.

Я сушив голову, як бути далі. Не вистачало Вовкулаки. Так, ніби позад мене утворилася порожнеча — яма, в яку ось-ось оступишся. Як він умів роздрочити хлопців до гарячого діла! Як його розбурхував запах московської крові…

Досі мучила совість, що Гриць загинув з моєї вини. Скільки не казав собі, що небезпека підстерігала нас на кожному кроці, але ж на Лящів хутір повів його я. Так лягла карта.

Потрібно було вберегти хоч тих козаків, що лишилися. А потім знову настане весна, вона підкаже, що робити далі.

І ось після довгих умовлянь мені вдалося відправити додому Василинку. Все одно зараз роботи немає, сказав я йому, а після дощів прийде зима, доведеться залягати в барлогу. Так що давай — сідай на

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

свого чалого, поки він не погубив підкови, і їдь додому; ти хлопець кмітливий, відбрешешся; скажеш, наймитував. Я дав йому грошей і поправив на Василинці шапку-кубанку, бо вона з'їхала йому на мокрі очі.

— А на весну, якщо не візьмете, сам воюватиму, — шморгнув він носом.

— Авжеж…

Коли я обняв худющого Василинку, мені здалося, що я відчув кожну його кісточку. Мокоша добралася й до моїх очей.

Василинка попрощався з Ладимом, Біжу й Невіруючим Хомою. Потім обнявся з Ходею. У Василинки впала з голови шапка. Він підняв її і надів на Ходю.

— Дарую.

Ми всі вийшли на дощ і мовчки дивилися вслід Василинці.

Ходя помахав йому шапкою.

Мовчанку ми внесли і до землянки. Ця тиша була гірша за сварку.

Минув ще тиждень. Дощі падали й далі, а моїх козаків напосідала нудьга. Якби ж то тільки нудьга. Туга.

У коротких розмовах дедалі частіше згадували тих, хто пішов на амнестію. Я казав, що їх уже немає живих. А якщо хтось випадково вцілів, то полює на нас. Може, колись і зустрінемося.

Одного разу Невіруючий Хома згадав Пилипа Хмару, в якого він воював у двадцятому. Хома, звісно ж, не вірив, що Хмара загинув. Хлопці казали, що, коли Пилипа тяжко поранило, вони вночі занесли його до сестри у Цвітну. Там він нібито помер, і його поховали на городі. Але не таким був отаман, щоб померти — Хома на власні вуха чув од цвітнянських людей, що Хмара вижив. Змінив свою зовнішність — висмалив брови, обстриг вії, які в Пилипа були довгі, як у дівчини, ще там щось зробив зі своїм лицем і подався до Криму. Там тепер і живе під чужим прізвищем. Кажуть, ніби Філіпов.

Я знав, що це не так, та що сперечатися з Невіруючим Хомою?

Він би все одно не повірив. З одного боку, це було добре, що про отамана складалися легенди, однак вигадка з Кримом мені не подобалася. Такі байки сіяли сумнів у доцільності подальшої боротьби. Та якщо він, цей сумнів, у когось з'явився, його вже не розвієш. Він чіпляється до людини, як невиліковна хвороба.

— Думаю, що він вибрався на Донбас, — підіграв я Хомі. — Туди з'їжджається стільки непевного люду, що загубитися там найлегше. Під землею не шукатимуть.

Чи зрозумів Невіруючий Хома, що я благословляв його в дорогу?

Невдовзі я переконався, що сумнів — хвороба перехідна.

Поїхати з Хомою на Донбас зголосився й Ладим. Удвох все-таки

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

веселіше.

— Може, й ти приставай до них? — запропонував я Біжу.

— А що я не бачив на тому Донбасі? — здивовано спитав він.

Я, грішний, зрадів. Любив цього хлопчину. Нехай ще трохи побуде коло мене.

Сумно було дивитися, як Невіруючий Хома і Ладим збираються в дорогу. Ладим довго крутив у руках свою шапку, лічив на шлику хрестики. Останнього вишив наприкінці серпня, коли на зсипному пункті «погладив» кольбою по голівці неслухняного продзагонівця. Невже це все? Хрестики розпливалися в Ладимових очах, він не міг їх порахувати і замість пишатися ніби соромився своєї шапки. А як величатися нею, коли навіть не можна забрати з собою?

Однієї ночі Хома з Ладимом поїхали в Сигнаївку і домовилися, кому збути коней перед тим, як піти на станцію й сісти на поїзд у тій-таки Сигнаївці. Потім вони по черзі підстригали одне одного, голилися, приміряли «вихідне» вбрання, тамуючи якесь дурне хвилювання (Ладим, як голився, двічі порізався). А вдосвіта ми провели їх майже до самої Сигнаївки. Попрощалися в полі.

— Якщо там не сподобається — вертайтеся.

— Хіба що на весну, — зітхнув Невіруючий Хома.

Та я відчував, що ми більше не побачимося.

Хоч як це дивно, але після прощання наш понурий Біжу помітно ожив. Може, через те, що нас зосталося лише троє, він раптом ніби прокинувся. На останній межі з'являється нове дихання. Біжу навіть запропонував перепинити під Сигнаївкою який-небудь поїзд.

— Слухай, май совість, — сказав я. — Дай людям на Донбас доїхати.

— Справді, — погодився Біжу. — Тоді що?

— Тобто?

— Давай десь заскочимо, якщо вже на конях.

Ще й не розвиднилося, коли ми під'їхали до артільної олійні, яка стояла за селом. Це була невелика цегляна будівля, що зосталася від панської економії.

Я чемно постукав у двері, але ніхто не обізвався. Погрюкав дужче — те саме. Біжу, не витримавши, садонув кольбою в невеличке, заґратоване знадвору вікно. Задзеленчало скло.

— Хто там? — почувся за дверима зляканий чоловічий голос.

— Свої, відчиняй! — наказав Біжу. — Чи тебе, щоб розбудить, треба вкинуть у вікно бомбу?

Мені подобалося, що Біжу бере на себе почин. Він був рішучий і в міру сердитий.

Олійник прочинив двері, ми з Біжу, залишивши Ходю біля коней, зайшли. Я сказав, що ми не завдамо ніякої шкоди, але не проти

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

перекусити й позичити трохи олії. Яка там олія, — простогнало в пітьмі, — дощі не дали зібрати соняшник, усе догниває на пні, он навіть прес сухий. Коли він засвітив гасничку, я побачив, що це молодий, жилавий комнезамівець у смугастій натільній матросці.

На столі «черствіла» недоїдена вечеря — шмат житньої хлібини, порізане сало, квашена капуста і три пироги. Біля випитої до половини літрової сулійки стояло дві чарки.

— Де другий? — спитав я, роззираючись по кутках.

— Хто?

— Твій почарківець.

Він теж подивився на стіл, побачив дві чарки і зрозумів, що краще не відбріхуватися. Та замість злякатися — зніяковів.

— Там, — кивнув він на двері, що вели до комірчини. — Я дам вам усе, що треба, тільки туди не заходьте.

Тут навіть твердоголовий чоловік здогадався б, хто там ховається, але обережність — понад усе. Кивнувши Біжу, щоб він не зводив очей з комнезамівця, я обережно прочинив ті двері.

Ну, звісно, — на тапчані сиділа напівроздягнена дівуля і, мов шкодлива кішка, світила на мене сполоханими очима.

Мені навіть здалося, що її губи в сметані. Але замість того, щоб сором'язливо застібнути пазуху, вона обома руками стискала револьвер.

— Не підходь, бо застрелю! — засичала дівуля.

— Дурненька, — сказав я. — Ви зараз продовжите, але цю іграшку краще дай сюди.

Я підійшов і забрав у неї револьвер.

— Ти така хоробра. Мабуть, комсомолка? — ховаючи трофейного бравнінга в кишеню чумарки, я вийшов з «будуару».

Нам пощастило: хоча «маківки» пресу справді були сухими, зате в олійні комунари, окрім комсомолок, ще дерли крупу.

Біля круподерні стояли мішки із збіжжям. Я сказав Біжу, щоб він виніс лантух ячменю коням (але не дуже розщедрювався — перегодований кінь може впасти на ноги), а потім хай зайдуть сюди разом із Ходею.

— Ти, комуна, вибач, але нам треба поснідати.

Коли Біжу й Ходя зайшли в олійню, я саме знайшов алюмінієву кварту. Пити чарочками нам не було коли.

«Комуна» здивовано витріщився на Ходю.

— Що, косичка сподобалася? — спитав я.

— Та ні… — він геть спантеличився.

— А що?

— Цей… теж за Україну? — спитав обережно «комуна».

— Теж, — сказав я. — А ти хіба ні?

— Я за трудовий народ.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

— Бачимо, як ви трудитесь, — я показав очима на «будуар». — Через те й прес ваш сухий, і дівка незадоволена.

Цікаво, що до олійника я злості не мав. Це був баран, який хотів тільки їсти, пити й разом з усією отарою лизати заслинену цицьку. І цей валах здивовано дивився, як Ходя, надкусивши пиріжзок із сиром, запихає до рота сало й капусту. Але це ще не все. Підснідавши і розм'якнувши від «кварти», Ходя повів приплюснутим носом у бік «будуару». Мабуть, Біжу встиг йому розповісти, хто там ховається. Чи взяв на нюх?

Біжу запитально поглянув на мене.

— Майте совість, — сказав я. — Поїхали!

Наші коні підкріпилися. Ми взяли ще мішок ячменю та два клумачки круп. Я подякував «комуні» за частування і побажав, щоб його прес був завжди змащений, як і «маківка» його любки. Адже цілком можливо, що ми ще навідаємося…

Коли доїжджали до лісу, надворі раптово посвітлішало.

Ми відчули, що сталося щось незвичайне.

І разом озирнулися.

Сходило сонце.

* * *

У Лебединському лісі я звернувся до хлопців так, ніби нас був цілий загін. Не люблю красномовства, але ці слова йшли від серця. Я сказав, що нас залишилося троє, однак трійка — це організація. Бойова ланка партизанів. Тож продовжимо боротьбу за Україну, за її волю, за честь нашої зброї.

Біжу і Ходя притулилися плечем до плеча. Ніби стояли в шерензі.

Потім я наказав збиратися. Поїдемо до Холодного Яру. Туди, де заховано наш бойовий прапор. Узяти з собою все, що зможемо, а решту сховати.

— Кулімет, люс, люс, — Ходя тикав пальцем собі у груди, і я зрозумів, що він напрошується в кулеметники. Після Козуба до «люйса» був приставлений Ладим.

Я погодився. І подумки подякував Ході — пудовий «люйс» у поході був не великою радістю.

Дося не знала, чи ще коли-небудь зустріне Чорного Ворона, але виглядала його завжди. Вона й у монастир пішла, хай Бог простить, через нього. Не судилося стати парою, думала Дося, то буде йому за сестру. Якщо випаде таке щастя. А випало більше.

Там… на березі Великоднього озера…

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Тепер насувалася зима, а його не чути було. Обіцяв подати вісточку, коли прийде до Холодного Яру, але відтоді — ні слуху ні духу. Дося чекала. Чекала і готувалася до зими. Вона знала, що таке повстанська зима, і вже припасла два горщики смальцю, кадібець меду, трохи сала, слоїк спирту, дві теплі ковдри. Ховала все у такому місці, куди ніхто не добереться. Ця таємниця найбільше тішила Досю. Таємниця, яку їй відкрив божий чоловік Варфоломій.

Вона ледве не вмерла зі страху, коли однієї ночі він тихенько постукав у двері келії (тепер тут Дося вдень строчила на швейній машинці «Зінґер»), викликав її надвір, а потім повів до валу і майже силоміць затягнув у старий льох. Те, що він показав, приголомшило Досю до оніміння, хоч вона чула про цю таїну не раз, чула і вірила в неї, але не думала, що все так близько.

Тримаючи Досю за руку, Варфоломій завів її щербатими східцями вниз і тільки тоді запалив товсту воскову свічку. Вогник освітив напіврозвалене черево льоху з купами глею і заглибинами в земляних стінах. В одній заглибині відкривалася нора заввишки в третину людського зросту.

— Там світ, — прохрипів Варфоломій, опустився на землю й поповз у нору.

Дося лишилася в темряві ні жива ні мертва, та за хвилю побачила в проймі вогник. Варфоломій свічкою кликав її до себе.

Дося відважилася. Для пустої забавки Божий чоловік її сюди не покликав би. У цьому було якесь знамення. Вона поповзла на вогник свічки.

Нора дедалі ширшала і через два сажні вивела Досю до печери. При хисткому полум'ї свічки вона побачила два вузькі хідники, й одним із них Варфоломій нагинці рушив далі. Дося йшла слідом, їй здавалося, що вона ось-ось задихнеться, що це підземелля поховає їх тут живцем. Попереду відкрилася печера, схожа на землянку. Її стіни й стеля були укріплені дубовими колодами. Дося подумала, що на цьому й скінчилася підземна мандрівка, та де там! Звідси знов-таки відкривалося два тісні хідники, і, коли Варфоломій пішов далі, вона згадала розповідки про те, що стародавні печери розгалужуються тут не лише під монастирем. Вони тягнуться далеко попід валами Холодного Яру, й один підземний хід веде аж до Жаботина.

Дося ледве встигала за Варфоломієм, який час від часу повторював лише одне слово:

— Сльоза! Сльоза!

Вони дійшли до просторої печери, в якій вільно дихалося.

Недалечко дзюркотіла вода. Цей круглий кам'яний грот колись був язичницьким капищем — посередині навіть уцілів обкладений камінням жертовник. Варфоломій, схилившись над ним, запалив

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

просякнуте лоєм клоччя, яке спалахнуло високим полум'ям й освітило похмурі бриласті стіни. Однією стіною струмком спадала вода, збігаючи до камінного жолоба, де губилася у круглій горловині.

Брила, з якої било джерело, нагадувала висічене в камені скорботне жіноче обличчя, і Дося тільки тут зрозуміла, про що говорив Варфоломій. Сльоза…

Ніби вгадуючи її думку, він викинув уперед кістляву руку, яка оголилася з-під широкого рукава хламиди, й вигукнув хрипким голосом:

— Сльоза Богородиці.

Так називалося це джерело.

* * *

Потім Дося й сама ходила тими печерами, бо знала: Варфоломій відкрив їй цю таємницю не для того, щоб здивувати. Вона так само боялася тісних лазів, на неї так само тиснуло підземелля, але Дося, пересилюючи моторош, щораз діставалася джерела.

І хоч у стінах тієї печери відкривалося ще два хідники, які дихали на Досю тисячолітньою таїною, вона не ступила туди ані кроку. Та коли буде треба, Дося здужає страх і пройде всі рукави лабіринту, навіть якщо вони справді ведуть аж до Жаботина. А поки що в неї інша турбота — все зробити для того, аби в цій печері можна було перезимувати.

Мовби яка звірина, що на зиму стягує до своєї нори поживок і все, чим можна зігрітися, так Дося зносила до печери всяке добро. І як та звірина, вона готова була перегризти горлянку тому, хто підгледить її потаємний сховок.

Однієї ночі, взявши торбинку борошна, Дося тихенько вийшла надвір і знов подалася до льоху, що бовванів біля валу.

Ніч була темна й холодна, після затяжних дощів низькі хмари вже дихали снігом. Прислухавшись до темряви, Дося взялася за двері льоху, як раптом відчула, що біля валу вона не сама.

Спершу подумала: може, то всюдисущий Варфоломій вештається тут ночами? Та потім сказала собі: ні. Холодний протяг війнув поза спиною в Досі. Так дихає небезпека. Вона мимохіть відсахнулася від дверей льоху, хоч це вже нічого не змінювало.

Якщо лихе око запримітило Досю, тоді все пропало.

Вона відкинула на плечі клобук, щоб краще прислухатися.

Ніде ні звуку. Заціпенівши, Дося так вслухалася в тишу, що в неї почало дзвеніти у вухах. Вона переконувала себе, що то страх навіяв підозру, що тут, крім неї, нікого немає, але й далі не могла зрушити з

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

місця. І тут знову почула, як воно дихає. Те дихання наближалося.

Дося притисла до грудей торбину з борошном, щоб не так було чути, як гупає її серце. Зовсім близько виринула цибата постать черниці, і Дося навіть у темряві впізнала «сестру Ольгу». Про рябу сексотку її попередив ще Ворон, хоч Дося й сама приглядалась до неї. Міцна, дебела, вона вдавала з себе причинну і часто «блудила» лісом. Ось і тепер серед ночі приблудила до льоху.

Якийсь час вони напружено вдивлялися одна в одну, знаючи, що на цій стежці їм уже не розминутися.

Але Дося сказала привітно:

— А подивися-но, сестро, що я знайшла.

Розшморгнувши зав'язку, вона показала «сестрі Ользі» торбину і, коли та нахилилась, жбурнула їй межи очі жменю борошна. Нишпорка відсахнулась, затуливши лице руками, й наступної миті Дося вгатила її ногою в живіт. «Сестра Ольга» перекинулась навзнак, та швидко схопилася на рівні. Запорошена борошном, схожа на поторочу, вона вихопила з-під ряси револьвер. Дося не любила револьверів. Грушківська козачка Дося Апілат любила шаблю. Розгубившись, вона заточилася і вперлася спиною у двері льоху.

Господи, отак по-дурному попастися! Отак безглуздо загинути разом зі своєю таємницею. І від кого! Від руки якоїсь плюгавки.

«Сестра Ольга» підійшла ближче, але відстань тримала обачно.

— Падимі рукі! І нє двіґайся, а то я сдєлаю тєбє єщьо адну дирку!

У нічній тиші її басовитий голос міг розбудити й мертвого.

Із піддашшя льоху зненацька вилетів чорний ворон. Залопотівши крилами над «сестрою Ольгою», він полетів собі далі, але тієї миті вистачило, щоб Дося стрибнула. Вона з такою силою зацідила «сестрі Ользі» кулаком у голову, що сексотка полетіла в один бік, а револьвер у другий. Дося не любила револьверів, Дося любила шаблю, яка ніколи не давала осічки. Тому вона навіть не глянула, куди залетіла та цяцька, й підскочила до сексотки, яка вже зводилася на ноги. Дося довбонула її у щелепу, однак, падаючи, «сестра Ольга» вхопилася за Досину рясу й вони обидві полетіли на землю. Так і котилися, опиняючись зверху то одна, то друга, поки не зупинилися під валом. У цю мить Дося якраз «осідлала» сексотку і, розмахнувшись так, ніби в руці була шабля, рубонула її по горлянці.

Під ребром долоні голосно й смачно кавкнуло.

— Бувай, — сказала Дося. — І більше не блуди.

Труп вона затягла за вал і там у рову присипала землею.

Біля льоху знайшла револьвер, підібрала торбину з борошном.

Тієї ночі Дося під землю вже не спускалася.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

«Бесследное исчезновение нашего секретного сотрудника, внедренного в монашескую среду Мотронинского монастыря, свидетельствует о том, что в этом районе до сих пор оперирует банда. Считаю необходимым немедленно выслать в Холодный Яр отряд ББ и произвести операцию по истреблению бандитов.

Начальник Черкасского окрото ГПУ Бергавинов».

(Із рапорту начальника Черкаського окружного відділу ҐПУ до Губернського відділу ҐПУ від 26 листопада 1923 року.)

Негоже козакові скаржитися, але наприкінці листопада для нас настали чорні часи. Повернувшись до Холодного Яру, Біжу, Ходя і я осіли в печері під Великодньою горою і вже міркували, кому довірити на зиму наших виснажених коників. Зійшлися на тому, що прилаштуємо їх на Мельничанських хуторах.

Кажу про охлялих коней, а про нас і мовчу. З голоду ми хитались од вітру. Варили жменю-друту якоїсь крупи, часом пекли замішані на воді підпалки та тим і жили. Ходине полювання урвалося — качки з озер відлетіли, лини зарилися глибоко в мул. Козулю чи зайця встрелити з лука непросто, а коли немає снігу, немає слідів, то й не старайся.

У нас закінчилася сіль, відсиріла остання коробка сірників.

Уже й не закуриш. Справдешня мука для козака, хоч на стіни дерися. Тоді Біжу й поїхав на Мельничанські хутори прикупити солі, сірників та, може, який клуночок картоплі, а заразом поговорити з «нашим чоловіком» про коней. «Наші люди» ще не перевелися по селах та хуторах, хоч сказати, що вони були раді нашим відвідинам, — не скажеш. Та й хто міг ручитися, що вчорашній панібратчик тебе не продасть сьогодні. Хіба ж не так вийшло з лісником Гудимою? І якби ж тільки з Гудимою.

Але дідько з ними, запроданцями. Була в мене тут неподалік справді вірна людина, що винесла б не тільки солі, а спекла б яйце на своїй долоні, тільки не хотілося її, сердешну, тривожити. Не міг я перед нею кривити душею, тому й не лишив у дуплі старої верби жодної вістки, хоч обіцяв це зробити, коли повернуся до Холодного Яру. Совісно було споживатися її добротою. Таке наше щастя — як ота підкова, що її знайшов Ходя в печері. Видлубав із землі, «Пітькова, пітькова!» — защебетав радісно, наче знайшов свій талан; тоді землю обшкріб, роздивився, а то не підкова, а людська щелепа.

Не менш цікавий трапунок вийшов із Ходею, коли ми ждали й не могли діждатися Біжу з сірниками і сіллю. Минув день, минув другий, а

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

він не вертався. Мерзенне передчуття, як і голод, смоктало під «ложечкою». Ми з Ходею часом тільки поглядали один на одного, а казати щось уголос не наважувалися.

На третій день Ходя, втративши терпець, узяв лука й пішов шукати удачі. Невдовзі він повернувся… з убитою вороною.

— Ходя, — сказав я. — Це ж ворона.

— Птаська, ко-ко, — відповів Ходя.

Далі було ще цікавіше. Він ту ворону не скуб, не патрав, а, випустивши нутрощі, якось так спритно обдер з неї шкіру разом із пір'ям, наче панчоху стягнув. Потім відрізав стегенце й подав мені. Щоб не образити Ходю, я взяв воронячу ніжку — м'ясо на ній було червоне, але чисте і свіже, нічим поганим не пахло.

Поки я придивлявся до цієї потрави, почув, як Ходя вже плямкає. Він так смачно вплітав воронятину, що я подумав: а яка тобі, чоловіче, різниця, чи це ворона, чи куріпка? Люди охоче їдять горлиць, перепелиць, дроздів, ремезів, куликів, то чим за них гірша ворона? Ну, добре, хай, може, не така смачна, хай, може, м'ясо її жорсткіше, але яке це має значення, коли дошкуляє голод?

Врешті-решт я з'їв те стегенце. Не скажу, що з апетитом, але й огиди не відчував. І от що цікаво: переконуючи себе, що ворона нічим не гірша за всяку гидоту, яку споживають люди, я навіть не думав про те, що це м'ясо сире і без солі.

А ще через день почав пролітати легенький сніжок. Потрібно було щось вирішувати. Біжу навряд чи повернеться. Якщо він і живий, то або поранений, або вже в лабетах чекістів. Скрута змусила мене таки написати записку й покласти в дупло старої верби біля Великоднього озера. Там, де навесні цвіла азалія… Нам би хоч одну сірничину, тоді можна було б підтримувати жар у багатті. Тоді можна було б і закурити, адже правду казала колись моя пташка, що тютюн перебиває голод.

Моя пташка… Де ти тепер?

Увечері тривожно заформкали наші коні. Мудей і Ходин монгол-степовик рвалися з поводів. Я попросив Ходю, щоб він їх, заспокоюючи, потримав за вуздечки, а сам вирішив піднятися вище на гору й розглянутися, чи ніякого чорта сюди не принесло. Став там, прислухався і раптом відчув, що на мене хтось дивиться.

Повів очима туди, сюди — й закляк. Під кущем, кроків за двадцять від мене, сидів величезний вовк. Сидів він на задніх лапах, білястим животом до мене, і сумно дивився темними вузькими очима в очі мої. Холодок пробіг у мене за коміром.

— Це такий твій знак з того світу? — пошепки спитав я.

Він якось так по-вовчому повів писком угору, наче хотів завити, проте не подав ані звуку. Потім став на чотири лапи, повернувся й поплентав у ліс. Саме так — не пішов, а поплентав, бо навіть хода в

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

нього була сумна й неохоча.

Сам не свій повернувся я до печери.

— Ну, сьо там? — спитав Ходя.

— Нічого, — сказав я. — То коні так чогось. Буває.

Уночі я знов побачив той сон. Залитий золотом храм і наше вінчання. Тільки холодно, дуже холодно було в тому храмі.

Мені ще нічого, я в чумарці та білій баранячій шапці (кінець довжелезної шаблі їде на коліщатку), а Тіна в тоненькій рожевій сукні. На підлогу падає перстень, але це вже мене не лякає.

Я знаю, що це сон.

* * *

Коли ми зустрілися з Досею, я найдужче зрадів сірникам. Відразу скрутив товсту цигарку, жадібно затягнувся. У мене так запаморочилося в голові, що спершу й не розібрав, про який льох вона говорить. Казано ж — тугодум. Нарешті второпав.

— Раптом що, — сказала Дося, — за дверима лежатиме свічка.

— Яка ж ти хороша…

Я ніжно її обняв.

4

Після того, як біля Мельничанських хуторів ударгрупа схопила кінного гайдамаку, командир зведеного загону ББ Орлов уже не мав сумніву: в Холодному Яру діє партизанський загін. Верховий лісовик — перший тут доказ. Цей гайдамака також показав би їм спину, та підвів перевтомлений кінь — упав на передні ноги вже під самісіньким лісом. Бандит, видно, добре вдарився об землю, бо не встиг приставити револьвер до скроні. Найкращий боєць ударгрупи Кукушкін викрутив йому руку.

Коли командир Орлов підняв важкеньку торбинку, що лежала біля партизана, з дірки, пробитої кулею, посипалась сіль.

— Наканєц-то! — зрадів Орлов. — Теперь хоть єсть каво дапрасіть. Ти, Кукушкін, каналья, с нім панєжнєй. Вішь, душа єлє в тєлє.

— Заґаваріт лі? — засумнівався Кукушкін, ніби вони зловили звіра.

— Нєт такіх людей, таваріщ Кукушкін, у каторих нє развязиваєтся язик, — повчально сказав Орлов. — Сєкрєт толька в спосабє дастіжєнія целі. Но сначала пусть аклємаєтся.

Того ж дня Орлов вирішив розташувати загін у Мотронинському монастирі і звідти щодня виходити кількома групами на прочісування

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

лісу. Сестрички, звичайно, не дуже зрадіють, але хай стулять роти. Хай скажуть спасибі, що їм взагалі дозволено тут залишитися та ще й відкрити швацьку артіль. Як на нього, Орлова, то цих чорнорясниць треба було давно розігнати всраною мітлою. А після щезнення «сестри Ольги» притиснути всіх до стіни, бо ще невідомо, чиє тут рило в пуху.

Коли москалі зайняли монастир, матушка Рафаїла не сказала ні слова. Черниці сиділи в келіях тихо, як миші, боячись показати носа надвір. Ну, це вже даремно. Орлов суворо заборонив їх кривдити. Увечері він вишикував загін на подвір'ї монастиря.

— Таваріщі арловци! Надєюсь, ви нє пасрамітє чєсть нашєво атряда. Каждий, кто нє вздєржіт сваі плотскіє папалзнавєнія, будєт строжайше наказан. Тем болєє, нам завтра рано вставать, — додав Орлов, і всі чомусь засміялися.

Вони три дні нишпорили лісовими яругами, але не знайшли ніякого сліду.

Орлов зганяв злість на бандитові. Здається, той і справді був німий. Биття не допомагало. Та й не було вже на ньому живого місця. Вставляли пальці у двері, припікали вогнем. Гайдамака сичав, рикав, корчився, але мовчав.

— Ну, что ж, — усміхнувся до нього Орлов. — Ти нам такой большє нє нужен. Тєпєрь ми тєбє атрєжєм рукі. Правільна, таваріщ Кукушкін? Патом атрубім ноґі, чтоб ти знал, как бєґать по лєсу. Ти вєдь любіш бєґать? Ну, вот і пабєґаєш. Кукушкін, прінєсі-ка тапор і пілу, каналья!

— Не треба, — раптом обізвався гайдамака. — Я скажу.

Орлов із Кукушкіним вражено перезирнулись. Ніби до них заговорив камінь.

— Нєт, ти нам пакажеш! Сєйчас же. А єслі ашібьошся…

Орлов знав, що зволікати не можна. Мине шок — і бандит передумає. Треба мерщій вирушати.

Ось як воно буває: ти збиваєшся з ніг у найвіддаленіших нетрях — «Да сколька ж іх здєсь, етіх праклятих яров, каналья!» — а банда зачаїлася майже під носом, за версту-півтори від монастиря.

Гайдамака йшов зі зв'язаними руками, «орловці» їхали верхи.

До Великодньої гори підкрадалися якомога тихіше, та внизу біля озера зненацька заіржала кобила Орлова. Видно, схотіла пити. Аж тут під горою теж почулось іржання. Орлов спершу подумав, що то відлуння, однак схаменувся й замахав руками.

Гайдамака не збрехав.

На коротку команду кіннотники розсипалися в лаву, загинаючи крила.

— Тікайте!!! — раптом закричав гайдамака. — Тікайте! Я зрад…

Орлов вистрілив йому в голову майже впритул.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

* * *

Коли попереду замаячіли вершники, Ходя сипонув по них з «люйса». Але й ворожі кулі задзижчали так густо, що важко було вгадати, у який бік прориватися краще. Мусили гнати коней навмання — пан чи пропав. Трималися ближче один до одного, Ворон стишував трохи Мудея, бо він був прудкіший за Ходиного степовика.

— Отяман, ти цюв Бізю? — крикнув Ходя.

— Ходюню, вперед! — «не почув» його отаман.

Крутнули в один бік, у другий — скрізь натикалися на рушничні постріли. Кулі цвьохкали об дерева, залишали на стовбурах білі цятки. Ворон махнув Ході, щоб той не стріляв — не треба привертати до себе увагу. Та куди вони не кидалися, назустріч сипало розпеченим оловом.

Аж ось здалося, що все — прорвалися! — і тут удруге заіржав Ходин коник. Першого разу він одгукнувся на голос чужої кобили, а тепер заіржав від болю й одчаю — упав на бік і, сунучись по землі, вдарився об прикоренок. Куля, зрикошетивши від дубового стовбура, пробила йому здухвину.

Коли Ворон озирнувся, Ходя вже схопився на ноги й накинув на голову Василинчину кубанку. Потім, прикипівши до «люйса», врепіжив короткою чергою у бік ворога.

— Ходя, сюди! — закричав Ворон. — До мене!

Але Ходя вже знав, що робитиме далі. Пробач, отамане, цього разу він вирішив сам. І навіть не заліг, а стоячи полоснув короткою чергою і пішов уперед.

— Ходя, тікай!

Та де там! Ходя вирішив. Він знав, що ніхто вже, крім нього, не прикриє отамана, і коли його вдарила перша куля, він тільки стріпнувся й пішов далі. А як ще одна куля увігналася в груди, Ходя заточився, та знову ступив уперед. Тоді третя куля пробила чоло, а він ще зробив крок уперед, постояв і впав горілиць.

— Пльобась, отяман…

Кров залила Ході очі, але він бачив, як його душа, схожа на маленьку пір'їнку, відлітає в піднебесся на місце світле, на місце квітуче, місце спокійне, де немає болю, печалі й немає… голоду.

Чорний Ворон летів на коні, й у грудях у нього теж не було ні печалі, ні болю — лише холодна чорна діра. У горлі зробилося солоно, він ту сіль не міг проковтнути.

Завернув Мудея під крутосхил, дивуючись, як він, його змучений кінь, може ще йти. Мудей, змахуючи головою, натужно ступав угору. Уже в сутінках він виніс Ворона до монастирського валу.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

На валу темніла самотня постать. Дося вийшла туди, як тільки почула постріли. Вона відразу здогадалася, що то за стрілянина.

Угледівши Ворона, Дося скотилася з валу й побігла йому назустріч.

Він ніби й не здивувався, що вона опинилася саме тут. Скочив з коня чорний, як ніч.

— Ти сам? — спитала вона.

— Хіба не бачиш?

Голос у нього теж був чорний. Дося все зрозуміла.

— Маю до тебе прохання, — сказав він.

— Кажи, я зроблю.

— Віддай у добрі руки Мудея.

— Гаразд, — кивнула Дося.

— Зроби це зараз. Віджени його звідси чимдалі.

Він подав Досі повід, потім зняв сідельну сакву, дістав дві гранати «репанки».

— Не барися, — подивився на неї ніжно і твердо.

Дося задерла рясу і скочила на коня. Ворон обняв Мудея за голову. Притулився зарослою щокою до його щоки. Яка ж вона гаряча. Яка ж вона…

— Ти теж не барися, — сказала Дося. — Зараз їх тут налізе…

Заплющивши очі, він обіймав коня.

— Прощавай.

Провів рукою по гриві, торкнувся Досі. І притулився чолом до її стегна.

— Спасибі, сестро… Знай, що ти завжди була мені любою.

Вона пустила коня. Ворон дивився услід. Треба було поспішати, та не міг відірвати погляду. Тоді взяв карабін, сідельну сакву і швидко піднявся на вал. Спустився до льоху. Підійшов до дверей, озирнувся.

— Стой!

Із-за церкви Івана Златоуста вихопилося троє «червінців».

Бахнули постріли. Ворон обернувся в бік валу — там теж виросли москалі. Заплутуючись у шинелях, вони бігли до льоху.

— Стой! Ні с мєста!

«Бах! Бах!» — кулі дзизнули біля вуха.

Ворон однією рукою звів карабін, і передній москаль зарився носом у землю. Та на валу вже з'явилися вершники.

Він заскочив у льох, знайшов за порогом свічку. Спотикаючись, наосліп пішов униз. Щербаті східці обвалювалися під ногами. Насподі перечепився об якусь купину, відійшов убік і засвітив свічку.

Нагорі наростав такий тупіт, що здавалось, льох ось-ось завалиться. Земля вже осипалась на голову.

— Вихаді, бандіт! Нє то забрасаєм ґранатамі!

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Ворон поліз у пройму. Через два сажні свічка освітила печеру. Він розглянувся, подумав, сам собі кивнув головою: сюди не полізуть. Та обачність — понад усе.

Дві гранати одна за одною покотились через пройму до льоху…

Те, що сталося потім, приголомшило навіть старого ворона. Він сидів на перетинці хреста Івано-Златоустівської церкви і після першого пострілу шарпнувся злетіти, аж раптом відчув, що крила не піддаються. Ворон ще побачив, як бородатий лісовик пірнув до льоху. Переслідувачі скупчилися довкола, дехто поліз навіть на погребицю, але сунутися до льоху не було дурних. Та й навіщо? Лісовик сам себе зачинив у холодній.

І тут сталося несосвітенне. Там, під землею, пролунав такий вибух, що здригнулася навіть Івано-Златоустівська церква. Погребиця спершу осіла, а потім у всіх на очах провалилася під землю.

Старий ворон відчув, що серце його зупиняється. Це смерть, спокійно подумав він і навскоси полетів донизу. Вдарившись об землю, ворон перекинувся на бік і єдиним своїм видющим оком востаннє подивився у небо…

ВІД АВТОРА

На цьому ми й попрощаємося з отаманом Чорним Вороном.

Більше немає достовірних джерел, щоб простежити його шлях до кінця. Відомо тільки, що цей шлях не завершився втечею до монастирських печер, вхід до яких Чорний Ворон «опечатав» гранатами.

Чекістські архіви за 1924 рік мовчать про отамана. Та ось у їхньому звіті від 1926 року натрапляємо на скупу звістку:

> «Банда Черного Ворона ликвидирована 6 июня 1925 года».

Отже, підірвавши вхід до печер, отаман зорієнтувався у лабіринтах Мотрониного монастиря і вибрався звідти на білий світ.

Схоже, він зібрав новий загін і воював щонайменше до 6 червня 1925 року. Згадка про ліквідацію «банди Чорного Ворона» дає надію — в ній немає свідчення про загибель отамана.

Москва, яка споконвіку проголошувала анафеми борцям за волю України, щодо лицарів лісу повелася вкрай обережно — вона заборонила згадувати їхні імена навіть у прокльонах, щоб не будити в пам'яті «сірої маси» того, за що вони боролися.

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

Та залишилась легенда. У березні 1964 року в село Товмач заїхав на таксі високий сивий чоловік, зодягнутий не по-тутешньому.

Він ні з ким не говорив, не зустрічався, а тільки зайшов на цвинтар.

Кажуть, то був Чорний Ворон. Ця розповідь викликає довіру, бо саме в березні 1964-го Звенигородщина вперше приймала багато закордонних гостей — світ відзначав сто п'ятдесяту річницю Тараса Шевченка. Чисельні делегації одна за одною навідували Моринці і Керелівку, а звідти до Товмача — палицею кинути.

Легенда? Та ні, жива правда.

Бачу його в тому таксі із красивою сіроокою жінкою. Він просить водія завернути до Шполянського лісу.

Весна! Ніхто не виглядав її так, як вони. Ніхто не любив її дужче за них.

Він довго стоїть біля рову під лісом. Чи не тут було поховано В'юна?

Потім сідає в машину й шукає по кишенях чи то цигарки, чи валідол.

— Серце? — питає вона.

— Все добре, — одказує він. — Усе гаразд, моя пташко.

* * *

А як повелася доля з іншими?

Про отамана Веремія можна тільки здогадуватися. Швидше за все, його розстріляли в черкаському тюрподі.

Сліпа Євдося зійшла з Ірдинських боліт невідомо куди. Я був на тому місці, де колись стояла її хатина. Мені показав його лісник Павло Вакулюк. Був кінець травня. Я вперше побачив, як цвіте понтійська азалія.

Ладим і Невіруючий Хома на Донбасі не прижилися. Працюючи «під землею», вони експропріювали касу Чистяківського шахтоуправління. Під час операції охоронець смертельно поранив Ладима в живіт. Хома не зміг винести товариша з «поля смерті» і відтоді носив у собі невигойний жаль. Згодом оженився на кацапці, взяв її прізвище і вже як Фома Голіков повернувся на Звенигородщину. Працював у Будищах колгоспним конюхом. У 34-му хтось на нього доніс, і Хому спровадили на Соловки. А хто звідти вертався?

Веремієва мати і стара Танасиха померли з голоду навесні 33-го.

Дося вийшла заміж у Грушківці, народила семеро дітей (троє із них померло) і прожила дев'яносто літ. Вона мала дуже красиву скриньку, яку нікому не дозволяла чіпати. Лише у 1986 році відкрила її

Generated by Foxit PDF Creator © Foxit Software
http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.

перед онукою Лідою. Там зберігалися старі фотографії. На одній із них Ліда побачила свою бабусю-козачку — молоду, при шаблі, у смушевій папасі з довгим шликом. Поруч стояв бородатий чоловік у білій баранячій шапці, оперезаний портупеями.

— А Мудей твій нікому не дав себе осідлати, — радісно казала до нього бабуся Дося, і сльози текли по її щоках. — Кусався, хвицав копитами, ставав дибки — не підійти. А як запрягли у воза — обсіли, бідного, вавки, лишаї, і він тихо собі одійшов.

Козубова Ярина народила хлопчика, але вигодували його інші люди. Ярина збожеволіла від туги за Козубом. Малий Івась потрапив до дитбудинку, згодом закінчив військове училище і став червоним командиром. Загинув під Курськом 1943 року.

Посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Ось така примха долі.

«Полковника Гамалія» — Петра Трохименка — розстріляли в 37-му до 20-ї річниці Жовтневої революції за «петлюрівське минуле».

1996–2009 рр.

Автор глибоко вдячний письменникові-історику Романові Ковалеві за документальну та консультаційну підтримку в написанні цього роману. У книжці використано факти з його документальних видань «Героїзм і трагедія Холодного Яру», «Отамани гайдамацького краю. 33 біографії», «Коли кулі співали», «Отаман святих і страшних», «Операція «Заповіт». Джерелами також прислужилися документальні та мемуарні книги осавула 1-го (основного) куреня полку гайдамаків Холодного Яру Юрія Горліса-Горського «Холодний Яр», Звенигородського отамана Івана Лютого-Лютенка «Вогонь з Холодного Яру», підхорунжого Чорноліського полку Михайла Дорошенка «Стежками холодноярськими» та начальника штабу медвинських повстанців Миколи Василенка «Спогади про пережите».

У романі використано документи Галузевого державного архіву СБУ.